

NYELVTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetének folyóirata

113. kötet

Budapest
2017

Főszerkesztő

CSER ANDRÁS

Szerkesztő

MATICSÁK SÁNDOR

Szerkesztőbizottság

BÁNRÉTI ZOLTÁN

CSEPREGI MÁRTA

CSÚCS SÁNDOR

SIPŐCZ KATALIN

VÁSÁRY ISTVÁN

Technikai szerkesztő

MUS NIKOLETT

Készült a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében,
az MTA I. Osztálya támogatásával.

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

TARTALOM

Fodor István: Hajdú Péter őstörténeti munkássága [Péter Hajdú on prehistory]	5
Róna-Tas András: Vitás magyar etimológiák. Válasz Honti Lászlónak [Disputed Hungarian etymologies. A reply to László Honti.]	37
Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika: Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből [Finding the way out of the morphological maze: Building a corpus of Old and Middle Hungarian informal texts]	85
Ittész Máté: Funkcióigés szerkezetek és nyelvészeti rekonstrukció [Light verb constructions and linguistic reconstruction].....	111
Balogné Bérces Katalin: A <i>News Feed</i> a Facebookon: fonológialapú laringális nyelvtipológia [<i>My News Feed on Facebook: phonologically based laryngeal typology</i>]	147
Szigetvári Péter: Az angol magánhangzó-rendszer egyszerűbb, mint gondolnánk [The vowel system of English is simpler than you'd think].....	167
SZEMLE, ISMERTETÉSEK	
Csepregi Márta: Evdokija Ivanovna Rombandeeva (1928–2017)	193
Bacsikai-Atkari, Julia: Dömötör Adrienne és Haader Lea (szerk.), “Halandó, ezeket megmondjad!”: Magyar nyelvű imádságok a XV–XVI. századból [“Halandó, ezeket megmondjad!”: Hungarian prayers from the 15th–16th centuries]	198
Tóth Enikő: Katona Hajnal Tünde: Nyelvi attitűd és jogismeret erdélyi magyar közösségekben. Szociolingvisztikai vizsgálat. [Linguistic attitude and knowledge of law in Transylvanian Hungarian communities. A sociolinguistic study.]	205

СОДЕРЖАНИЕ

Фодор, Иштван: Научное наследие П. Хайду в изучении древней истории уральских народов.	5
Рона-Таш, Андраш: Спорные венгерские этимологии. Ответ Ласло Хонти	37
Дёмётёр, Адриен – Гуган, Каталин – Новак, Агтила – Варга, Моника: строение корпус на основе текстов из личной жизни древне- и средневенгерского периода	85
Итцеш, Мате: Конструкции с функциональным глаголом и языковая реконструкция	111
Балогне Берцеш, Каталин: <i>News Feedem a Facebookon</i> : ларингальная языковая типология на основе фонологии.....	147
Сигетвари, Петер: Система гласных звуков английского языка намного проще, чем многие думают	167
ОБЗОРЫ И РЕЦЕНЗИИ	
Марта Чепреги: Ромбандеева Евдокия Ивановна (1928–2017).....	193
Бачкаи-Аткари, Юлия: Адриен Дёмётёр и Леа Хаадер: “Halandó, ezeket megmondjad!”: Молитвы на венгерском языке XV–XVI вв.	198
Тот, Энико: Тюнде Хайнал Катона: Языковой аттитюд и знание законов в общине трансильванских венгров. Социолингвистическое исследование.....	205

FODOR ISTVÁN

Hajdú Péter őstörténeti munkássága

Professor Péter Hajdú (1923–2002) was not only an internationally acclaimed Finno-Ugric and general linguist, he was also an active researcher of the prehistory of Uralic peoples and Hungarians. In his first book (1953) he took a traditional approach to Hungarian and Finno-Ugric prehistory. In his criticism of Gyula László's book (1961) he interpreted the archaeological data correctly. In 1964 he developed a new hypothesis of the location of the Uralic homeland – seen as essentially correct even now –, which was notable for its innovative application of linguistic paleontology. He recognised the importance of results coming from archaeology but also contributed to that science. He reflected on the role of prehistory in public opinion in important publications and criticised the rise of dilettantism in the field. His work ushered in a new era in the study of the prehistory of Uralic peoples.

Keywords: Uralic, Finno-Ugric and Hungarian prehistory, linguistic paleontology, ethnogenesis, forest history, pollen analysis, Ural mountains, nomadism, ceramic

Kulcsszavak: uráli, finnugor és magyar őstörténet, nyelvészeti paleontológia, etnogenezis, erdőtörténet, pollenanalízis, Urál hegység, nomadizmus

Lassan másfél évtizede, hogy végleg távozott közülünk Hajdú Péter, a kiváló tudós és tanár, akihez sokunkat fűztek szakmai és emberi kapcsolatok. Gazdag életművének értékelése az utódokra maradt, elsősorban ránk, akik még ismertük őt, tanúi voltunk alkotó életének.

Már életében sem vitatták, hogy a magyar finnugor nyelvtudomány és általános nyelvészet kimagasló alakja. Ennél talán ritkábban emlegették, hogy egyben kiváló őstörténész is volt, az őstörténeti módszertan nyelvész megújítója és meszteri alkalmazója. A szakemberek számára aligha kell bizonygatnom, hogy a történeti nyelvtudomány önmagában még ugyanúgy nem nevezhető őstörténeti diszciplínának, mint az önmagában vett régészet, embertan, orientalisztika, néprajz, vagy történeti állattan sem. Sajnos, tudományunkban még ma sem magától értetődő, hogy a néptörténet csupán a társtudományok eredményeinek összehasonlító elemzésével vizsgálható. Sajnos, sokszor vagyunk tanúi, hogy a nyelvész egy-egy kedvenc etimológiája kedvéért őseinket önkényesen helyezi ide-oda a

térképen, elvonatkoztatva minden más tudományág tanúságaitól. Az is előfordult, hogy az őstörténet tényanyagáról és módszereiről mit sem sejtő mikrobiológus vándoroltatta őseinket – mint derék mamutvadászokat – a Bering-szorosig meg vissza. A régészek is sok mindenre képesek néhány – többnyire csak vélt – párhuzam kedvéért. Nem folytatom a sort, mert az szinte végtelen.

Hajdú Péter már első jelentős őstörténeti munkájában (Hajdú 1953a) felismerte, hogy az egykori élet, az egykori ember és emberi közösség nem ismerhető meg kizárólag – a mégoly becses – nyelvi anyag alapján. Pedig ebben a tekintetben aligha támaszkodhatott nyelvész elődeire. Zsirai Miklós például így írt a régészeti leletanyag őstörténeti hasznosíthatóságáról: „Igaz ugyan, hogy a prae-históriai régészet túlságosan sematizál és külső segítség nélkül nem igen tud a lelőhelyek lakosságának, a leletekkel napfényre hozott műveltség hordozóinak nemzetiségére nézve fölvilágosítást adni, de közvetlenségében és tárgyi érzékelhetőségében óriási előnyök rejlenek” (Zsirai 1937: 126).¹ Ezen a téren csak Zichy Istvánt tekinthette példaképnek, aki művelődéstörténeti áttekintésében hasznosította az európai nagy nyelveken megjelent finnugor régészeti szakirodalmat (Zichy 1923). Hajdú azonban felkészültebb volt elődeinél: könyve megírásakor már megfelelő szinten tudott oroszul, így nem voltak nehézségei – az akkor még csak gyér számban rendelkezésre álló – orosz szakirodalom használatában. Különösen az embertani kutatások eredményeire hivatkozik gyakorta, de nem mellőzi a szovjet néprajz és régészet felismeréseit sem. A régészetről és embertanról így ír: „A régészet és az ezzel összefüggő antropológia, illetőleg paleoantropológia szintén sok adalékkal járul hozzá ahhoz, hogy a régi finnugorokról helyes képet alkossunk. A régészetnek igen sokat köszönhet a finnugor népekkel foglalkozó tudomány, annak ellenére, hogy a kétségtől kívül finnugor népeknek tulajdonítható kultúrák tulajdonképpen csak a koravaskori ananyinói kultúrával kezdődnek (Kr. e. 7–3. sz.). Minthogy azonban az ananyinói kultúra és a Káma-vidék megelőző bronzkori, késő rézkori és újabb kőkori leletei közt az összekötő szálak kimutathatók, a régészet alapján már e vidéknek az Kr. e. III–II. évezred fordulóján élt lakosságát is bizonyos mértékben azonosíthatjuk a finnugorsággal” (Hajdú 1953a: 14). Ezt megelőzően igen fontos megjegyzést tesz a nyelvi és az embertani rokonság összefüggéséről: „Az alapnyelv jellegének tárgyalásakor hangsúlyoznunk kell azonban még azt is, hogy a nyelvrokonság nem jelent egyben feltétlenül faji rokonságot is” (Hajdú 1953a: 12).²

¹ E meglehetősen zavaros mondatból az olvasó könnyedén megállapíthatja, hogy Zsirai még csak felszínesen sem tájékozódott a régészet néptörténeti lehetőségeiről. Pedig elegendő lett volna egyetemi tanártársának dolgozatával megismerkednie, hogy e kérdésben iránymutató eligazításra leljen (l. Tompa 1935: 190–191).

² Ezt a szempontot ma sem értik és nem veszik figyelembe a teljesen dilettáns és félművelt „őstörténészek” (vö. Fodor 2012: 135–137).

Mivel a nyelvtörténeti adatok is erre mutattak, a könyv szerzője lényegében a Köppen által kijelölt utat járta a finnugor őshaza meghatározásában, s az ugor egység hagyatékát látta az ananyinói műveltségben. Munkájában nem csupán az akkor nálunk is hozzáférhetővé vált orosz nyelvű embertani és régészeti irodalmat használja fel (pl. Zbruevának az ananyinói műveltségről írott tanulmányait), hanem László Gyula könyvének ekkori kéziratos változatát is, amely végső formájában csak 1961-ben jelent meg (Hajdú 1953a: 82; László 1961).³

A szovjet embertani szakirodalomból Hajdú Péter azt a tanulságot tartja a legfontosabbnak – Čeboksarov munkája alapján – hogy a még egységes, viszonylag zárt közösséget alkotó finnugorságnak közös embertani alkata is volt, méghozzá az europid és a mongoloid rassz határvonalán álló uráli rassztípus, amely mind az ősi finnugor, mind a szamojéd népeiséget jellemezte (Hajdú 1953a: 12).⁴

A finnugor őshaza területének meghatározása szempontjából Hajdú az állat- és növényföldrajzi adatoknak tulajdonítja a legnagyobb jelentőséget. Mint írja: „Az állat- és növényföldrajzi adatokból leszűrhető tanulság szerint a finnugor nemzetségek legrégebb lakóhelyének központja a Középső-Volga és a Káma folyók vidékén volt. A régi finnugor nemzetségek lakóhelyének pontos határait nem tudjuk megállapítani” (Hajdú 1953a: 21). Ezt követő soraiban azonban erre mégis kísérletet tesz, s arra a következtetésre jut, hogy az őshaza északi határa valahol a Pecsora forrásvidékén lehetett, a déli a Bjelaja torkolatvidéke, a nyugati az Oka folyó, végül a keleti pedig az Urál-hegység. Ez utóbbinál azonban

³ Meg kell itt jegyezni, hogy ez az első változat tartalmában sem volt azonos az 1961-ben megjelent könyvvel, amely csupán az uráliak és finnugorok kőkori történetének bemutatására szorítkozik. A korábban elkészült változatot szerzője minden bizonnyal elsősorban a Káma-vidék vaskorának szentelte, ahol a magyar őshazát is sejtette (vö. László 1961: 196; továbbá László 1954; 1993: 12).

⁴ Ezt a nézetet később Karin Mark észt antropológus képviselte. Szerinte „A...finnugor népet az uráli fajhoz soroljuk, amely az elsődleges jegyek alapján közbülső helyet foglal el a mongolid és az europid nagyfaj között”; továbbá: „... a finnugor törzsek az uráli faj legősibb változataihoz kellett, hogy tartozzanak és hogy az uráli faj minden bizonnyal éppen az Urál-hegység vidékén, az europidok és a mongolidok közötti érintkezési övezetben alakult ki...”, nagyjából a Kr. e. VI–IV. évezred körüli időben (Mark 1975: 270, 277). Szerinte az uráli faj mai tipikus megtestesítői az obi-ugorok (Mark 1980: 185), ettől erősebben mongoloidok, a nyugat-szibériai szamojédok, de ez az ősi embertani típus minden finnugor népnél megfigyelhető, de egyre gyengébb vonásokban, minél nyugatabbra laknak az Urál-hegységtől (Mark 1970, 1974). Igaz, nem minden antropológus osztja ezt a felfogást. V. P. Alekseev szerint kétségtelen, hogy a finnugorok lokális embertani variációi nem vezethetők vissza egyetlen prototípushoz, hanem különféle embertani környezetben alakultak ki s különböző csoportjaik nem azonos eredetűek. A szakembereknek tehát az a feladatuk, hogy kiderítsék, hogyan alakult ki e sokszínű és származású népeiségeknél a finnugor nyelvi egység (Alekseev 1974: 10).

megjegyzi, hogy az Urál nem alkotott választóvonalat a régi népek települései között (amit az obi-ugorok esetében igen jól igazolhatunk), így ott feltehető, hogy bizonyos finnugor, illetve uráli népcsoportok a hegységtől keletre éltek, s ebben az esetben ott a szamojédok elődeinek a lakóhelyét sejthetjük (Hajdú 1953a: 21). A szerző tehát a 19. század végén még F. Th. Köppen által megalkotott elképzelést követi, amely szerint az uráli (finnugor) őshaza az Urál-hegységtől nyugatra lehetett. (Köppen azonban a finnugor és az indoeurópai nyelvcsalád rokonságának híve volt.) Ez az elgondolás a 19–20. sz. fordulójától igen népszerű volt még ebben az időben is mind Finnországban, mind hazánkban. Igaz, Hajdú dolgozatában felsorakoztatja a Köppen-féle elmélet ellenérveit is, amelyek a szakirodalomban napvilágot láttak. (Az ellen az állítás ellen tudniillik, hogy a méhtartás csak a 18. századtól volt ismert Szibériában. Köppen ugyanis elméletét főként a finnugor és indoeurópai nyelvekben meglévő 'méh' és 'méz' szavak tanulságára alapozta, amelyek véleménye szerint csak az Uráltól nyugatabbra kerülhettek e nyelvekbe.⁵) Emellett Hajdú kitért még S. P. Tolstov abban az időben közzismert elméletére, amely szerint az uráliak őseit az Aral-vidéki kelteminári műveltség népeiségében sejthetjük, akik a fentebb körvonalazott területre vándoroltak az újkőkor hajnalán. Hajdú megjegyzi, hogy e régészeti megalapozottságú elgondolást a nyelvtörténeti vizsgálatok nem erősítik meg (Hajdú 1953a: 22).

Hajdú ezek után jellemezte a finnugor kor gazdálkodását, társadalmát és műveltségét a szókincs tanulságai alapján, majd a hagyományos elgondolást követve a finnugor egység felbomlását a Kr. e. 2000 körüli időre keltezte (Hajdú 1953a: 40).

A már felbomlott finnugor egységből alakult későbbi csoportok közül a szerző – érthető módon – a legtöbb figyelmet az ugoroknak (a magyarok és az obi-ugorok elődeinek) szenteli, bár a többi (finn-volgai, permi és lapp-szamojéd) csoport történetének alakulásáról is fontos megjegyzéseket tesz. E népcsoportok térbeli elhelyezkedését térképen ábrázolja Véleménye szerint az ugarság szállásterülete a Káma középső és a Bjelaja alsó szakaszának vidékét foglalta magába, a permiek elődei a Káma alsó szakaszának északi oldalán, a Vjátka völgyében éltek, a finn-volgaiak a Felső-Volga vidékének tágabb körzetét tartották megszállva. Emellett úgy vélte, hogy a lapp-szamojéd csoport nagyjából a mai zürjénföldön tanyázott (1. kép) (Hajdú 1953a: 47). A szerző e terület régészeti emlékanyagát is számításba vette e településterület kijelölésekor: „A finnugor korról foglalkozva szóltunk arról, hogy az aeneolit korban kb. 2000 körül, tehát a finnugorság szétválása körüli időkben egyes régészek szerint déli eredetű népelemek érkeztek a Káma völ-

⁵ Köppen dolgozata először 1886-ban jelent meg Szentpéterváron, orosz nyelven (Köppen 1886). Az európai tudományosság számára azonban ennek a munkának a rövidített, német nyelvű változata vált ismertté (Köppen 1890). (A mézelő méh elterjedésének kérdéséről és a reá vonatkozó szakirodalomról bővebben l. Fodor 1977: 280–285; Veres 2004: 179–183).

gyébe, s ott egybeolvadtak a helyi őslakosokkal. Függetlenül attól, hogy ez a feltevés helytálló-e, el kell ismernünk, hogy ettől a kortól kezdve nagyjából megmutatkoznak annak az egyenes vonalú fejlődésnek a nyomai, melyek az Kr. e. 7. században, az ananyinói műveltségben, az ugor kor végének legjobban ismert és legfejlettebb kultúrájában csúcsosodnak ki” (Hajdú 1953a: 51).

Itt azonban a szerző a nevezett régészeti műveltséget valójában nem csupán az ugorország tárgyi hagyatékának ítéli. Szavaival „... semmi körülmények között nem szabad azonban ezt a kultúrát az ugorok kizárólagos kultúrájaként felfogni. Bár kirajzási központja körülbelül azon a vidéken van, ahová általában az ugorok lakóhelyét teszik, mégsem szabad e kultúrát kizárólag az ugorok számlájára írunk, hanem fel kell tenni, hogy egyben az ugorországgal szomszédos permi csoport kultúráját is képviseli” (Hajdú 1953a: 52). Ugyanitt megemlíti, hogy az ananyinói műveltség részben átnyúlik az Urál-hegység keleti oldalára is, ahogyan ezt a korabeli kutatás látta. A Ligeti Lajos szerkesztette 1943-as tanulmánykötet több szerzőjének azonban nem osztotta azt a felfogását, hogy az ugor egység felbomlása után az ősmagyarok az Urál keleti oldalára, Nyugat-Szibériába húzódtak volna, ahonnan majd csak az 5. sz. körüli időben jött volna át a hegység európai oldalára. Hajdú épp ellenkezőleg, úgy vélte, hogy az Urál keleti oldalán élt népesség egy része költözött az európai oldalra, amit a műveltséghez tartozó lugovói temetőben lelt mongoloid koponyák tanulságaként vont le. Nem zárja ki azonban azt a lehetőséget sem – Györffy György feltevéséhez⁶ csatlakozva – hogy e keletről érkező

⁶ Egyetemi jegyzetében Györffy a mongoloid népesség Káma-vidéki megjelenését a következőképpen magyarázza: „Ha figyelembe vesszük, hogy a nyelvészeti paleontológia megállapítása szerint az i. e. II. évezredben e területnek finnugorok, ill. ugorok voltak a lakói, kétségtelennek kell látnunk, hogy a paleoantropológia által feltárt európai elem a finnugorokkal, a Káma vidékén az ugorokkal azonosítható. Ugyanakkor a Káma medencéjében feltűnő sajátos mongoloid elemet, az ananyinói kultúra itteni hordozóit minden valószínűség szerint a bolgár-törökök (ogurok) elődjével kell azonosítanunk. Támogatja ezt az a körülmény is, hogy már az ugor szókincsben határozottan felismerhető egy török réteg, minden bizonnyal e törököknek a Káma vidékére való benyomulása szakította ketté az ugorokat egy északi (obi-ugor) és déli (magyar) részre” (Györffy 1951: 32). – A kérdéssel legutóbb foglalkozó antropológus, T. A. Trofimova a lugovói temetőben talált mongoloid koponyatípust nem a török népcsoportokhoz kötötte (ma már tudjuk, ilyenek nem is jelentek meg erre felé a vaskorban), hiszen ez az embertani típus Nyugat-Szibériában már a neolitikumban is megvolt az protougor, szamojéd és paleoszibériai népek körében. Ismervén a Káma-vidék és Nyugat-Szibéria közti állandó etnikai kapcsolatokat, feltehető, hogy e rassztípus már az ananyinói kor előtt is megjelenhetett az előbbi területen (Trofimova 1968: 64–90).

mongoloid népesség bolgár-török nyelvű lehetett, s őseink tőlük kölcsönözhatték legkorábbi, ugor kori bolgár-török jövevényszavainkat.⁷

Hajdú Péter a kor színvonalán álló, igen jó jellemzését adja az ananyinói műveltségnek, a régészeti leletanyag mellé felsorakoztatván ugor kori szókincsünk tanulságait. Lényeges, hogy síkraszáll az ugor kori lótarás bizonyosságai mellett, különösképp Zichy István álláspontját bírálva, aki közismert nyelvcsere-elmélete miatt cáfolta e nyilvánvaló tényt.⁸ Hajdú azt is hangsúlyozza, hogy az ugor korszakban az összetartozás számai igen lazák lehettek (Hajdú 1953a: 49–52).⁹

A szerző arra is kitér, hogy a finnugor tömbtől északra feltételezett lapp–szamojéd népcsoport hogyan alakult a jellemzett időszakban. Úgy vélte, hogy a Kr. e. 1000 táján a lappok ősei nyugatra húzódtak s a volgai finn tömbhöz csatlakoztak, ahol a későbbiekben nyelvüket ez utóbbiak nyelvére cserélték. (Hajdú 1953a: 48). Úgy gondolta továbbá, hogy nagyjából ugyanebben az időben a szamojédok ősei Szibéria keletkebbi tájaira költöztek, oda, ahol a történelmi korokban találjuk őket. Itt azt is megjegyzi, hogy az ugarságnak ebben a korban a paleoszibériai népekkel is lehetnek kapcsolatai. Černecov és Steinitz feltevésére utal, akik az obi-ugor *mos* és *por* frátria (házassági csoport) kialakulását etnikai alapon magyarították. Eszerint a magasabb társadalmi szervezettségű és műveltségű *mos* népesség összeolvadt a kezdetlegesebb társadalommal és kultúrával rendelkező *por* népességgel, amely talán paleoszibériai eredetű lehetett. Véleménye

⁷ Az újabb nyelvtörténelmi kutatások már nem számolnak ugor kori török jövevényszavakkal (l. Róna-Tas 1996: 389–390).

⁸ Zichy István úgy vélte, hogy az ananyinói műveltség alsó-kámai változatának népessége bolgár-török volt, s ez a terület része volt a Nyugat-Szibériában elhelyezkedő bolgár-török őshazának (ez utóbbi elmélet híve volt e korban Németh Gyula is, l. Németh 1990: 86, 97), s így az ananyinói műveltségi állapot a bolgár-törökségre volt jellemző. Az ugor őshazát Zichy az ananyinói műveltség északi, erdős vidékeire tette, a mai Perm és Vjatka vidékére. Meglehetősen ellentmondásos és logikátlan elmélete szerint a magasabb műveltségi szintű bolgár-törökök átvették volna az általuk uralt ugor népesség nyelvét s így bennük láthatjuk az ősmagyar-ságot. Zichy tehát nem az ananyinói állattartás létét tagadta, hanem az ősi ugorok állattartását (Zichy 1939: 43–56.)

⁹ Később a nyelvészek különbözőképpen ítélték meg az ugor közösség kérdését. Voltak, akik kétségbe vonták az ugor nyelvi egységet (vö. Gulya: 1977), a kutatók többsége azonban a nyelvközösség léte mellett történelmi társadalmát (vö. Honti: 1979, 1997, 2012: 42–50.). Az újabb kutatások fényében a régészet eredményei arra mutatnak, hogy az ugor közösséget egybefűző szálak nem is voltak annyira lazák, mint azt annak idején Hajdú Péter és mások is hangsúlyozták. A nyelvi anyag elemzésénél azonban azt is figyelembe kellene venni, hogy az egykori obi-ugor csoportok jelentős része — különösen a régi ugor szállásterület déli részén élők — a szomszédos törökségbe olvadtak be, ilyen eltörökösödött obi-ugorok például a barabai és az irtisi tatárok (vö. Mogil'nikov 1965). Így tehát éppen az a nyelvi anyag tűnt el, amelyik korábban a legközelebbi kapcsolatban állt az előmagyar nyelvvel. Ez a kérdés azonban még részletesebb kidolgozásra vár.

szerint nem kizárt, hogy e két csoport egybeolvadásának folyamata már az ugor korban megkezdődött (Hajdú 1953a: 53).

Az ugor közösség felbomlását Hajdú a Kr. e. 500 körüli időkre teszi. Ezt követően a magyarság elődei délebbre húzódtak, a mai Baskíria területére, ahol török nyelvű népcsoportok közeli szomszédságába kerültek. „Ennek a folyamatnak a következménye – írja – hogy a magyarok elődei a dél-orosz steppére már mint állattenyésztő törzsek érkeznek, s ez indítja meg a magyar nép etnogenetikai folyamatának azt a nagy jelentőségű korszakát, amelynek következtében a magyar nyelv és a magyar nép etnikai arculata kialakult” (Hajdú 1953a: 54).

Mint arra fentebb többször is rámutattunk, Hajdú könyvében, kortársai közül elsőként, mesterien veti egybe a különböző őstörténeti diszciplínák addig ismert eredményeit. Pedig meg kell jegyeznünk, hogy munkája nem éppen a legszerencsésebb időben jelent meg, hiszen az ananyinói műveltségről igazában – egy-két orosz nyelvű dolgozaton kívül – csak Tallgren 1919-ben megjelent monográfiájára támaszkodhatott, amely erre az időre már sok szempontból elavult (Tallgren 1919). A. P. Smirnov és A. V. Zbrueva nagy jelentőségű, és az újabb feltárások eredményeit közlő monográfiáit már nem hasznosíthatta (Smirnov 1952: 61–68, Zbrueva 1952; még vö. Fodor 1973: 47–55). Pedig ezek ismeretében nyilvánvalóan jóval árnyaltabb képet adhatott volna e fontos műveltségről, s annak néptörténeti vonatkozásairól.

Hajdú Péter könyvének utolsó (VII.) fejezetét Molnár Erik 1953 nyarán megjelent új őstörténeti könyve értékelésének szenteli. Molnár – mint ismeretes – ebben a munkájában az uráli őshaza helyét a Szaján–Altaj vidékén jelölte meg, az ősi népeiséget pedig a Kr. e. III. évezredi afanaszjevói műveltség lakosságában látta. Hajdú bírálatában kifejti, hogy a nyelvtudomány eredményei alapján sem egészében, sem részleteiben nem fogadható el Molnár Erik őstörténeti elmélete (Hajdú 1953a: 55–63).¹⁰

A könyv megjelenésének évében napvilágot látott annak rövidített orosz nyelvű összegzése is (Hajdú 1953b). A könyvvel nagyjából egy időben készült el Hajdú Péter két másik őstörténeti dolgozata, amely a Nyelvtudományi Közleményekben látott napvilágot. A szamojéd etnogenezisről írott dolgozat ugyan inkább a könyv előtanulmányaként fogható fel, amelyben a szerző a kérdés szakirodalmát tekintette át, ismertette a népesség származására vonatkozó két legelterjedtebb elméletet. Az első, még Castrén által vallott elgondolás szerint a szamojédok őshazája a Szaján-hegység vidéke volt, ahol a 20. század második feléig még éltek déli szamojéd töredékek. A másik felfogás azt vallotta, hogy a szamojédok legkorábbi hazája – a finnugorokkal együtt – az Urál-hegység nyugati oldalán volt, bár részben már ekkor is élhettek egyes csoportjaik Nyugat-Szibériában is. Hajdú az

¹⁰ A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1953. december 1-én tartott vitaülést Molnár Erik könyvéről, amelynek előadásait közzé is tette (l. Czeglédy – Hajdú 1955).

első elméletet teljesen megalapozatlannak tartja, s – mint aztán könyvében is – a második álláspontra helyezkedik. Az uráli egység felbomlása után véleménye szerint a szamojédok keletre húzódtak, egészen a Szajánig, majd innen észak felé költöztek, de kisebb csoportjaik a Szaján-vidéken maradtak (Hajdú 1952).

Már a könyv megjelenése után készítette el Hajdú vitacikkét Sz. Kispál Magdolna „Ugor-török érintkezés” című dolgozatáról (Hajdú 1953b). Sz. Kispál az ugor-török nyelvi érintkezések színhelyét a nyugat-szibériai ligetes steppei övezetbe tette, feltételezván, hogy az ananyinói műveltség népessége az ugor kor végén – a Kr. e. 4–2. században – keletre húzódott a Tobol–Irtis vidékére, de elérte a mai Omszk, sőt Tomszk város környékét is (Sz. Kispál 1952). Hajdú helyesen jegyzi meg, hogy az ananyinói műveltség ilyen nagyszabású keleti kiterjedésére nincs régészeti bizonyíték, s a kultúra kronológiai határa sem terjed ki a Kr. e. 2. századra. Az ugor-török érintkezés színhelyét számos adat alapján az Uráltól nyugatra eső területekre teszi, mint könyvében is, méghozzá a kelet-európai erdősávba. Megjegyzi, hogy az állattartó népek ugyan valóban ekkor a steppén és ligetes steppén éltek, ám az ugorok a lótarást honosították meg csupán, nem az állattartást. Ez utóbbi véleményével Ligeti Lajos elgondolására támaszkodik, aki szerint léteztek „erdei lovas vadász” népek is (Ligeti 1943: 61). Ez a nézet azonban alapjaiban elhibázott: erdei lovas vadász életmód ugyanis, mint gazdálkodási forma, soha nem létezett. Az ananyinói lakosság egy részének Nyugat-Szibériába való átköltözése is megalapozatlan feltevés volt már Tallgrennél is (I. Tallgren 1919: 79–81), mára pedig végleg lekerült a kutatás napirendjéről.

László Gyula az Akadémia II. Osztályán tartott 1953-as előadásában, majd a nevezetes Molnár Erik-vitán elmondott hozzászólásában – elsőként a magyar régészek közül – világosan megfogalmazta régészetünk tennivalóit a magyar őstörténet-kutatásban. (Módszertani ajánlásainak lényege még ma is megfontolásra alkalmas: László 1954, 1955.) Hozzászólásában Hajdú Péter ismét hitet tett a különböző tudományágak együtt működésének szükségessége mellett az őstörténet-kutatásban, konkrét példáit említette a régészet és a nyelvtudomány közös kutatási lehetőségeinek. (László ui. azt az ötletet vetette fel, hogy régészetileg vizsgálni kellene az egyes magyar törzsek vélhetően eltérő emlékanyagát, Hajdú pedig úgy vélte, hogy ebben szerepet játszhat a magyar nyelvjárások vizsgálata. Ma már tudjuk, hogy a honfoglalók nem törzsi társadalomban éltek, és nem is törzsek szerint telepedtek le új hazájukban. A törzseknek ekkorra már csak az emlékük maradt meg; Hajdú 1954). A fiatal nyelvész tehát minden fórumon hangoztatta az őstörténeti tudományok egymásra utaltságát, s ennek a maga kutatásaiban jó példáit is felmutatta. Jellemző ebből a szempontból, hogy részt vállalt a magyar régészeti bibliográfia első kötetének munkálataiban is (Banner – Jakabffy 1954).

1962-ben jelent meg Hajdú Péter újabb könyve, amely a finnugor, pontosabban az uráli népeket mutatta be a szakembereknek és az érdeklődőknek. A szerző itt kellő terjedelmet szentel a nyelvcsalád őstörténete bemutatásának is. Nagy-

jából a kilenc évvel korábbi könyvében írottakat formálja át, s itt sem csupán a finnugor őshaza kérdését tekinti át, hanem az egyes népek bemutatásakor azok történeti életútját is vázolja (Hajdú 1962).

A finnugor és magyar őstörténet-kutatás igen jelentős eseménye volt 1961-ben László Gyula monográfiájának megjelenése, amelyben a szerző jó évtizedes munkáját adta közre, áttekintvén az uráli őshaza kérdését s e nyelvcsalád népcsoportjainak legkorábbi történetét (László 1961). Könyvének első részében László a kor színvonalán álló, igen jó összefoglalást adott a magyar őstörténet kutatásának állapotáról, megjelölte a legfontosabb teendőket, s kijelölte ebben a régészet szerepét is. Mivel úgy vélte, hogy a magyar régészet egyelőre még nem képes a honfoglalás kori leletanyagból visszafelé nyomozva az ősmagyar, ugor és finnugor időig eljutni, a nyelvtörténet által felvázolt legkorábbi állapotokból kell kiindulni és így eljutni az ősmagyar korig. Úgy vélte továbbá, hogy az uráli és finnugor őshaza területi kiterjedését nem azok felbomlásának, hanem kialakulásának korában kell megragadnunk. Korrekciókat javasolt ezen ősi népesség nyelvi állapotának értelmezésében s az életföldrajzi adatok alkalmazásában is. Ez utóbbi területen úttörő módon ő használta nálunk elsőként Najštadt 1957-ben közzétett erdő-történeti munkáját, amely egy új természettudományos módszer, a pollenanalízis eredményein alapult. (Korábban ugyanis a több ezer évvel ezelőtti állapotokat a mai életföldrajzi viszonyokkal szemléltették.) László a nyelvi és életföldrajzi megfontolásokból kiindulva – és nem a régészeti vizsgálatok eredményeképpen – választotta ki a Közép-Lengyelország és az Oka folyó közti késő őskőkori szvidéri régészeti műveltséget, amelyet az uráli népek legkorábbi lakóterületének vélt.

Az *Archaeológiai Értesítő* 1964-es évfolyamában jelent meg e könyvről Hajdú Péter bírálata, amely alighanem a közel száz éves folyóirat egyik legszínvonalasabb vitacikke volt (Hajdú 1964a). Hajdú előjáróban kijelenti, hogy elsősorban a könyv mondanivalójának nyelvészeti és életföldrajzi megalapozását kívánja értékelni. Felhívja például László figyelmét a magyar–szamojéd viszony leegyszerűsítésére, továbbá arra, hogy az uráli etimológiáknak eleve van szamojéd tagjuk. Megjegyzi, hogy hibás László feltevése, amely szerint az őshazában az uráliak széttagolva, egymástól messze helyezkedtek el. Bubrih (1948: 26) ezen nézetét ugyanis időközben Itkonen (1961: 9–10) már megcáfolta (l. Hajdú 1964a: 118–119).¹¹ A bíráló a szvidéri műveltséget nem tartja megfelelő helynek az uráli őshaza számára. Ugyancsak elveti azt az ötletet, amely szerint a lappok a szamojédok egy elfinnugorosodott töredéke lennének, mivel a lappoid embertani

¹¹ Ez a régi nézet még ma is visszaköszön az ún. „nagy őshaza” híveinek munkáiban, akik nem veszik észre, hogy a „kis” őshazák nem olyan kicsik (vö. Fodor 2015: 87, 26. kép), másrészt pedig az uráliak nem bolyonghattak őskőkori és átmeneti kőkori hordaként Eurázsia tágas térségein, hiszen így nem alakulhatott volna ki köztük közös nyelvet létrehozó kommunikáció. Legutóbb l. Klima (2016: 24).

típus europid jellegű, a szamojéd típus pedig az obi-ugorokhoz áll közel.¹² Az életföldrajzi adatokkal kapcsolatban hívja fej Hajdú a figyelmet László legsúlyosabb tévedésére, aki könyvében következetesen felcserélte Najštadt ősholocén (Kr. e. 10.000–7500) és óholocén (Kr. e. 7500–5000) kori adatait, s így a Káma-Urál vidékét a Kr. e. IV. évezred közepéig növénytakaró nélküli, következésképp lakatlan területnek nyilvánította, nem is vette tehát számításba az őshaza helyeként sem.¹³ (Pedig Najštadt térképén a jelzett területet a Kr. e. X. és IV. évezred között növénytakaró fedte, tehát emberi megtelepedésre alkalmas volt.) Nem kétséges, hogy ez a fatális tévedés szinte semmivé tette László őstörténeti hipotézisét. Hajdú azt is szóvá teszi, hogy László „átrendezte” az uráli nyelvek rokonsági rendszerét is. A magyarságot eltávolította az obi-ugoroktól és a finnugorságtól távoli szamojéd – obi-ugor nyelvközösséget tételezett fel, ami nyelvi és történeti szempontból is elképzelhetetlen (i. m. 122). Hajdú Péter végül a következőképpen summázza a könyvről alkotott véleményét: „... azok a fő pillérek, amelyekre László Gyula őshaza elmélete épül, nem állják ki a szilárdsági próbát... Az őshaza helyére vonatkozó elképzeléseinken az újabb paleobotanikai kutatásokhoz igazodva változtatnunk kell – ez a legfőbb tanulság, amely László Gyula könyvéből adódik. Ez a módosítás azonban jobbra annak az erőteljesebb hangsúlyozására korlátozódik, hogy az őshaza az Urálon túli, nyugat-szibériai és esetleg az északibb erdős-tundrás területekre is kiterjedt” (i. m. 123). E megállapításának a bíráló ugyanitt magyarozatát is adja: véleménye szerint az életföldrajzi szavak közül (állatnevek, növénynevek stb.) a fanevek a legmegbízhatóbbak. Az uráli és finnugor alapnyelvben megvan az erdős tajga minden jellemző faneve, ellenben a közép-európai lombos erdő fái közül egyedül a szil neve van meg. Így tehát az uráli őshaza azon a helyen lehetett, ahol e két erdőfajta az adott korban (a Kr. e. VI–IV. évezredben) egymással érintkezett (i. m. 122–123).

Hajdú Péter tehát a ma már közismert új őshaza-elméletének lényegét első ízben minden bizonnyal ebben a vitacikkében fogalmazta meg. A Nyelvtudományi Értekezések 40. számában a rövid magyar nyelvű összegzése jelent meg 1963-

¹² Később Hajdú Péter visszatért a lappok származásának bonyolult kérdésére: „A nyelvcsere elméletét egyelőre... nem kapcsolhatjuk ki a problémára adandó válaszból. Valószínűnek látszik, hogy a »protolappok« más nyelven beszéltek, s a finn-volgai korban kezdték elsajátítani déli szomszédai nyelvét. Ennek következtében a korai közfinnben már bizonyos nyelvi egység alakulhatott ki a finnek és a lappok között. Ez utóbbiaknak eredeti nyelvét azonban nem ismerjük: olyan rejtélyt jelent ez az őstörténeti kutatásban, amelyet a jelenlegi eszközökkel felderíteni nem is lehet” (Hajdú 1981: 85).

¹³ Sajnos, ez a vélekedés arra is rávilágít, hogy László Gyula messzemenően nem értette helyesen (és nem ismerte eléggé) a jelzett terület őskori emlékanyagát sem, ahol akkor már rég ismeretes volt a felső-kámai ősközi lelőhely, valamint a baskíriai Kapovaja ősközi híres barlang is, nem beszélve a sigiri tőzegtelep átmeneti kőkori leleteiről (vö. Fodor 2015: 11–14, 87).

ban (Hajdú 1963), az *Acta Linguistica* 14. kötetében pedig 1964-ben az új elmélet német nyelven látott napvilágot, a bizonyítékok részletes taglalásával. (Hajdú 1964b). A szerző szerint a két erdőtípus a közép-holocén kezdetén, a Kr. e. VI. évezred körül találkozott egymással a Pecsora folyó forrásvidéke körül, az uráli őshaza tehát Nyugat-Szibériában az Ob alsó szakasza és az Urál-hegység között helyezkedett el. Az uráli egység felbomlása után a finnugor népesség nyugat felé húzódott, és a Kr. e. III. évezredben már benépesítette a Pecsora és a Káma folyó völgyét is. Ez az elgondolás jelent meg Hajdú későbbi munkáiban, széleskörű ismertségre szert tett, több kiadást megért kézikönyveiben is (Hajdú 1964b: 74, 1966: 8–9, 1975b: 32–35, 1978: 56–57).

Az említett régészeti folyóirat következő évi számában László Gyula ugyancsak vitacikkben, egy szépen megírt esszében válaszolt Hajdú Péter észrevételeire. A válasz veleje azonban súlytalan, szinte méltatlan az alapos bírálatához, az érvelés még csak át sem gondolt alaposan, nincsenek mérlegelhető ellenérvek. A szerző még azt sem fogadja el a bírálatból, hogy a nyelvi adatokra épített őshaza koncepció nem tükrözhet az ősi közösség felbomlása idejénél korábbi állapotot, hiszen a rekonstruált alapnyelv (benne az életföldrajzi szavakkal) csak ekkor létezhetett bizonyossággal. László azonban kitart továbbra is álláspontja mellett, s megjegyzi, hogy ha az uráli közösségnek a kialakulását keressük, „... eljutunk az őskor végéhez (nagyjából az időszámításunk előtti 10.000-hez), valójában még ennél is korábbi korokig” (László 1965: 68). Még csak annak kételye sem merül fel benne, hogy az őskori közösségek milyenek lehettek, kialakulhattak-e már akkor nyelvcsaládok. Majd megjegyzi, hogy az ősi uráliak csak olyan területen élhettek, ahol már rendelkezünk az emberi megtelepedés bizonyítékaival. (Ebben egyébként senki sem kételkedett.) Ennek az evidenciának a hangoztatására azért volt szüksége, hogy így folytathassa „érvelését”: „... ha a Volga nyugat-keleti irányát meghosszabbítjuk kelet felé, egyúttal megkapjuk az őskorban, annak végén és az átmeneti kőkorban lakott terület északi határát az Urál hegységig; azon túl a Jeniszej folyóig pedig ekkor még délebbre sem lakott ember. Mármost Hajdú Péter és néhányan elődei közül éppen ebben a nem lakott sávban keresik az uráli őshazát” (i. m. 69). Szerinte a Káma-vidéken olyan kis népcsoportok éltek ekkor, akiknek semmi közük nem volt a vidék későbbi, újkőkori lakosságához. Nem tartja továbbá finnugor nyelvűnek a voloszovói műveltség népességét, ami pedig ekkor már szélteben elfogadott nézet volt az orosz kutatásban (i. m. 69–70).

A válaszból tehát egyértelműen kiviláglik, hogy László nem ismerte fel, vagy nem akarta felismerni legnagyobb tévedését sem (az ősholocén és az óholocén adatok felcserélését) s teljesen negligált minden egyéb bírálatot is, nem vett figyelembe a felfogásának ellentmondó egyetlen korábbi, vagy könyve megjelenése

után napvilágot látott megjegyzést sem.¹⁴ Hasonló válaszokat adott más bírálónak is. 1966-ban megjelent másik vitacikkében egyértelműen kijelentette: „... az az érzésem, hogy az a módszer, s a gondolkodásnak az a menete, amelyre felépül könyvem, s amelyet újnak érzek, kiállta az ellenvetések próbáját” (László 1966: 7). Úgy nyilatkozott továbbá, hogy az őshaza kérdését a régészetnek kell megoldania, mégpedig oly módon, hogy a finnugornak elismert későbbi hagyatékból kell visszafelé következtetni. „Am ezzel a módszerrel is – mint írja – a Swidry műveltséghez jutunk el, területileg pedig ugyanoda, ahová feltevésem értelmében az uráli őshazát el kell képzelnünk.” Ehhez még hozzáteszi, hogy a kelet-európai voloszovói műveltség anyagában csak elhanyagolható mértékben hasonlít az uráli kerámiára, továbbá az ő elméletét erősítik meg azok a lengyel kutatók, akik Közép-Lengyelország helyneveit a finnugor nyelvekből származtatják, valamint Thoma Andor antropológus is, aki a szvidéri kultúrához tartozó janislawiczei lappoid csontvázban a későbbi nyelvet cserélt őslappok egyik képviselőjét látja (i. m. 8; vö. Thoma 1965: 40).

Sajnos, László Gyula – kisebb változtatásokkal – később is makacsul kitartott ekkor kialakított elképzelései mellett, amelyet számos munkájában még évtizedeken át többször megismételt. (Legutóbb I. László 1994: 376–377, 1997: 11–16). 1988-ban pedig egy tanácskozáson védte őshaza koncepcióját, hangsúlyozta, hogy a szvidéri műveltség finnugor volt, s csak a nyugat-keleti vándorlásra vannak adataink a Baltikum és az Urál között (Fodor 2013: 97). Pedig közben megcáfolhatatlanul kiderült, hogy a voloszovói műveltség a finn-volgai népesség hagyatéka volt s a szvidéri műveltségnek – mint előzménynek – semmi köze nem volt a finnugorokhoz (Fodor 1973: 6–7, 1977a: 290).

Hajdú Péter ezt követően is élénk figyelemmel követte az őstörténeti szakirodalmat, ami számára továbbra is a teljes komplexitást jelentette, tehát az őstörténetben érdekelt tudománysszakok mindegyikének szem előtt tartását. Különös jelentőséget tulajdonított azonban a régészetnek, amely szinte szédítő mértékben növelte forrásanyagát, s – főleg a Szovjetunióban – egyre nagyobb számban látta napvilágot a nagy ívű összegzések, monográfiák (vö. Fodor 1971). Nem véletlen, hogy Hajdú a hatvanas évek második felében két igen alapos tanulmányt tett közzé a régészetnek az őstörténet-kutatásban játszott szerepéről. A két cikk

¹⁴ Jellemző példája e magatartásának, hogy amikor azt igyekezett igazolni, hogy az Uráltól keletre fekvő területekről nem volt semmiféle népmozgás nyugatra, a Káma völgye felé, bizonyításul felhozta, hogy az Uráltól keletre lelt kerámiát zsírkővel soványították, ám „zsírkővel vegyített edényeket az Urálon innen nem gyártanak, s ilyeneket még szórvány leletként sem ismerünk...” (László 1961: 183–184). A valós helyzet azonban éppen ennek az ellenkezője volt. A Káma-vidéki legkorábbi edények anyagában gyakran volt zsírkő, ami annak tanújele, hogy a Káma-vidékiek a hegységtől keletre lakóktól tanulták el a kerámia készítésének fortélyait (vö. Fodor 1973: 9).

azonban tulajdonképpen egy dolgozat két változata, amely rövidebb formában, magyar nyelven, Szegeden jelent meg (Hajdú 1968), bővebb, teljességre törekvő szakirodalmi jegyzetekkel ellátott formájában pedig az Ural-Altäische Jahrbücherben (Hajdú 1969). Itt a szerző lényegében folytatja érvelését, amelyet említett 1964-es vitacikkében elkezdett. Ekkorra azonban már megjelentek László Gyula doktori értekezésének rövid tézisei, amelyben a vitapartner a korábbinál még magabiztosabban és egyértelműbben fogalmazza meg véleményének főbb pontjait Hajdú részletesen foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy az uráli vagy finnugor őshaza alatt miért csak az a terület értendő, ahol e közösségek felbomlottak, s ez az időszak miért csak az újkőkor lehet. Rámutat, hogy az alapnyelv szavai egyértelműen a neolitikus állapotokat rajzolják elénk.¹⁵ Elvben kívánatos lenne a nyelvcsaládok kialakulásának helyét is felderíteni, ehhez azonban jelenleg egyik tudományág sem nyújt elegendő bizonyítékot. „Az őshaza-kutatás ilyen kiszélesítése – mint írja – csak nehezíti feladatunkat, sőt sokszor eltereli figyelmünket a valamivel könnyebben megoldható problémákról” (Hajdú 1968: 5). Újból kitér az életföldrajzi szavak kérdésére, nevezetesen annak igazolására, hogy az uráli alapnyelvben a tajga fáiinak elnevezései voltak meg, valamint a közép-európai lombos erdő fái közül a szil neve. Ez nem véletlen, hiszen László téziseiben az alapnyelv faneveit már kettőre csökkentette: a nyír (*Betula*) és a fenyő (*Pinus*) nevére (László 1965, 4; vö. Hajdú 1968: 7, 1969: 255).

Hajdú érvelésében tetten érhető, hogy igen alapos ismeretekre tett szert a kérdéssel kapcsolatos nemzetközi régészeti szakirodalomban. Méghozzá nem csupán ismeri a fontos műveket, hanem jó érzékkel mérlegre is tudja tenni szerzőik érveinek súlyát. Ma már ezt nem nehéz megítélni az újabb régészeti eredmények világánál. Máig hatóan helyesen ítélte meg például, hogy a Finnországban a Kr. e. IV. évezredben kialakuló ún. Sperrings elnevezésű, fésűs díszű kerámia nem hozható kapcsolatba a finnugorság újkőkori fésűs vagy fésűs-gödröcskés kerámiájával (Hajdú 1968: 8, 1969: 262).¹⁶

László Gyula elméletében különösen fontos szerepet játszott az ún. kunda-sigiri kultúra kérdése, amely műveltséghez a Sperrings kerámiát is gyakorta hozták kapcsolást (László 1961: 81–103). Az észtszaxi Kunda tónál feltárt átmeneti

¹⁵ Igaz, az már akkor is nyilvánvaló volt, hogy az alapnyelvben meglévő szavak által jelölt tárgyak jelentős részét a régészek már megtalálták a korábbi, átmeneti kőkori emlékek között is, például a Vicsegda völgyében feltárt Kr. e. VII–VI. évezredi Víz nevű tőzegtelepen. Ám ebben a korban az itt élt népek nyelvi hovatartozása még meglehetősen tisztázatlan volt (vö. Fodor 1975: 51; Burov 1967: 59–68).

¹⁶ Ekkor már az a vita is eldőlt, hogy az ún. fésűs-gödröcskés edénytípus – amelyet korábban a kutatók többsége (László is) a kelet-európai finnugorság hagyatékának vélt – nem egy régészeti műveltség és etnikum emléke, hanem különböző csoportokra tagolható (vö. Tret'akov 1966: 48; Fodor 1971: 254).

kőkori, Kr. e. VII. évezredi tőzegtelepülés adta a Kr. e. VII–IV. évezredi műveltség nevét, amelynek legszembetűnőbb leletei a csontból és szarvból készült eszközök és faragványok, amiket a tőzeg megőrzött az enyészettől. Ezeknek a csontból faragott tárgyaknak meglehetősen közeli párhuzamai kerültek elő korábban a Közép-Urál keleti oldalán feltárt sigiri tőzegtelepen, ezért e két lelőhelyet a kutatás hosszú ideig – mint egy régészeti műveltséghez tartozó lelőhelyeket – egymáshoz kapcsolta s számos elméletet született népességüknek történeti útjáról. Ráadásul az akkori felfogás szerint a sigiri – és a vele rokon, közeli gorbunovói – leleteket a Kr. e. III–II. évezredre keltezték. 1948-ban R. Indreko az észtországi átmeneti kőkorról írott könyvében azt az elgondolást igyekezett megalapozni, hogy a kundai népesség keletre húzódott egészen az Urál-hegységig, s itteni tárgyi hagyatéka lenne a sigir-gorbunovói kultúra. Később A. Ja. Brjusov éppen ellenkezőleg úgy vélte, hogy az uráli népesség vándorolt nyugatra, akik a finnugorság elődei voltak (Brjusov 1952: 25–41). Ez utóbbi feltevés azonban időrendi okok miatt eleve elfogadhatatlannak tűnt a régészek többsége számára.

A kunda–sigiri kérdéskörre László Gyula is kitért szóban forgó könyvében. Ő a kundai műveltséget az őslappokkal és a szamojédokkal hozta kapcsolatba, s természetesen Idreko elméletét vallotta magáénak, mondván, hogy a nyugat-keleti vándorlásban a szamojédok elődeinek keletre vonulását láthatjuk (László 1961: 75–90). Ezzel a kérdéssel kapcsolatban Hajdú Péter Harmatta János ötletét állítja szembe, aki úgy vélte: a kundaiak (akik szerinte a szvidérik utódai) nem biztos, hogy keletre vándoroltak és genetikai rokonságban állottak a sigiriekkel (Hajdú 1968: 8, 1969: 261). Harmatta azonban ebben a dolgozatában (amely László Gyula doktori téziseinek volt az opponensi véleménye) az ötletek egész légióját röppentette szárnyra, de a kirakós játékok elemeiként kezelte azokat, szinte nem is vetvén ügyet tudományos megalapozásukra (Harmatta 1967). A kunda-sigiri elméletet ugyanis valójában P. N. Tret’akov cáfolta meg, rámutatván, hogy a kundai tőzegtelepek csontanyaga bizonyára ugyanolyan lehetett, mint a szomszédos mezolitikus településeken készült csonttárgyak, amelyeket azonban – az eltérő talajviszonyok miatt – nem őrzött meg számunkra a föld. A kundai és sigiri csonttárgyak hasonlósága tehát csupán abból adódik, hogy ezek az átmeneti kőkori, igen egyszerű tárgyak a Baltikumban és az Urálban is hasonlóak voltak (Tret’akov 1966: 23; vö. Fodor 1971: 254). Tret’akov igaza hamarosan be is igazolódott s a régészeti szakirodalom a hatvanas évektől a kundai műveltséget Észtországra és a környező vidékekre lokalizálja, korai emlékeit pedig ma már a Kr. e. VIII. évezredre, a késeiket pedig a Kr. e. IV. évezred elejére keltezi (Gurina 1989: 46–50). Ezt a könyvet azonban Hajdú még dolgozatának

megírásakor nyilvánvalóan nem ismerhette. Ennek ellenére helyesen ismerte fel az egyetlen valószínű feltevést.¹⁷

Hajdú megtalálja a helyes választ László protolappokkal kapcsolatos feltevésére is. Hangsúlyozza, hogy e kérdés nem lényeges az uráli őshaza szempontjából, mivel a protolappok viszonylag későn, „... feltehetőleg az i. e. II–I. évezredben csapódtak a finnugorság finn-volgai, ill. közfinn ágához” (Hajdú 1968: 8, 1969: 261–262). Ugyancsak nem tarja lényeges bizonyítéknak a Thoma által fel említett lengyelországi őslapp leletet, mivel „... a lapponoid típus a mai lengyelek antropológiai alkatának fontos faktora, az uráli népek között azonban csak az idegen gyökerű lappokra jellemző, egyebütt nem fordul elő” (Hajdú 1968: 9, 1969: 262). Ugyanitt azt is megjegyzi, hogy az állítólagos közép-lengyelországi finnugor eredetű helynevek feltevését a nyelvészek már megcáfolták. (Egyébként is csak alig egy tucat helynév került ilyen gyanúba.) László helytelen etimológiai értelmezésével szemben Hajdú megjegyzi: „... a nyelvészet nem csak azo-

¹⁷ A magyar régészek sajnálatos módon sem ekkor, sem később nem figyeltek fel az orosz nyelvű szakirodalomban megjelent utalásokra, amelyek szerint a sigiri tárgyak archaikus csoportja azonos korú lehet a kundai leletekkel. Brjusov például egyik ásatási jelentésében már 1951-ben a Kr. e. VII–IV. évezredre keltezte a negyvenes évek végén feltárt legkorábbi sigiri tárgyakat (Brjusov 1951: 77). Később Raušenbah könyvében világosan kifejtette, hogy az orosz kutatás csak a gorbunovoi tőzegtelep anyagát tudta abban az időben biztosan keltezni, a Kr. e. III–II. évezredre, s a legtöbb feldolgozásban erre az időre keltezték a sokkal nehezebben időhöz köthető sigiri leletanyagot is, mivel a két tőzegtelep anyagát egy régészeti műveltségbe sorolták. A szerző itt különítette el a sigiri leleteket külön sigiri kultúrába, amelynek korát a Kr. e. VII–II. évezredre datálta, kezdetét valamivel korábbra is tette Kundánál, így Brjusovval egyetemben ő is vallotta, hogy a finnugorság távoli ősei az Urál-vidékről költöztek a Baltikumra (Raušenbah 1956: 106, 146–148.) Sokan tehát – köztük az észt és a magyar régészek is – értetlenkedve fogadták Brjusov 1952-ben kifejtett nézetét, amely szerintük azon a képtelenségen alapult, hogy a szerző egy Kr. e. III–II. évezred kultúrából eredtet egy másik, Kr. e. VII. évezredben létrejött műveltséget. Valójában azonban Brjusov az iménti, jóval korábbra tehető sigiri leletekre alapozta nézetét Elgondolását legvilágosabban egy magas színvonalú tudományos népszerűsítő, nagy példányszámban megjelent kötetben fejtette ki, amejly azonban – úgy lázszik – nem jutott el a külföldi tudományos közvéleményhez (Brjusov 1954: 136–143.) – Ma már teljesen világos, hogy a sigiri tőzegtelepek anyagának korai rétegei az átmeneti kőkorra keltezhetőek. Közéjük tartozik például az 1880-ban lelt, fenyőből faragott, emberalakot mintázó, 5,3 méter magas szobor is, amelyet a jekatyerinburgi múzeum őriz (Čirkina et al. 2001: 106–107, 167, 22. kép; Fodor 2009: 18). E szobor kora a radiokarbon keltezés alapján: Kr. e. VIII. évezred. A sigiri tárgyak keltezése, amelyeket nem kísérték még pontos rétegtani megfigyelések, s ismeretlen volt a radiokarbon keltezési eljárás is, azért volt igen nehézkes és pontatlan, mert az itteni tárgyak a későbbi korokban is igen sokáig megőrizték ősi formájukat.

kat az etimológiákat tartja uráli eredetűeknek, amelyek valamennyi rokon nyelvből, vagy a rokon nyelvek többségéből kimutathatók” (Hajdú 1977a: 77).

E dolgozatában Hajdú Péter nemcsak kitűnő vitakészségéről tett tanúbizonyosságot, hanem a témában való egészen kivételes színvonalú, széleskörű tájékozottságáról is. Külön említésre méltó, hogy nem csupán a nyelvtudományra vonatkozik ez a megállapítás, hanem az őstörténet más szakterületeire is. Kétségtelen ugyanis, hogy a nyelvész vitapartner több régészeti kérdésben is felülmúlta az egyébként kiváló régészprofesszort. László Gyula ugyanis szemmel láthatóan nem készült föl könyvének alapos megvitatására. Hajdú Péter pedig megkülönböztetett figyelmet szentelt a régészet – közelebbről a finnugor régészet¹⁸ – eredményeinek. Tulajdonképpen nem a magyar régészek (hiszen László Gyulán kívül ekkor senki nem foglalkozott komolyan a régészet ezen ágazatával, inkább idegenkedtek tőle¹⁹), hanem a nyelvész Hajdú Péter ismerte fel nálunk először a régészeti kutatások rendkívül fontos szerepét az uráli népek őstörténetének vizsgálatában. Dolgozatában ugyan szóvá tette, hogy a nyelvészet őstörténeti eredményei valamivel szilárdabbak, mint a régészeté, ezt követően azonban ő mondja ki a régészek helyett a végső ítéletet. „Az archeológia ma már megért e nagy feladat sikeres elvégzésére, s ezért is számítunk az uráli őstörténet problémáinak tisztázásában a régészek segítségére... Egyébként az itt tárgyalt problémák jellege is világosan mutatja: a régészet eljutott oda, hogy egyenrangú félként vegye ki részét az uráli őstörténet kérdéseinek megoldásában, amelyre egyébként önmagában egyik érdekelt tudomány se képes” (Hajdú 1968: 10, 1969: 264).

Valójában szilárd meggyőződés, sőt hitvallás is ez a néptörténeti kutatások komplex módszere mellett, amelynek ekkor Hajdú már elkötelezett híve volt. Nem a szóban forgó dolgozatában, hanem a Szabédi László könyvéről írott bírálatában vetette papírra az alábbi sorokat, amelyek azonban ide is kíváncsoznak: „Az őstörténet azonban nemcsak nyelvészkedésből áll: ez olyan komplex tudomány, amelynek a nyelvészet az egyik komponense. Szabédi pedig csak ezzel a komponenssel törődik s nem számol a társtudományok eredményeivel, amelyek közül leginkább a régészetié fontosak, hiszen több ezer évre visszamenőleg megvilágítják a finnugor és sok indoeurópai nép történetét” (Hajdú 1981: 189–190).²⁰

¹⁸ A régészet ezen ágazatának történetéről l. Korompay (1953); Fodor (2001a, 2001b).

¹⁹ L. Banner János zárszavát László előadásának vitájához, in: László (1954: 487–488).

²⁰ Hajdú Péter szavait szeretném azoknak az őstörténetbe alkalmas időkben belekontárkodó nyelvészeknek és régészeknek az emlékezetébe idézni, akik az ezredforduló éveiben „elavultnak” nyilvánították az őstörténet-kutatás komplex módszerét. (Maguk u-

Az igazság kedvéért azonban Hajdú azt is megjegyzi: „elismerem, hogy a biogeográfiai módszerrel meghatározott őshazát nem tudom semmiféle régészeti emlékekhez csatlakoztatni. Erre nem is törekedtem, és ezt a jövőben sem kívánom erőszakolni” (Hajdú 1968: 6, 1969: 259). Ez a kijelentés helyénvaló volt megszületésekor, az azt megelőző időben és – sajnálatos módon mára sem veszítette el aktualitását, amikor „hívatásos” sarlatánok állami támogatással végzik áldásos tevékenységüket. (Akadémikus mikrobiológus írt háborzongató magyar őstörténetet, a köztelevízióban onkológus futtatta rögeszméjét hun rokonságunkról, és a sort még hosszan folytathatnám.) Mindez megerősíti Hajdú igazát: történeti következtetést elsősorban csak abból a tudományágból vonjunk le, amelyhez igazán értünk.

A szerző azonban azt is megemlíti, hogy vannak olyan régészeti elméletek, amelyek közel állnak az ő elgondolásához. P. N. Tret’akovot, V. N. Černecovot és A. H. Halikovot nevezi meg, de az utóbbi kazányi tatár kutatót említi, mint akinek elmélete a leginkább rokonítható az övével (Hajdú 1968: 7, 1978: 56–57). Halikov 1969-ben megjelent monográfiájának végkövetkeztetése az, hogy a finnugor őshaza a Káma völgyében, a Káma és a Volga egybeszakadásának vidékén, valamint az Urálban s annak a keleti oldalához csatlakozó nyugat-szibériai területeken lehetett a Kr. e. III. évezredben. A Kr. e. IV. évezredben ehhez a kulturális egységhez még jóval nagyobb nyugat-szibériai területek csatlakoztak egészen a Jeniszejig, s ez lehetett az uráli őshaza (vö. Fodor 1977: 298). Természetes, hogy egy ilyen óriási kiterjedésű őshaza esetében nem volt nehéz rokonítani a két elméletet. Véleményem szerint azonban ennek ellenére a Hajdú által körvonalazott őshaza mégis Černecovéhoz áll közelebb, aki a Kr. e. IV. évezredi őshazát közel ugyanarra a területre teszi, mint Hajdú, csak valamivel délebbre (i. m. 299–300). Ezt az elgondolást a régészeti lelőhelyek indokolták, hiszen északabbra alig vannak lelőhelyek. Ezt a nehézséget maga Hajdú is belátta, később némileg korrigálta is az őshaza térképét, az uráli őshaza területét kiterjesztette az Irtis vidékére is (Hajdú 1987: 293–294).

A fentiekből nem nehéz azt a következtetést levonnunk, hogy az 1960-as évek végére a hazai és – ami jóval fontosabb – a nemzetközi tudományos közvélemény számára is sikerült kétséget kizáróan beigazolnia őshaza – elméletének tudományosan sokkal megalapozottabb voltát László-énál.²¹

gyanakkor igazi hályogkovácsként minden gátlás nélkül tenyereltek bele tőlük igen-csak távol álló tudományokba is, mint például a genetikába.)

²¹ Hajdú egyetlen alkalommal sem tért ki László könyve utolsó részletének bírálatára. Mint fentebb utaltunk rá, László Gyula az ötvenes évek közepén még azt tervezte, hogy könyvében végigkíséri majd az uráliak, finnugorok és ősmagyarok életútját egé-

Nagyjából másfél évtizeddel később azonban olyan újabb palynológiai adatok váltak ismertté, amelyek némi módosítást tettek lehetővé Hajdú elméletében. 1977-ben jelent meg Moszkvában N. A. Hotinskij monográfiája Észak Eurázsia holocén kori növénytakarójáról, ahol közölte az újabb pollenvizsgálatok eredményeit (Hotinskij 1977). A mi szempontunkból az a legfontosabb új eredmény, hogy korábban Najstادت a szil és a közép-európai lomboserdő elterjedésének keleti határát csak a Közép- és Észak-Uráltól kissé keletre húzta meg. Ezzel szemben Hotinskij a lombos erdő keleti határát a Dél-Uráltól jóval keletebbre jelölte meg, dél felé pedig a ligetes steppe övezetéig terjesztette ki. Mindez azt jelenti, hogy a finnugor – és talán az uráli – őshaza területét is jóval nagyobb területre terjeszthetjük ki keleti és déli irányban (vö. Veres 1991: 124–125, 2004). Nálunk azonban ezek az új adatok viszonylag hosszú ideig ismeretlenek maradtak, Hotinskij művét részletekbe menően Veres Péter csak az 1987-es debreceni finnugor tanácskozáson ismertette. (Bár korábban már több dolgozatában is közzétette fontosabb eredményeit.) Visszaemlékezése szerint ekkor Hajdú Péter szóban visszavonta 1964-es elméletét (Veres 2009: 255–257). Ennek a visszavonásnak írott formájáról én nem tudok. Nem is igazán értem, miért kellene visszavonni, hiszen az új és újabb kutatási eredmények nem magát a felismerést teszik sem-

szen a honfoglalásig. Amikor 1961-ben könyve megjelent, amely lényegében csak az őshaza kérdését tárgyalta, még ígérte a második kötet megírását, ám ekkorra már bizonyosan maga is belátta, hogy ennek megvalósítása már meghaladja erejét. E meg nem valósult kötet halvány körvonalai csak az őstörténeti könyv bevezetőjéből s néhány korábbi tanulmányából derengenek fel. A kora vaskori ananyinói műveltségről alkotott véleményét már idéztük. 1955 decemberében az ún. Molnár Erik-vitán elhangzott előadásában ezen valamivel már túllépett. Itt már azt hangsúlyozta, hogy a honfoglalók régészeti anyagának visszafelé nyomozása az ananyinóiból leszármazó pjánobori kultúráig vezet bennünket vissza. Mint írja „... a folyamatosság a késő pjánobori és a honfoglalás kori anyag közt egyre biztosabban rajzolódik ki” (László 1955a: 40). Ugyanerre a következtetésre jut a csontfaragványok állítólagos hasonlósága alapján is (László 1955b: 122). Őstörténeti könyvében már csak a magyar köznép elődjait látja a pjánoboriakban, hiszen a vezető réteget ekkor már „törökös”-nek tartja (László 1961: 19). Ez utóbbi munka utolsó lapjain már csak néhány igen erőtlen mondat és két térkép jut csak az őshaza és a honfoglalás közti időszaknak. Az utóbbi V. F. Gening 1958-as tudománynépszerűsítő könyvéből van átvéve, amelyen a Volga-Kama vidékének régészeti kultúrái vannak feltüntetve az I. évezred közepén (László 1961: 185). Ezen már nem is szerepel a pjánobori kultúra, mivel annak korábbi értelmezését Gening megtagadta és szerinte a Káma alsó szakaszához szorult késővaskori pjánoboriak nem is érték meg a középkor első évszázadát. Így aztán László Gyula választott egy másik műveltséget, az ősmagyarságtól teljesen idegen imenykovóit (amely az újabb felfogás szerint az 5. században még nem is volt ott). Ez persze már nem volt más, mint egyszerű találgatás, amely a nagyszerű szakember őstörténeti alkotó korszakának végét is jelentette.

missé, hanem legtöbbször csak annak módosítását motiválják. Mert önmagában az a tény, hogy az őshazát nagyobb és más területekre is tehetjük, mint korábban – mert erre lehetőséget kínálnak az új biogeográfiai adatok – még nem jelenti azt, hogy okvetlenül meg is kell azt tennünk. Erre ugyan bizonyos lehetőséget kínálnak a régészeti adatok is, de még a régészek sem álltak elő olyan jól alátámasztott új elmélettel, amelyek teljesen félreállítanák Hajdú Péter elméletét. Sőt, még ma is azt mondhatjuk – ami az egyes tudományterületek részéről már többször elhangzott²² – hogy Hajdú szóban forgó elmélete egyeztethető leginkább össze a társtudományok eredményeivel is. Magam tehát úgy vélem, hogy ez a maga idején sok szempontból jól megalapozott elgondolás, némi módosításokkal ma is fenntartható.

Hajdú Péter az 1970-es évektől igen jelentős tudományos szervezési tevékenységet is kifejtett az őstörténet-kutatás színvonalának emelése érdekében. A Szegedi Egyetem Bölcsészkarán (ahonnan ugyan 1974-ben Budapestre, az MTA Nyelvtudományi Intézete élére távozott) aktív részt vállalt az 1973-ban alakult Szegedi Őstörténeti Munkaközösség (SzŐM) megszervezésében, amelynek egyik vezetője és a kiadványok egyik szerkesztője lett. (A SzŐM a Szegedi Akadémiai Bizottság Társadalomtudományi Szekciójának munkaközösségeként működött, Hajdú Péter, Kristó Gyula és Róna-Tas András vezetésével.) A munkaközösség célja az volt, hogy csokorba gyűjtse azokat a különböző tudományterületekről származó forrásokat, adatokat, amelyek az őstörténeti komplex vizsgálatoknál felhasználhatók. 1976 és 1982 között I-től IV-ig tartó sorszámozással valójában öt kötet látott napvilágot, igen gazdag anyaggal és viszonylag rövid idő alatt. Sajnos, a sietségnek számos, szemmel látható nyoma maradt a kötetekben, amelyeket azonban csupán előzetes publikációnak szántak szerkesztőik. Ezt igazolja szerény nyomdai kivitelük, továbbá az a tény, hogy a Szegedi Egyetem Bölcsészkarának jegyzeteiként láttak napvilágot, elsősorban oktatási céllal a Tankönyvkiadó gondozásában. A „Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba” címet viselő kötetek tartalmazzák a legfontosabb forrásanyagot, a régésztől egészen a természettudományokig. A SzŐM tehát lényegében az 1900-ban megjelent nagy millenniumi kiadvány, a Pauler Gyula és Szilágyi Sándor szerkesztette MHK (= A magyar honfoglalás kútfői) modern változatát akarta létrehozni.²³ Ez egyértelműen kiderül az egyik szerkesztőnek a Bevezetés

²² E vélemények felsorolását itt mellőzöm, mivel azok a szakemberek számára közismertek, csupán az antropológus Karin Mark ilyen értelmű megjegyzésére utalok (Mark 1974: 15).

²³ Bár erre – érthetetlen módon – a Czeglédy Károly vezetésével szerveződött keleti forráskiadvány tartott igényt, amely az ELTE Arab Tanszékén készült volna, ám ebből a kezdődő vállalkozásból nem lett semmi, ami nagyon is jellemző hazai tudományos

első két megjelent kötetéről való beszámolójából is: „Szükség van egy olyan enciklopédikus jellegű alpmunkára, amely a társtudományok számára megkönnyíti a kölcsönös tájékozódást...” (Róna-Tas 1977: 333). Sajnos, ezt a célt nem sikerült megvalósítani, mert hiába volt a SzÖM-nek harminc munkatársa, nem akadt minden fontos feladatra megfelelő szakember. Sajnálatos továbbá, hogy ez az „enciklopédikus” mű egyetlen sorban sem tájékoztatta olvasóit az östörténet-kutatás elméleti alapvetéséről. Valószínű, hogy az egyetemi segédkönyvből ezért nem is lett végleges változat, azaz: javított, újra szerkesztett, megfelelő formájú új kiadvány. Az a lehetőség is felmerült, hogy a kötetek külföldön, idegen nyelven is megjelenjenek, ám erre sem került sor az egyik szerkesztő ellenállása miatt. Pedig bizonyos javításokkal, egyes fejezetek írásával, jobb köntösben elősegíthették volna, hogy a külföldi kutatók a magyar östörténet forrásaival megismerkedjenek. Az öt kötet azonban jelen formájában is igen hasznos volt, és maradt is, mind a mai napig.

A SzÖM törekvéseiben azonban kétségtelenül szintén fontos szerepet játszott a Hajdú Péter által szorgalmazott komplex kutatási módszer megerősítése is. Hasonló célból az Akadémián ugyancsak ő hozta létre 1975-ben az Uralisztikai Komplex Bizottságot, ahol a nyelvészet mellett az uralisztika segédtudományának képviselői is helyet kaptak. Az Uralisztikai Komplex Bizottság ülésein előadások, beszámolók hangzottak el az egyes szakterületek eredményeiről, újabb kezdeményezésekről, s az előadások egy része nyomtatásban is megjelent. Ezekben az években állandó, élő kapcsolat alakult ki a kutatók és a kutatóhelyek között. Ekkor az östörténetnek külön bizottsága volt az OTKA-ban is, ami lehetővé tette egyes östörténeti kutatások támogatását. (Ez azonban nem tartott sokáig, bizonyos „testvérszakmák” kiszorították az östörténetet, azaz: magukévá tették a rendelkezésükre bocsátott összeget.)

Hajdú Péter nevéhez fűződik egy rendkívül sikeres kiadási vállalkozás is, az általa szerkesztett „Uráli népek” című, magas színvonalú tudománynépszerűsítő esszé kötet, amely a magyar mellett finnül, angolul és franciául is megjelent 1975 és 1980 között. Neves magyar és finn szakemberek írták az uráli népek történetéről, művészetéről, hitvilágáról és hagyományos gazdálkodásáról szóló, rövid szakirodalmi utalással is ellátott dolgozatokat. Aligha véletlen, hogy igen sok tudományos munkában is hivatkoztak e könyvben megjelent írásokra.

Nem kerülte el ugyanakkor figyelmét a közgondolkodás, történeti tudatunk állapotja és annak alakulása sem. Ekkor már lehetőség nyílt arra, hogy történelmünk értelmezésében nemcsak a korábban kötelező, a „marxista történettudomány” által kitaposott útván lehetett járni. Néha le is lehetett térni egy-egy mellékösvényre. Igaz a történelmi és nemzeti tudatunk kérdéseit vitató történészek, í-

nekirugaszkodásainkra (vö. Czeglédy 1977). Arra is jó példa ez az eset, hogy fölöt-
tebb nehéz e kis hazában a nyáját közös akolba terelni.

rók és közírók gyakran megkapták még a „nacionalista” jelzőt, ami nálunk (szemben a szomszédos „szocialista” országokkal) e korszakban mindig a hét főbűn egyike volt. A valóságtól elrugaszkodott dilettáns nézeteknek azonban helyet adott a sajtó. (Gondolván: inkább ezen mulasson a nép, mint a tervgazdálkodáson.) Hajdú viszont helyesen érzékelte, hogy a közvélemény számára ez egyáltalán nem ártalmatlan. Először 1969-ben emelte fel szavát e vadhajtások ellen. Szellemes címmel indított dolgozatában (Hajdú 1969b) a hazai őstörténeti dőreségek mellett azt hangsúlyozta, hogy az akkor újaknak számító elméletek (főként a suméroktól való származásunk ötlete) egyáltalán nem új, csak most az emigráns magyarság írta a zászlójára. Köztudomású, hogy az őstörténet mindig is a sült dilettánsok kedvenc vadászterülete volt, ennek az „új hullámnak” azonban volt még egy politikai érve is. Azt szajkózták ugyanis, hogy a „finnugor-elmélet” hirdetői és kutatói általában nem „igazi” magyarok voltak, hanem zömmel svábok, zsidók, szlávok és egyebek. Akiket persze elnyomóink pénzelték, hogy derék nemzetünk fiait megfosszák „igaz” történelmüktől és hazafiúi öntudatuktól. Az elnyomók korábban az osztrákok voltak, most meg az oroszok. Bár ez utóbbi népvét csak nagyon ritkán írták le nyíltan, de félreérthetetlenül sugallták. A politikai szíruppal nyakon öntött áltudományos rögeszméknek volt is nálunk visszhangja. Hajdú ezért világított rá, hogy az Argentínában működő sumér „tudósok”, Bobula Ida és Badiny Jós Ferenc annyit értenek az ötezer évvel ezelőtti sumér nyelvhez (amelyből a magyart származtatták), mint tyúk az abc-hez.²⁴ Szót ejtett még másokról is, például a jóval műveltebb, de szintén ködös úton járó Padányi Viktorról. Felemlíti, hogy hasonlóan a magyarokhoz, az emigráns észtek is nem ritkán őstörténeti álmokkal küzdik le honvágyukat. Itt utal Indreko és E. V. Saks fentebb bemutatott elméletére, melynek lényege: minden kultúra és jó Nyugatról terjedt Kelet felé már az őskorban is. Külön dolgozatot is szentelt a „sumér mítosz”-nak, amely akkoriban a legelterjedtebb téveszme volt (Hajdú 1972, 1977c).

Külön kell említenünk Hajdúnak azt a kritikai írását, amelyet a kiváló kolozsvári költő és irodalomtudós, Szabédi László 1958-ban írott és 1974-ben napvilágot látott könyvéről írt (Szabédi 1974). Szabédi a Bolyai Egyetem tanára volt, a-

²⁴ A dolgozat – és annyi más helyreigazító írás és könyv – megjelenése után évtizedekkel nem fölösleges talán a tudatlan ostobaság homályát oszlató munkák hasznosságán is elgondolkoznunk. Az egyik fő sarlatán, Badiny Jós Ferenc a rendszerváltás után visszatért Magyarországra. Így láthattam, hogy az ELTE Jogi Karán zsúfolásig megtelt előadó teremben áhítattal szívta magába a tudásra szomjúhozó ifjúságunk a nagy tudós messiás szavait. Csakúgy, mint másutt a jeles besúgó, egykori kispap őstörténetünket megváltó ígéit. Nemrég szemünk előtt játszódott le, amint a Magyar Művészeti Akadémia „tudós” vezetői magas kitüntetésben részesítették nagyszerű őstörténeti munkásságáért a csillagösvényen száguldozó Pap Gábort. Lehet, hogy nálunk mindig a tunya parlagiság üli majd torát?

ki egyértelműen és nyíltan kiállt a magyar egyetem felszámolása ellen, amit maga a „Kárpátok géniusza”, Nicolae Ceaușescu vezényelt le. Szabédi azonban megpróbálta a bajt megelőzni. E könyvében azt akarta bizonyítani, hogy nyelvünk végső soron a románnal egy töről fakadó rokon nyelv. Műve és szándéka teljes kudarcát a szerző személyes sorsa példázza, aki a magyarfaló román diktátor áldozata lett. Hajdú természetesen nem erre a momentumra helyezte a hangsúlyt, hanem a tudományos igazságra. Dolgozatában előbb a sumér és egyéb rokonsági elméletek kiágazóinak (Badiny Jós Ferenc, Zakar András, Bobula Ida, Csöke Sándor, Baráth Tibor) tudománytalanságát elemzi (Hajdú 1981: 173–185). Ezt követően Szabédi iránytévészeteire mutat rá, de jóval nagyobb tapintattal, hangsúlyozván a tudós szerző érdemeit. Megállapítja, hogy Szabédi nem az indoeurópai-finnugor közös alapnyelv feltételezéséből indul ki, mint előtte már annyian. Szerinte a finnugor alapnyelv az indoeurópai alapnyelvnek éppen olyan későbbi kiágazása, mint a germán, az újlatin vagy a szláv. Úgy vélte továbbá, hogy az őslatin nyelvi egység a Kr. e. 18. században bomlott fel, s csak ezután alakult ki a finnugor alapnyelv, és így tovább (i. m. 187). E minden ízében elfogadhatatlan elmélet értékítéletét röviden már fentebb idéztük. Hajdú azal zárja sorait, hogy Szabédi „szándéka nemes, a megvalósítás nagyvonalúan koncepciózus. Az olvasó figyelmét lekötő érdekes, gyakran meglepő fejtegetéseivel. Sajnálatos tény viszont, hogy a jeles költő és tudós ezúttal a dzsungelben olyan nyílegyenes utat vágott, amely eredetünk színtere helyett egy szépen kiszínezett álmvilágba vezet” (i. m. 190).

A hetvenes évek közepétől Hajdú Pétert egyre inkább foglalkoztatják a nyelvrokonságon kívül eső areális nyelvi kapcsolatok és egyezések. Ez szigorúan vett nyelvészeti kérdésnek tűnik, ám valójában mégsem csak az. Az egymás közelében élő népek ugyanis nemcsak nyelvi, hanem (még inkább) kulturális kapcsolatba is kerülnek (kerültek) egymással, s ez utóbbiak már elsősorban a néprajz és régészet kutatási területéhez tartoznak. Így hát Trubeckoj 1923-as Sprachbund-elmélete nem mellőzhető a komplex őstörténeti kutatásokban sem. Hajdú rámutat, hogy az areális jelenségek az uralisztikában is összekapcsolódnak a genetikai szempontokkal. Példaként a szamojéd és az ugor nyelvek közti tipológiai egyezéseket említi (Hajdú 1975a: 148). S itt érint egy olyan kérdést is, amely már nem egyszer a régészetben is élesen felvetődött: voltak-e, lehettek-e nyelvcsaládok az őskőkorszakban, ami alapvetően befolyásolja az őshaza értelmezését. Hajdú szerint a paleolitikumban a kis elzárt közösségek korában, sokkal jelentősebbek lehettek a szomszédsági (areális) nyelvi hatások, mint a rokonságiak (i. m. 253). Álláspontja tehát ebben a kérdésben közel azonos Korhonenével, aki szerint az őskőkori közösségek korában még nem alakulhattak ki nagyobb, rokon nyelvű csoportok, azaz nyelvcsaládok. Ezek csak később, a mezolitikumban (10–15 ezer évvel ezelőtt) jöhettek létre, amikor már jóval nagyobb emberi közösségek éltek együtt és sokkal élénkebbé váltak kapcsolataik (kereskedelem

stb.), tehát élénkebbé vált köztük a nyelvi kommunikáció is (Korhonen 1980). Erre a kérdésre Hajdú az 1977-ben megjelent dolgozatában tér ki, ahol a preuráli nyelvi kapcsolatok kérdését boncolgatja (Hajdú 1977a). Szerinte az eurázsiai rokon nyelvi csoportok kialakulására jól felhasználható az ausztráliai példa, ahol kis izolált csoportok éltek valaha, amelyeknek saját nyelvük volt. E csoportok közti kulturális különbségek kialakulásával megélnkültek kapcsolataik, s az egyes régiók nyelvei integrálódtak, köztük egyre több hasonlóság alakult ki, ami rokon nyelvek létrejöttéhez vezetett (i. m. 161). Így tehát „... lehetségesnek kell tartanunk anyagi, rokonságszerű egyezések kialakulását is areális kapcsolatok következtében”. Következésképp: „Az őskőkori nemzetségi nyelvek areális érintkezései, integrálódási és dezintegrálódási folyamatainak áttekinthetetlen szövevénye hozta létre tehát egyrészt a rokon nyelvek családjait (bár ez nem volt éppenséggel szükségszerű, hiszen számos izolált helyzetű nyelv is fennmaradt) és az ezek között tapasztalható affinitási jegyeket. S mindez pedig arra mutat, hogy Eurázsia pre-nyelveinek vagy legalábbis e nyelvek zömének bölcsője geográfiaiilag összefüggő területre helyezhető” (i. m. 164).

E fontos következtetések megfontolása – ismétlem – egyáltalán nemcsak a nyelvészek számára járhat haszonnal. Helyénvalóságát ugyanis a régészet eredményei mindenben megerősítik. Hasonló eredményre juthatunk például a Dél-Uráll környékének vizsgálatakor, ahol szinte elképzelhetetlen nagyobb nyelvi egység kialakulása a vándorló őskőkori kis közösségek esetében. Erre csak az átmeneti kőkor idején gondolhatunk, amikor e területen jóval nagyobb volt a népsűrűség, megváltozott a gazdálkodás módja, a megtelepült közösségek között élénkebb kapcsolatok teremtődtek, ami magával hozta a nyelvi kommunikáció felelősödését is (vö. Fodor 1977: 295). A dúsabb fantáziájú régészeknek tehát alighanem végképp le kell mondaniuk az őskőkori őshazáról, különösen, ha figyelembe vesszük, hogy az újabb kutatások szerint a neandervölgyi ember biológiai alkata miatt nem volt képes a tagolt beszédre, amely csak a homo sapiensszel együtt jelent meg Afrikából mintegy 30 ezer évvel ezelőtt. Befellegzett a „nagy őshaza” álmának is, ami korábban is teljesen irreális elképzelés volt.

Hajdúnak még egy areális jelenségekkel foglalkozó dolgozatában találunk igen fontos megjegyzést az őstörténészek számára, méghozzá az alapnyelvről. Íme: „az alapnyelv nem egysíkú és mozdulatlan képződmény volt, hanem a kölcsönös megértést felmutató kisebb-nagyobb törzsi nyelvek láncolata, amely az idők folyamán állandóan változott (volt története), a térben is csoportokra oszolva létezett, sőt bizonyos mértékig szociális tagoltsága is volt (férfi – nő, idős – fiatal, szakrális – profán, köznyelvi – folklór, vezető – vezetett stb.)” (Hajdú 1995: 131). Ezt a szempontot kétségkívül szem előtt kell tartania a régmúltat vizsgáló régésznek is. Más kérdés, hogy fenti különbözőségek és változások hogyan tükröződnek (tükröződhetnek) az anyagi kultúrában.

Csak nemrég tettem közzé Hajdú Péter írásba foglalt felszólalását azon az 1988. június 11-én, a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett tanácskozáson, ahol Hóman Bálint 1985-ben megjelent „Ősemberek – ősmagyarok” című posztumusz könyvét vitattuk meg (Fodor 2013: 99–103). Hóman ezt a könyvét már a háború alatt írta, amikor a német veszedelem árnyéka egyre sötétebben borult hazánkra. (A vég 1944. március 19-én be is következett.) Ezúttal azonban a neves történész nem szokásos történetírói módszerét követte. Nem a források elemzése után vetette papírra következtetéseit, hanem az előre megfogalmazott eredménye alá igyekezett adatokból fundamentumot rakni. Ő is Szabédihoz hasonló teóriát alkotott: elfogadhatóvá akarta tenni azt az illúziót, amit bizonyára maga sem hitt, hogy mi is szegről-végről rokonai vagyunk a germánoknak, még hozzá fajilag is. A cél is azonos volt Szabédiéval, csakhogy itt nem a román, hanem a germán testvéreink kebelre való ölelését vártuk. (A románokhoz hasonló módon ezt a németek is megtették.) Hóman könyvét jól jellemezhetjük Glatz Ferenc szavaival: „Német barátság, történelmi alapon” (Glatz 2016: 609). Hozzászólásában Hajdú Péter Hóman nyakatekert eszmefuttatását vette górcső alá. Előljáróban rámutat, hogy a szerző lényegében tájékozott volt kora finnugrisztikai irodalmában, ám célja elérése érdekében nem ezen az úton járt. „Mindez szemben áll Hóman Bálint elképzeléseivel, aki nem merül el a nyelvészeti problémák sűrűjében, hanem kitarva az ő s n y e l v, ő s n é p, ő s h a z a trichotomiánál olyan zsákutcába téved, amely a már-már általa is elítélt délibábos elméletekre emlékeztet. Ez pedig csak azzal magyarázható, hogy a magyar nyelv és a magyar etnikum jelenségeit Hóman elsősorban humángenetikai és »lelki«, műveltségi szempontok alapján értelmezi...” (i. m. 101–102). „Hóman tehát – folytatja Hajdú – egy rosszul megválasztott genetikai szemléletmódot képvisel, amit nem foghatunk fel tudományos értéknek...” (i. m. 103).²⁵

Ezt követően Hajdú Péter már nem írt szűkebben értelemben vett őstörténeti dolgozatokat.²⁶ Bizonyos jelekből arra is következtethetünk, hogy korábbi meggyőződése is megbicsaklott a komplex kutatási módszerben, a társtudományok összefogásában. Erre mutatnak a debreceni finnugor kongresszuson 1990-ben tartott előadásának utolsó mondatai is: „Am IV. Internationalen Finougristenkongress haben wir zusammen mit V. I. Lytkin und A. H. Halikov ein Glas

²⁵ Hajdú példaadóan szakszerű bírálatának megjelentetése azért is időszerű volt, mert előtte nem sokkal korábban látott napvilágot a könyv Szabados György által írott méltatása, amely tökéletesen nélkülözi a hozzáértés minden elemét. Sajnos, ettől nem sokban különbözik Gedai Istvánnak a könyv magyarországi kiadásához írott előszava sem (vö. Fodor 2013: 104).

²⁶ Az őstörténet egyes kérdéseiről azonban szóban kifejtette véleményét a 90-es évek végén a Kossuth Rádió „Nyeregben írt történelem” című sorozatában, amelyet Ágoston István szerkesztett. Sajnálatos módon az interjúk szövegét írásban mindaddig nem tudtuk megjelentetni.

Wein darauf geleert, dass Archäologen und Linguisten – zum ersten Male – zu einer beinahe gleichen Beurteilung der uralischen Urgeschichte gelangt sind. Nach den Erfahrungen nach letzten zwei Jahrzehnten und den heutigen komplexen Darlegungen vom Herrn Makkay, habe ich jetzt den Eindruck, dass die sog. uralische Urgeschichte einer weiteren Nachprüfung wert wäre. Bei diesem Projekt fürchte ich davon, und rechne damit, dass die archäologische Argumente mit denen der Sprachwissenschaft nicht immer in Übereinstimmung stehen werden” (Hajdú 1990: 59).

Valóban, a debreceni kongresszuson elhangzott, Makkay János által az uráli őshazáról és annak indoeurópai összefüggéseiről tartott előadása szinte semmi- ben nem egyeztethető össze a nyelvtörténet adataival.²⁷ Makkay az uráli őshaza felbomlását már a mezolitikumot megelőző időre tette, László Gyula elméletét vélte a legvalószínűbb hipotézisnek, szerinte az uráli népek az uráli és finnugor korban soha nem éltek az Uráltól keletre²⁸ és az ősmagyarország is a Káma völgyében alakult ki, mint ahogyan azt a rég elavult elmélet hívei is gondolták egykor (Makkay 1991: 20–21).

²⁷ Számomra máig érthetetlen, hogy a kongresszus szervezői miért Makkayt kérték fel, hogy plenáris előadást tartson az uráli őshazáról, hiszen ebben a kérdésben szinte teljesen tájékozatlan volt, még Hajdú 1964-es őshaza-elméletét sem ismerte helyesen, nem beszélve az uráli nyelvfejlődés alapvető vonásairól, a kronológiáról és egyéb kérdésekről (l. Makkay 1990, 1991). Ugyanakkor a magyar szakemberek közül már többen is írtak az őshazáról olyan dolgozatokat, amelyeket a nemzetközi kutatás is számon tartott (vö. Napolskikh 1995).

²⁸ Makkaynak valóságos Szibéria-fóbiája volt. Mivel a szakirodalmat csak igen hiányosan ismerte, s az egyes művek tudományos súlyát sem tudta felbecsülni, egészen elképesztő ötleteket agyalt ki, hogy igazát beigazolja. Közülük az a már lázalomnak is beillő hipotézise volt a legkirívóbb, amikor azt állította, hogy Nyugat-Szibériában egy óriási beltenger volt egykor, azért nem telepedhettek ott meg semmilyen népcsoportok, köztük az uráliak sem (Makkay 2002: 98–100). Nyilvánvalóan hallott vagy valahol olvasott arról, hogy a nyugat-szibériai alföldön van a földkerekség legnagyobb mocsárvilága, amely a földrész felét foglalja magába és területén mintegy 800 ezer tó található (Kosarev 1987: 248–249). Arról viszont fogalma sem volt, hogy ez a mocsárvilág nem egy őstenger üledéke, hanem már jóval az ember itteni megtelepedése után keletkezett. Makkayt kétségkívül a Finnországba települt kubai szociológus őstörténeti „modellje” tévesztette meg, akinek a jég visszahúzódása utáni állapotokat tükröző térképén már szerepel a nyugat-szibériai mocsárvilág (Nuñez 1987: 4, Fig. 1). Ezzel szemben a nyugat-szibériai alföld elmozdítása valamikor a Kr. e. II. évezredben mehetett végbe (vö. Kosarev 1979: 42; Veres 2004: 185–186; a folyamatról l. Najšadt 1971). Sajnos, Makkay nem vette észre, hogy Nuñez elméletének egyébként igen kevés köze volt a valós régészeti és őstörténeti adatokhoz. Lényegük abban foglalható össze: Finnországban lényegében már az első ember is finnül beszélt.

Magam igen valószínűnek tartom, hogy Hajdú Péter bizonyos fokú kiábrándulását az őstörténeti kutatás komplex módszeréből, a különböző tudományágak együttműködésének perspektivikus voltából nem az egyszeri csalódás okozta, s talán ennek nem is a tudományban rejlő okai voltak. Minden esetre a tény az tény marad. Erről a területről visszahúzódtott, elhalt az Uralisztikai Komplex Bizottság is. (Bár egy ideig az akadémiai Őstörténeti Bizottság még „komplex” maradt, hogy aztán ez is kilehelje lelkét. Új idők jöttek, nem kelletek már ezek a bizottságok, megjöttek a magabiztos, „tudós” sarlatánok.

Úgy vélem, Hajdú Péter igen gazdag őstörténeti munkássága ma is példát adó lehet az ifjú nemzedékek számára. Nem csupán a saját szaktudományában volt kiváló, hanem – mint láttuk – más területeken is sok esetben otthonosabban mozgott, mint maguk e tudományok művelői. Azért, mert igazi tudós volt. Nem azért, mert sokat tudott (ami egyébként igaz volt), hanem azért, mert meg tudta különböztetni a lényegest a lényegtelentől. Nem írta ugyan le, de világosan látta, hogy az őstörténet a maga nemében külön, önálló tudományos diszciplína, van elméleti megalapozása, van módszertana és számos egyéb sajátossága. Az elméleti alapok elsajátítása nélkül ezt a tudományágat sem művelheti senki. Hiába van valakinek bármiből egyetemi diplomája, ha csupán átrándul erre a területre egy önjelölt „őstörténész”, itt nem lesz egyéb, mint kétbalkezes dilettáns. E sokrétű ismereteket igénylő tudományt aligha lehet az egyetemi alapképzés keretében elsajátítani. Egyik interjújában ezt mondja Hajdú: „Ha szabad személyes megjegyzést tennem, magam botcsinálta őstörténész vagyok; megrendelés irányított a magyar etnogenezis felé. Fölkelt az érdeklődésem iránta, ezen kívül most már a társadalmi igény is a vele való foglalkozásra készlet. Munkásságom nagyobbik fele azonban a tiszta leíró és történeti uralisztikára vonatkozik” (Hernádi 1980: 372). Igen, kiváló nyelvész volt, az őstörténet-kutatásban is elsősorban ennek a szakterületnek az eszközanyagát hasznosította, de bámulatra méltóan elsajátította az alapvetően történeti diszciplína, az őstörténet ismeretanyagát és módszertanát is.

Egészen kiváló tudományszervező és az újra mindig fogékony vezető is volt. Nem vagyok ugyan nyelvész, mégis megkockáztatom azt a kijelentést, hogy alapjaiban újjította meg a magyar uralisztika tudományát és hosszú időre szóló alapműveket hozott létre. Azt pedig még nagyobb biztonsággal tehetem hozzá ehhez, hogy őstörténet-kutatásunkban az ő neve egy egész korszakot jelöl. Magam nagy szerencsémnek tartom, hogy eben a korban élhettem.

Irodalom

- Alekseev, V. P. [Алексеев, В. П.] (1974), Антропологические аспекты исследования этногенеза финно-угорских народов. In: Zolotarëva 1974: 5–11.
- Banner János – Jakabffy Imre (1954), A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája. (A legrégebb időktől a XI. századig.) Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András (szerk.) (1977), Magyar őstörténeti tanulmányok. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Brjusov, A. Ja. [Брюсов, А. Я.] (1951), Уральская археологическая экспедиция (1948 и 1949 гг.). Краткие сообщения ИИМК. Вып. 37. АН СССР, Москва. 69–77.
- Brjusov, A. Ja. [Брюсов, А. Я.] (1952), Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. Издательство Академии наук СССР, Москва.
- Brjusov, A. Ja. [Брюсов, А. Я.] (1954), Предки народов Зауралья. In: Fedorov, G. V. (szerk.) [Федоров, Г. В. (ред.)] По следам древних культур. (От Волги до Тихого Океана.) Госкультпросветиздат, Москва. 131–162.
- Bubrih, D. V. [Бубрих, Д. В.] (1948), Советское финноугорское языкознание. Ученые записки. Серия востоковедческих наук. Выпуск 2. Советское финно-угроведение I. Ленинградский государственный университет, Ленинград. 24–32.
- Burov, G. M. [Буров, Г. М.] (1967), Древний Синдор. Наука, Москва.
- Czeglédy Károly (1977), A magyar őstörténelem írott forrásainak készülő új kiadásáról. In: Bartha et al. 1977: 333–335.
- Czeglédy Károly – Hajdú Péter (szerk.) (1955), A magyar őstörténet kérdései. Nyelvtudományi Értekezések 5. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Čirkina, N. M. – Savčenko, S. N. – Serikov, Ju. B. – Litvjak, A. S. [Чиркина, Н. М. – Савченко, С. Н. – Сериков, Ю. Б. – Литвяк, А. С.] (2001), Археологические памятники Шигирского торфяника. Институт истории и археологии РАН, Екатеринбург.
- Fodor István (1971), Kelet-Európa őstörténetének néhány problémája. (P. N. Tret'akov, A. H. Halikov, P. D. Szt'epanov és M. I. Artamonov könyvéről.) Archaeológiai Értesítő 98: 253–263.
- Fodor István (1973), Vázlatok a finnugor őstörténet régészetéből. Régészeti Füzetek, Ser. II, No. 15. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
- Fodor István (1975), Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Gondolat, Budapest.
- Fodor István (1977), Az uráli és a finnugor őshaza kérdéséről. A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei 28: 279–302.
- Fodor István (2001a), Finnugor régészet – egykor és ma. In: Pusztay János (szerk.), Vade Mecum! A huszonötödik óra. Az Uralisztikai Tanszék kiadványai 9. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely. 55–112.
- Fodor István (2001b), Az uráli őstörténet és a régészet. In: Maticsák Sándor – Zaicz Gábor – Lahdelma, Tuomo (szerk.), Ünnepi könyv Keresztes László tiszteletére. Folia Uralica Debreceniensia 8. A Debreceni Egyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszéke, Debrecen – Jyväskylä. 143–162.
- Fodor István (2009), Őstörténet és honfoglalás. Kossuth Kiadó, Budapest.
- Fodor István (2012), Őstörténeti viták és álviták. In: Molnár Ádám (szerk.), Csodaszarvas 4: 125–146.
- Fodor István (2013), Hajdú Péter Hóman Bálint őstörténeti könyvéről. In: Fancsaly Éva – B. Székely Gábor (szerk.), Obi-ugor és szamojéd kutatások, magyar őstörténet. Hajdú Péter és Schmidt Éva emlékkonferencia – 2012. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 96–104.

- Fodor István (2015), A magyar őstörténet és a honfoglalás kor kronológiája. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
- Glatz Ferenc (2016), Konzervatív reform. (Klebelberg, Domanovszky, Szegfű, Hóman, Hajnal.) Kossuth Kiadó, Budapest.
- Gulya János (1977), Megjegyzések az ugor őshaza és az ugor nyelvek elválása kérdéséről. In: Bartha et al. 1977: 115–121.
- Gurina, N. N. [Гурина, Н. Н.] (1989), Мезолит Латвии и Эстонии. In: Kol'cov, L. V. (szerk.) [Кольцов, Л. В. (ред.)] Мезолит СССР. Наука, Москва. 46–50.
- Györfly György (1951), Magyar őstörténet. Az ELTE Bölcsészkarának jegyzetei. ELTE BTK, Budapest.
- Hajdú Péter (1952a), A szamojédok etnogeneziséhez. Nyelvtudományi Közlemények 34: 41–49.
- Hajdú Péter (1952b), Az ugor kor helyének és idejének kérdéséhez. Nyelvtudományi Közlemények 34: 264–269.
- Hajdú Péter (1953a), A magyarság kialakulásának előzményei. Nyelvtudományi Értekezések 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hajdú Péter [Хайду, Петер] (1953b), К этногенезу венгерского народа. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 2: 247–316.
- Hajdú Péter (1954), (Hozzászólás.) In: László 1954: 480–481.
- Hajdú Péter (1962), Finnugor népek és nyelvek. Gondolat, Budapest.
- Hajdú Péter (1963), Hol volt az uráli őshaza? Nyelvtudományi Értekezések 40: 128–132.
- Hajdú Péter (1964a), Észrevételek László Gyula „Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. A finnugor őstörténet régészeti emlékei a Szovjetunióban” c. könyvéhez. Archaeológiai Értesítő 91: 118–123.
- Hajdú, Péter (1964b), Über die alten Siedlungsräume der uralischen Sprachfamilie. Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae 14: 47–83.
- Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter (1968), Finnugor őstörténet – finnugor régészet. Néprajz és Nyelvtudomány 12: 5–10.
- Hajdú, Péter (1969a), Finnougrische Urheimatforschung. Ural-Altische Jahrbücher 41: 151–164.
- Hajdú Péter (1969b), Új hazát találtak, őshazát keresnek. Néprajz és Nyelvtudomány 13: 9–15.
- Hajdú Péter (1972), A sumér mítosz és a valóság. Tiszatáj 26/5: 29–34.
- Hajdú Péter (1975a), Areológia és uralisztika. Nyelvtudományi Közlemények 77: 147–152.
- Hajdú Péter (1975b), A rokonság nyelvi háttere. In: Hajdú Péter (szerk.), Urali népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai. Corvina, Budapest. 11–43.
- Hajdú Péter (1977a), Preuráli nyelvi kapcsolatok. In: Bartha et al. 1977: 157–165.
- Hajdú Péter (1977b), Az uráli őstörténet-kutatás helyzete és néhány problémája. In: Domokos Péter (szerk.), Uralisztikai olvasókönyv. Tankönyvkiadó, Budapest. 73–82.
- Hajdú Péter (1977c), A sumér kérdés és a valóság. Magyar Tudomány 22: 292–294.
- Hajdú Péter (1978), Az uráliak régi szállásterületei. In: Hajdú Péter – Domokos Péter (1978), Urali nyelvrokonaink. Tankönyvkiadó, Budapest. 45–60.
- Hajdú Péter (1981), Az uráli nyelvészet alapkérdései. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Hajdú, Péter (1990), Nicht uralische Merkmale in den uralischen Sprachen. In: Keresztes, László – Maticsák, Sándor (red.), *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum. VII/1B.* Debrecen. 55–60.
- Hajdú, Péter (1994), Nicht-Uralisches in den uralischen Sprachen. *Incontri Linguistici* 17: 59–79.
- Hajdú Péter (1995), Másodlagos egyezések. (Kivezetés az uráli nyelvészetbe.) *Magyar Nyelv* 91: 129–140.
- Hajdú, Péter (1987), Die uralischen Sprachen. In: Hajdú, Péter – Domokos, Péter (1987), *Die uralischen Sprachen und Literaturen. Bibliotheca Uralica 8.* Akadémiai Kiadó – Buske Verlag, Budapest – Hamburg. 21–450.
- Harmatta János (1967), Régészet, nyelvtudomány és őstörténet. *Archaeológiai Értesítő* 94: 215–216.
- Hernádi Miklós (1980), Nyelvtörténet – őstörténet. Beszélgetés Hajdú Péter akadémikussal. *Magyar Tudomány* 25: 372–376.
- Honti László (1979), Az ugor nyelvek jellemző vonásai. (Észrevételek az ugor egység kérdéséhez.) *Nyelvtudományi Közlemények* 81: 225–245.
- Honti László (1997), Az ugor alapnyelv kérdéséhez. *Budapesti Finnugor Füzetek 7.* ELTE Finnugor Tanszék, Budapest.
- Honti László (2012), Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. *Tények és vágyak.* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Hotinskij, N. A. [Хотинский, Н. А.] (1977), *Голоцен Северной Евразии.* Наука, Москва.
- Sz. Kispál Magdolna (1952), Magyar–török érintkezés. *Nyelvtudományi Közlemények* 53: 49–64.
- Itkonen, Erkki (1961), *Suomalais-ugrilaisen kielen- ja historian tutkimuksen alalta.* Tietolipas 20. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Klima Kászló (2016), Jürkák, tormák, merják. *Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból. Források és tanulmányok 1.* MTA BTK MÖT, Budapest.
- Korhonen, Mikko (1980), Über die vorgeschichtlichen Bedingungen für die Annahme der Paläoursprachen. In: Ortutay, Gyula (red.), *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Pars II.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 64–65.
- Korompay Bertalan (1952), A „finnugor régészet” történeti tanulságai. *Nyelvtudományi Közlemények* 54: 219–232.
- Kosarev, M. F. [Косарев, М. Ф.] (1979), К проблеме палеоклиматологии и палеогеографии юга Западно-Сибирской равнины в бронзовом и раннем железном веке. In: Čindina, L. A. (szerk.) [Чиндина, Л. А. (ред.)], *Особенности естественно-географической среды и исторические процессы в Западной Сибири.* Издательство Томского университета, Томск. 37–42.
- Kosarev, M. F. [Косарев, М. Ф.] (1987), Историко-географический очерк и история археологического изучения бронзового века Восточного Зауралья и Западной Сибири. In: Bader, O. N. – Krajnov, D. A. – Kosarev, M. F. (szerk.) [Бадер, О. Н. – Крайнов, Д. А. – Косарев, М. Ф. (ред.)], *Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР.* Наука, Москва. 248–251.

- Köppen, F. [Кеппен, Ф.] (1886), *Материалы к вопросу о первоначальной родине и первобытном родстве индоевропейского и финно-угорского племени*. Санкт-Петербург.
- Köppen, Friedrich (1890), *Ein neuer tiergeographischer Beitrag zur Frage über die Urheimat der Indoeuropäer und Ugrofinnen*. *Das Ausland* 68/51: 1001–1007.
- László Gyula (1954), *A magyar őstörténet régészete*. *A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának Közleményei* 5: 459–488.
- László Gyula (1955a), (Hozzászólás.) In: *Czeplédy – Hajdú 1955*: 38–43.
- László Gyula (1955b), *A kenézloi honfoglalás kori íjtegez*. *Folia Archaeologica* 7: 111–122.
- László Gyula (1961), *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai*. *A finnugor őstörténet régészeti emlékei a Szovjetunióban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- László Gyula (1965a), *Az uráli őshaza kutatásáról*. (Megjegyzések Hajdú Péter észrevételeire.) *Archaeológiai Értesítő* 92: 68–71.
- László Gyula (1965b), *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai c. könyvének tartalmi és módszertani vázlata*. *Doktori értekezés tézisei*. Budapest.
- László Gyula (1966), *Válasz őstörténet könyvem vitáján Gábori Miklós, Kálmán Béla és Harmatta János bírálatára*. *Régészeti Dolgozatok* 8: 3–10.
- László Gyula (1993), *A zuevói temető*. (E. A. Halikova emlékének.) *Magyar Nemzeti Múzeum*, Budapest.
- László Gyula (1994), *Őstörténet és honfoglalás*. In: Kuczka Péter (szerk.), *Pannon Enciklopédia. Magyarország története*. Dunakanyar 2000 Könyvkiadó, Budapest. 376–378.
- László Gyula (1997), *The Magyars: Their Life and Civilisation*. Corvina, Budapest.
- Ligeti Lajos (1943), *Az uráli magyar őshaza*. In: Ligeti Lajos (szerk.), *A magyarság őstörténete*. Franklin Társulat, Budapest. 36–70.
- Makkay János (1990), *New Aspects of the PIE and the PU/PFU Homelands: Contacts and Frontiers between the Baltic and the Ural in the Neolithic*. In: Keresztes, László – Maticsák, Sándor (red.), *Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum*. VII/1A. *Sessiones plenarios*. Debrecen. 55–83.
- Makkay János (1991), *Az uráli-finnugor őstörténet néhány kérdése az indoeurópai őstörténet szemszögéből*. *Századok* 125: 3–34.
- Makkay János (2002), *Egy magyar amatőr véleménye az uráli finnugorság származásáról*. II. rész: a kőkor vége. *A szerző kiadása*, Budapest.
- Mark, Karin (1970), *Zur Herkunft der finnisch-ugrischen Völker vom Standpunkt der Anthropologie*. Eesti Raamat, Tallinn.
- Mark, Karin [Марк, К. Ю.] (1974), *Соматологические материалы к проблеме этногенеза финно-угорских народов*. In: Zolotarëva 1974: 11–18.
- Mark, Karin (1975), *A finnugor népek eredete és az embertan*. In: Gulya János (szerk.), *A vízimadarak népe*. *Tanulmányok a finnugor rokon népek élete és műveltsége köréből*. Európa Könyvkiadó, Budapest. 265–282.
- Mark, Karin [Марк, К.] (1980), *Соматология угорских народов (в связи с вопросом их формирования)*. Ortutay, Gyula (red.), *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini habitus anno 1975. Pars V*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 181–188.

- Mark, Karin – Čeboksarov, N. N. (1968), Über die Herkunft der finnisch-ugrischen Völker im Lichte anthropologischer Forschungen. In: Heikinmäki, Maija-Liisa – Schellbach, Ingrid (red.), *Congressus Secundus Internationalis Fenno-Ugristarum Helsingiae habitus* 23.–28. VIII. 1965. Pars II. Societas Fenno-Ugrica, Helsinki. 67–75.
- Mogil'nikov, V. A. [Могильников, В. А.] (1965), Ананьевское городище и вопрос о времени тюркизации Среднего Прииртишья и Барабы. *Советская археология* 1965/1: 45–47.
- Molnár Erik (1953), *A magyar nép őstörténete*. Szikra, Budapest.
- Najštdat, M. I. [Найштадт, М. И.] (1971), Мировой природный феномен – заболоченность Западно-Сибирской равнины. *Известия АН СССР, серия географическая*, No 1. Наука, Москва.
- Napolskikh, Vladimir V. (1995), Uralic original home: history of studies. (A preliminary review.) РАН, Уральское отделение, Ижевск.
- Németh Gyula (1990), *Törökök és magyarok I. Régi törökök*. Budapest Oriental Reprints. Series A 4. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Nuñez, Milton G. (1987), A model for the settlement of Finland. *Fennoscandia Archaeologica* 4: 3–18.
- Raušenbah, V. M. [Раушенбах, В. М.] (1956), Среднее Зауралье в эпоху неолита и бронзы. *Труды Государственного исторического музея*. Вып. 29. Госкультпросветиздат, Москва.
- Róna-Tas András (1977), Beszámoló a Szegedi Őstörténeti Munkaközösség munkájáról. In: Bartha et al. 1977: 333–335.
- Róna-Tas András (1996), *A honfoglaló magyar nép*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Szabédi László (1974), *A magyar nyelv őstörténete. A finnugor és az indoeurópai nyelvek közös eredetének bizonyítékai*. Kriterion, Bukarest.
- Smirnov, A. P. [Смирнов, А. П.] (1952), Очерки древней и средневековой истории народов Среднего Поволжья и Прикамья. МИА 28. Издательство АН СССР, Москва.
- Tallgren, A. M. (1919), *L'époque dite d'Ananino dans la Russie orientale*. K. F. Puromies, Helsinki.
- Thoma Andor (1965), *A janislawicei őslapp*. *Archaeológiai Értesítő* 92: 37–41.
- Tompa Ferenc (1935), *Ősrégészet – őstörténet*. *Századok* 69: 181–191.
- Tret'akov, P. N. [Третьяков, П. Н.] (1966), Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. Наука, Ленинград.
- Tret'akov, V. P. [Третьяков, В. П.] (1972), *Культура ямочно-ребенчатой керамики в лесной полосе европейской части СССР*. Наука, Ленинград.
- Trofimova, T. A. [Трофимова, Т. А.] (1968), Еще раз о черепках Луговского могильника ананьинской культуры (в связи с вопросом о низколицем монголоидным типе в Сибири). In: Alekseev, V. P. – Gurvič, I. S. (szerk.) [Алексеев, В. П. – Гурвич, И. С. (ред.)], *Проблемы антропологии и исторической этнографии Азии*. Наука, Москва. 51–91.
- Trubecoj, N. S. [Трубецкой, Н. С.] (1923), Вавилонская башня и смешение языков. *Евразийский Временник* 3: 107–124.
- Veres Péter (1991), *A finnugor őshaza meghatározásának vitatott kérdései a legújabb adatok alapján*. *Népi kultúra – népi társadalom* 16: 105–138.

- Veres Péter (2004), A magyar nép etnogenezisének finnugor kori rekonstrukciója a legújabb palynológiai adatok alapján. In: Andrásfalvy Bertalan – Domokos Mária – Nagy Ilona (szerk.), *Az Idő rostájában III. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*. L'Harmattan, Budapest. 177–195.
- Veres Péter (2009), A magyar nép etnogenezisének, finnugor eredetének módszertani problémája, különös tekintettel Hajdú Péter őshaza-konceptiójára. In: Fancsaly Éva (szerk.), *Tanár és tanítvány. Írások Györke József és Hajdú Péter tiszteletére 2002–2007*. Studia Linguistica. Dialóg Campus Kiadó – PTE BTK, Pécs. 253–260.
- Zbrueva, A. V. [Збруева, А. В.] (1952), *История населения Прикамья в ананьинскую эпоху*. МИА 30. Издательство АН СССР, Москва.
- Zichy István (1923), *A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig*. A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve. I. kötet. 5. füzet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Zichy István (1939), *Magyar őstörténet*. Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- Zolotarëva, I. M. (szerk.) [Золотарëва, И. М. (ред.)] (1974), *Этногенез финно-угорских народов по данным антропологии*. Наука, Москва.
- Zsirai Miklós (1937), *Finnugor rokonságunk*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. (Reprint: Trezor Kiadó, Budapest. 1994.)

RÓNA-TAS ANDRÁS

**Vitás magyar etimológiák
Válasz Honti Lászlónak**

This paper contains my rejoinder to the 219 pages review written by László Honti (2017) on the book of András Róna-Tas, Árpád Berta†, László Károly *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian, 2011* (WOT). After some general remarks on etymology, on the character of the WOT, and my personal acknowledgements to those who helped me in Finno-Ugric matters, the paper turns to the single etymologies. In the case of the first 23 etymologies the question is whether the Finno-Ugric origin of the given word is beyond any doubt and did West Old Turkic play any role in the history of the given word. In my view almost in all of the cases phonological and/or semantical questions can be solved only with the help of the WOT background. These are: 1. *ár, árik* ‘to decay’, 2. *dug* ‘to squeeze’, 3. *ér* ‘to arrive’, 4. *es, eskü* ‘oath’, 5. *gyermék, gyerek* ‘child’, 6. *gyúl, gyújt* ‘to catch fire, light’, 7. *izzik* ‘to glow’, 8. *kebel* ‘bosom’, 9. *kert* ‘garden’, 10. *orvos* ‘physician’, 11. *sajt* ‘cheese’, 12. *sért, sérik* ‘to hart’, 13. *sok* ‘much, many’, 14. *szép* ‘beautiful’, 15. *szér* ‘part of a village’, 16. *szó* ‘word’, 17. *szűz* ‘virgin’, 18. *táltos* ‘sorcerer, medicine man’, 19. *tojik* ‘to lay eggs’, 20. *úr, ország* ‘lord, country’, 21. *vejsze* ‘fishweir’, 22. *vék, lék* ‘hole in the ice (for fishing)’, 23. *ver* (kötelet) ‘to plait (rope)’. In most of the cases Honti offered new, additional data on the Finno-Ugric side, which have to be considered by later research. Some of his arguments have to be accepted, others may be debated and in the paper I offer my reasons why. Treating another group of words in WOT, I claim that though the FÜ origin of the given Hungarian word is almost sure, there are some unsolved problems to be addressed, and for methodological reasons one has to put them in a separate box. Some of these Hungarian words were treated by Honti: 24. *edz* ‘to harden, to steel’, 25. *ezüst* ‘silver’, 26. *fej* (verb) ‘to milk’, 27. *gyalog* ‘on foot’, 28. *gyökér* ‘root’, 29. *harap* ‘dry leaves’, 30. *harap* (verb) ‘to bite’, 31. *hord-* ‘to carry’, 32. *irgalom* ‘mercy’, 33. *kengyel* ‘stirrup’, 34. *kerül* ‘to go around’, 35. *köcsög* ‘jug’, 36. *láb* ‘foot’, 37. *lel-* ‘to find’, 38. *mese, magyar, meyer* ‘tale, Hungarian’, 39. *mű* ‘work’, 40. *ólom, ón* ‘lead, tin’, 41. *ravasz* ‘fox, cunning’, 42. *segg* ‘bottom’, 43. *segít-* ‘to help’, 44. *sír* ‘tomb’, 45. *szekér* ‘cart’, 46. *szén* ‘coal’, 47. *szül-* ‘to bear’, 48. *tár-* ‘to open’, 49. *üt-* ‘to hit’. In some case we agree, in other cases I accept the new arguments of Honti, but there remain words in case of which I think further research is needed to make the etymology water-proof. In the third part of his review Honti dealt with some questions of historical phonology. The voicing of PFU **p-*, **t-* (> *b*, > *d*) he ascribed to the tendency of avoiding of homonymy. According to my opinion this has chronological difficulties and I show other ways how Hungarian avoided homonymy if it did. In the case of the representation of PFU sibilants Honti claims that the interdental spirant */*ð/* evolved already in PUgr. This is an old controversy between us. I give my arguments why I suppose that this change occurred only in POUgr, and its reconstruction for PUgr is unnecessary. In the last part of my rejoinder I treat the alleged quotation ascribed to Voltaire on the role of the vowels in linguistic recon-

struction, and show how one can set up strong and weak tendencies for the change of vowels in case of the history of the Hungarian vowel phonemes.

Keywords: Old Turkic, West Old Turkic, Hungarian etymology, historical phonology, loanwords, Finno-Ugrian reconstruction, Ob-Ugrian reconstruction, Ancient Hungarian reconstruction.

Kulcsszavak: ótörök, nyugati ótörök, magyar etimológia, történeti fonológia, kölcsönszók, finnugor rekonstrukció, obi-ugor rekonstrukció, ősmagyar rekonstrukció.

2011-ben jelent meg a *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* című munka (a továbbiakban WOT). A munkát amelyet 1995-ben szóban, majd 2002-ben írásban is bemutattunk,¹ a tanulságokat feldolgozva 2008-ban zártuk.² Azóta sok minden alakult. Számos recenzió és számtalan idézet jelent meg, amelyekből sokat tanultam.³ Ebben a cikkben kizárólag Honti László megjegyzéseivel fogok foglalkozni. Válaszom Honti *A magyar és a nyugati ótörök szókészlet kapcsolatiról* című 2017-ben megjelent 219 oldalas munkájának rendjét követi, de fi-

¹ Az A kezdőbetűjű etimológiákat a Nyelvtudományi Intézetben 1995-ben vitattuk meg, majd írásban az *Acta Orientaliában* adtuk mintát, l. Róna-Tas, A. – Berta, Á. (2002).

² A címlapon hármunk neve áll, az enyém, Berta Árpádé és Károly Lászlóé. A 2008-ban fiatalon elhunyt tanítványommal, Berta Árpáddal terveztük és kezdtük el írni a könyvet. Berta halála után közös tanítványunk Károly László nemcsak az ő részének befejezését, hanem az egész két kötetes könyv szakmai és technikai szerkesztését is elvállalta. Árpáddal közösen írt szócikkek azon ritka eseteiben, amikor véleményünk eltért, ezt a szövegben mindig megjegyeztem. A török anyag gyűjtésében egy kiváló fiatal turkológusokból álló munkaközösség is részt vett. A könyv használhatóságát nagymértékben lehetővé tévő mutatók, rövidítésjegyzékek és bibliográfia összeállításában a fő munka tanítványunkra, Biacsi Mónikára hárult, a technikai szerkesztésben Gulyás Borbála részvételét kell kiemelnem. A nyelvészeti részért, bár több elemét sokszor és sok tanítványommal vitattam meg, én vagyok felelős.

³ Munkájának 7. oldalán Honti összeállította a WOT-ról készült recenziókat. Még további egy, a könyvről szóló írásról van tudomásom: Dybo – Normanskaja (2013). Ez a munka címe szerint ugyan a finnugor nyelvek török jövevényszavainak periodizációjával foglalkozik, de túlnyomó részében a WOT idevonatkozó megállapításait ismerteti és részben vitatja. Zaicz Gábor (2016a, b) két munkája Honti művének szerkesztése közben jelent meg és végső változatába már be tudta illeszteni. 2011 óta számos cikk jelent meg, amely a WOT egyes etimológiáira reflektál. Miután ezek egyike sem érinti a Honti és köztem folyó vitákat, itt nem kerülnek említésre.

gyelemmel van Hontinak a WOT-tal kapcsolatban másutt megjelent megjegyzéseire is (l. Honti 2012, 2013a, 2013b, 2016).

Néhány általános kérdés

Az etimológia és közelebbről a magyar szavak etimológiája kapcsán számos elméleti és módszertani cikk jelent meg. A magyar nyelvnek óriási etimológiai irodalma van és az egyes etimológiai munkák, összefoglalások és egyes önálló etimológiák, eltérő módszertannal és elméleti háttérrel készültek, és ez jól van így. Minden etimológiának mégis két fő eleme kell, hogy legyen. Az egyik az adatok, a másik a tudós ítélet. Adatok végtelen felsorolása sem bizonyít semmit, ha nem társul kritikával, és az ítéletek sem fogadhatóak el, ha nincsenek elegendő, de főleg odaiálló adatokkal alátámasztva. Az etimológiai tanulmányoknak természetesen van egy harmadik eleme, a korábbi vélemények ismerete, alkalomadtán ismertetése. Az ismeret kötelező, az ismertetés és különösen annak mennyisége opcionális, nagymértékben függ a publikáció célzott közönségétől.

Ha végignézzük a magyar etimológiai irodalmat, azt látjuk, hogy az etimológiai szigor iránti igény jelentősen növekedett. Ugyanakkor az egyes szavak eredetének és szerkezetének megítélése az elmúlt időkben is lényegesen változott. Vannak nagyobb „dobozok”, amelyeknek van egy állandó tartalmuk, azonban van egy másik részük, amely kikerül az adott dobozból, majd újra visszakerül, esetleg véglegesen átkerül egy másik „dobozba”. Ez a tudomány természetes létmódja. Többnyire új adatok előkerülése változtatja meg a képet. Nem lehet azonban figyelmen kívül hagyni, hogy az új adatok áramlása megszűnőben van, s ez a sajnálatos folyamat érthető okokból gyorsabb az uráli nyelvek esetében, mint a török és mongol nyelvek esetében. A meglévő és jól ismert adatok újraértékelése természetesen hozhat újabb eredményeket, a feldolgozás módszertani finomhangolása előrelépésekben, új eredményekben is megmutatkozhat.

Végül megemlíteném, hogy az etimológusok között alkati különbségek is lehetnek. A magyar tudománytörténetben kiváló tudósok sorát lehet említeni, akik sohasem kételkedtek az éppen leírt etimológiájukban, de olyanokat is ismerünk, akik mérlegeltek, bizonytalanságuknak is kifejezést adtak, alkalomadtán később megváltoztatták véleményüket. Ismerünk olyanokat, akik szinte egyetlen új etimológiát sem írtak, de amit összefoglaló, vagy kritikai tanulmányaikban megírtak, az kiállta az idő próbáját, és voltak olyanok, akik tömegével írták össze az új etimológiákat, amelyek közül kevés bizonyult tartósnak. Egy bizonyos színvonal felett mindegyikük munkássága hozzájárult mai ismereteinkhez.

Általános megjegyzések a WOT-hoz

Mint ezt a WOT előszavában is olvasható, a mű hármassal készült. Az első cél, mint ezt a munka címe is jelzi, a nyugati ótörök nyelv rekonstrukciója volt. A nyugati ótörök azon török nyelvek összefoglaló neve, amelyeket az Uráltól és a délre meghosszabbított vonalától nyugatra beszéltek az 6. és a 12. század között.⁴ A ma már igen jól ismert és meglehetősen alaposan feldolgozott *keleti ótörök* hosszú ideig az egyetlen a tudomány által ótörökként jellemzett idióma volt. A *nyugati ótöröknek*⁵ két nagyobb és számos kisebb illetve másodlagos forrása van.⁶ Itt most csak a két nagyobb, alapvető forrást, a csuvast és a magyar nyelv jövevénelemeit említem. E források természetesen nem tárgyalhatók a török nyelvtörténet többi adatai nélkül. Ezen a területen a turkológia az utolsó évtizedekben óriási haladást tett. Ezek közül most kiemelném a középtörök adatokat, amelyeket a csagatáj kivételével eddig gyakorlatilag figyelmen kívül hagytak.⁷ Új, korábban ismeretlen, illetve alig ismert török nyelvek kerültek be a tudomány körébe, már ismert nyelvek új és a régieknél hitelesebb, alaposabb feldol-

⁴ Az ótörök kor kezdetét az első Türk Kaganátus megalakulásától (552) szoktuk számítani. A steppe feletti türk hegemonia megváltoztatta az etnikai viszonyokat. Az ótörök korszak végét a dzsingiszida mongolság megjelenése jelenti (Dzsingisz nagykán 1206-tól). A kialakuló mongol világbirodalomban olyan, a törökséget is érintő etnikai mozgások voltak, amelyek teljesen más nyelvészológiai viszonyokat teremtettek

⁵ A terminust 1994-ben mutattam be a nemzetközi turkológiai konferencián, ahol élénk vitát váltott ki, az előadás szövegét l. Róna-Tas (1998). Azóta a terminust a nemzetközi turkológia elfogadta.

⁶ A kisebb terjedelmű emlékek két fő csoportja: 1. a nyugati ótörökből más nyelvekbe mint a magyar, például finnugor nyelvekbe, ószláv nyelvekbe került jövevénytörök szavak, 2. írásos feljegyzésekben pl. bizánci és arab forrásokban előforduló szórványok. Segíthetnek még a nyugati ótörök (pl. kazár, bolgár) tulajdonnevek. Fontos, de már középtörök források a volgai bolgár nyelvemlékek, l. még Róna-Tas 1982, Erdal 1993. Az ótörök rekonstrukcióhoz elengedhetetlen a mongol nyelvtörténet ismerete, ahol pl. az ómongolkori kitan, régebbi magyar terminussal kitaj megfejtése most folyik. A Kínában beszélt archaikus mongol nyelvek felfedezése és leírása az utóbbi időkben lényegesen előrehaladt (l. Janhunén 2003; Nugteren 2011), de még mindig messze van a kívánatostól. A mongol források jelentőségét a magyar nyelv török kapcsolatainak vizsgálatában Ligeti számos munkájában hangsúlyozta. Ritkán, de előfordul, hogy régi török szavakat, vagy azok jelentését csak a mongol őrizte meg.

⁷ A török nyelvtörténeti adattár szisztematikus áttekintését a WOT 1482–1483. oldalain találja meg az olvasó. Az adattárak a középtörök adatokat öt csoportban közlik: keleti középtörök, csagatáj, nyugati középtörök vagy kipcsak, volgai bolgár, ottomán. Azt hogy a forrás milyen írással készült a forrás rövidítése elé helyezett prefixum jelzi, pl. A arab, R rovás stb.

gozásai jelentek meg. Mindez lehetővé tette a nyugati ótörök nyelvekről megszerzhető ismeretek biztos hátterének megrajzolását.

A könyv második célja a török etimológia területén egy új fejezet nyitása. A török etimológiával eddig foglalkozó munkák ritkán adtak a szavaknak *történeti alaktani* elemzést. Ezért nagy jelentősége volt Marcel Erdal 1991-ben megjelent művének, amely a (keleti) ótörök szóképzés kiváló monográfiája. Különösen fontos volt tehát, hogy megvizsgáljuk a nyugati ótörök szóképzést, hiszen az etimológia csak alapos, sokoldalú szóképzésre támaszkodva lehet tudományosan hiteles.⁸

Végül, de korántsem utolsó sorban a munka célja, hogy újra megvizsgáljuk a magyar nyelv korai török jövevényszavait.⁹ A kérdés gazdag kutatástörténetét a WOT a 3–11. oldalakon összefoglalta. A WOT 12. fejezete szól a számszerű adatokról. A kutatás során 561 magyar szónak esetleges török eredetét vizsgáltuk meg. Ebből hetven bizonyult valószínűtlennek, ezek közül néhányat érdemes volt alaposabban, másokat csak röviden tárgyalni (WOT 1179–1238). Miután ezeket kizártuk, 419 etimológia maradt. Ezek közül külön kellett választani a kun eredetű szavakat (WOT 1340–1342), ezek szám szerint 35-en voltak. Végül 384 szó maradt,¹⁰ amelyet a munkában alapos elemzésnek vetettünk alá. Ez az eddig rekonstruált legnagyobb számú olyan magyar szó, amelynek nyugati ótörök eredetét meg lehetett állapítani, illetve ez a legnagyobb számú nyugati ótörök szó, amelyet a magyar nyelvből ki tudtunk mutatni. Természetesen ez a korpusz az etimológiákat tekintve nem egyenszilárdságú. Az etimológiákat három csoportra osztottuk 1. biztos etimológiák, 2. vitatott török etimológiák, 3. lehetséges török etimológiák.

A *vitatott török etimológiáknak* két alcsoportja van. Az egyik, a ritkább esetben több különböző török etimon is feltehető.¹¹ A vitatott csoportba került szavak másik és nagyobb része azért vitatott, mert komoly, vagy valamilyen szinten

⁸ A nyugati ótörök szóképzést a WOT 1124–1135. oldalakon tárgyalja. Itt külön alfejezet foglalkozik a homofon deverbális török és magyar igeképzők viszonyával. Három esetet különböztet meg. Az első esetben a homofon török képző nem hatott a magyar azonos hangzású képzőre, a második esetben hatott, a harmadik esetben a két képző konvergenciáját állapíthattuk meg. Ez természetesen alkalmazható a homofon szavakra is.

⁹ Korai török jövevényszónak minősítettünk minden olyan török jövevényszót, amely az oszmán-török hatás megjelenése előtt került a magyarba.

¹⁰ A szavak száma körül lehet kisebb ingadozás aszerint, hogy egy szónak tekintünk egy török etimonra visszamenő eltérő magyar szavakat (pl. *bocsánik*, *bocsájt*, *búcsu*; *egyház*, *ünnep*, *üdüil*), ritkábban egy szónak tekintünk olyan eseteket, amikor a törökben két szó a kiindulópont (pl. *kéneső*).

¹¹ Ezeknek is két alcsoportja van. Az egyikben két lehetséges török alapszó között kell választani (pl. *árik*, *csiger*), a másikban az alapszó biztos, de képzése esetleg két módon is rekonstruálható (pl. *gyilkos*).

elgondolkodtató olyan etimológiája is ismert a szónak, amely nem támogatja a török eredetet. 56 ilyen etimológia szerepel a korpuszban. Hét esetben a magyar szó török eredete vitán felül áll ugyan, de a morfológiai elemzés több lehetőséget is nyitva hagyott. A *lehetséges etimológiák* kategóriája 38 olyan szót tartalmaz, amelyek esetében nem tartottuk elegendőnek az anyagot a biztos állásfoglaláshoz, a szóval kapcsolatban azonban más irányú etimológia nem vagy nem komolyan vehetően merült csak fel.

A könyv természetesen nemcsak a magyar nyelvbe került török szavakat tárgyalja és adja meg a török átadó alakot, hanem a befogadó magyar nyelv azon formáját is, amely az átvett szót a maga rendszerébe illesztette. Miután pedig az átvett szavak átvételük után a magyar nyelv életét éltek, meg kellett adni a magyar nyelv történetének minden olyan vonását, amely az átvétel szempontjából jelentős lehetett. Ez elkerülhetetlenné tette egy magyar hangtörténet felvázolását az uráli illetve finnugor majd az ugor alapoktól a mai napig.¹² Ez különösen a turkológusok, általános nyelvészek és a magyarul nem tudó más kutatók számára volt fontos. Itt megállnék egy pillanatra, s néhány személyes megjegyzést tennék.

Személyes megjegyzések a WOT finnugrisztikai háttéréhez

Itt szeretném megragadni az alkalmat, hogy köszönetet mondjak mindazoknak, akiktől a finnugrisztika területén tanultam. A finnugrisztikával tudományos formában először aspiráns felvételi vizsgámra készülve foglalkoztam. 1955-ben nem orientalisztikából, illetve néprajzból kellett felvételt tennem, ahogy az diplomám alapján várható volt, hanem magyar és finnugor nyelvészetből. Vizsgázatóim – Pais Dezső, Bárczi Géza, Lakó György, Tamás Lajos – a hangtörténetre összpontosítottak. Vizsgám, mint ezt Pais Ligetinek telefonon jelezte, jól sikerült, mégis, mint később kiderült, politikai és ideológiai okok miatt nem vettek fel. Ennek ellenére hálás vagyok nekik, mert ez volt az első lépésem ezen a területen. Sokat tanultam Hajdú Pétertől, akivel, miután támogatásával 1968-ban a tanszékre kerültem Szegedre, nemcsak a török–szamojéd kapcsolatokról, hanem a finnugrisztika széles köréről tudtuk beszélgetni. Fontos volt számomra Mikola Tibor szakmai és emberi segítsége Szegeden. Egyetemi előadásaim során már ekkor foglalkoztam a török–finnugor kapcsolatokkal. Szoros baráti kapcsolatunk alakult ki Rédei Károllyal, akivel a 70-es években több közös cikket is írtunk a permi–török nyelvi érintkezésekről (Rédei – Róna-Tas, 1972, 1975). Bereczki Gábornak is sok köszönettel tartozom. A cseremis–csuvas nyelvviszony számos kérdését vitattuk meg, Bereczki a cseremisben nehezen megoldható

¹² A rekonstrukció tartalmazza azon szavak rekonstruált PUgr alakját is, amelyek megfelelőit nem ismerjük az obi-ugor nyelvekben.

problémákat „áttolta” a csuvasokhoz, míg én sokszor a cseremiszen láttam egyes nehéz csuvas problémák megoldását.

Noha számos finnugor vonatkozású cikk állt mögöttem, mikor nekikezdtem a WOT írásának, természetesen tudtam, hogy ismereteim alapos bővítésre és ellenőrzésre szorulnak. A bátorságot talán az 1988-ban a Sinor Dénes szerkesztésében megjelent nagy kézikönyvben (Sinor 1988) közölt tanulmányom (*Turkic Influence on the Uralic Languages*, in: Sinor 1988: 742–780), és annak pozitív visszhangja adta meg. De mindezeket figyelembe véve sem mertem volna a WOT finnugrisztikai részébe belefogni, ha nem kaptam volna alapvető segítséget Bakró-Nagy Marianne-tól és Honti Lászlótól. Bakró-Nagy Marianne-nal 2007-ben közösen tartottunk egy posztgraduális bevezetést az ugor nyelvtörténetbe, ahol a hangtant én adtam elő, míg az alaktant ő. Sok fontos és még több apró javítást, tárgyi és módszertani segítséget köszönhetek ennek az együttműködésnek. Az a hangtani rész, amely végül a WOT-ban jelent meg, ezeken a szeminárium-szerűen megtartott órákon került először nyilvánosan bemutatásra.

Végül, de korántsem utolsó sorban említtem meg Honti Lászlót. Mikor úgy döntöttem, hogy a WOT-ban egy teljes magyar hangtörténetet adok, és nemcsak utalok rá a „mint ismeretes” formulával, tudtam, hogy e rész különösen igényli az ellenőrzést, kritikát és természetesen a segítséget is. Ezért megkérdeztem Honti Lászlót, hogy számíthatok-e rá. S csak mikor erre pozitív választ kaptam, kezdtem bele. Persze Honti munkásságát jól ismertem és 1982-es munkája az obi-ugor hangtanról, amely szerényen az első szótag vokalizmusát jelöli meg tárgyául, ma is az asztalomon áll. Természetesen későbbi munkáit is mind használtam. De az írott szónál is nagyobb segítséget jelentett, hogy a WOT készülése közben folyamatosan konzultáltunk. Mindezekért csak röviden mondhattam köszönetet a WOT IX. oldalán. Itt és most mielőtt a recenziójára adott válaszom részletei következnének, szeretném hálám kifejezését megismételni. Ritkán jön létre ilyen együttműködés, pedig e nélkül nem halad a tudomány. Az természetes hogy az együttműködés nem mentesít engem a felelősség alól, és az is természetes, hogy noha igen sok és alapvető dologban azonos a nézetünk, néhány kérdésben eltér álláspontunk. Az alábbiakban az eltérésekre helyezem a hangsúlyt, mert az visz előbbre. Az általános tanulságokat a válaszcikkem végén fogom levonni.

I. Vitatott etimológiák¹³

Ia. Vitatott török eredet, török hatás

1. árik arch. 'romlik, tönkremegy, megromlik (ételről, vízről) [to decay, putrefy, go bad (of food, water)'. Vitatott török eredetű.¹⁴ (WOT 71–74; H 2017: 11–13).

Honti: „Az általam megismert állásfoglalásokból adódó tanulságokat levonva és saját ismereteimet összegezve ekképpen fogalmazom meg véleményemet: *ár-* és *árt-* igénk kétségtelenül finnugor eredetű, a fent idézett obi-ugor és permi szókkal finnugor kori szócsaládot alkot, de az ősmagyar nyelvvel kapcsolatba került törökségi nyelvek befolyásolhatták ezen szavaink pályafutását, miként ez más alkalmakkor is megtörténhetett, ill. meg is történt”.

Róna-Tas: eredeti állításom:

a) *ár-* és *árt-* igéink etimológiai egybetartozása szemantikai okok miatt problematikus. Ha most egy pillanatra eltekintünk a szavak eredetétől, a két magyar szó jelentéstani összekapcsolásában nehézségeket látok. Az elavult *árik* szavunk első megjelenése kései: 1878: *Árik* rothad, senyved... Innét mondják *árt víz*, *árt málé*, *árt kenyér*, *árt étel* (Nyr 7: 237), idézi a TESZ. A szó kifejezetten étel állapotról vonatkozik, mint azt Benkő is megjegyzi (TESZ 180). Egy 'poshad, rohad' jelentésű szóból 'poshaszt, rohaszt' jelentésű szó képezhető. Az *árt-* ige, a legkorábbi *ártatlanság* alakjában, ahol büntelenséget jelent, éppen a *tudatos rossz* tényének tagadását jelöli. Mindezek természetesen lehetnek kései magyar belső fejlemények, s akár túlzó aggályok is, a nehézségeket azonban nem szabad tárgyalatlanul hagyni. Honti (p. 12) azt írja „nekem [Hontinak] azonban nem sikerült jelentéstani problémát felfedeznem”. Ebben eltérünk.

b) Természetesen én is tárgyalom *árik* és *árt* szavaink eddigi finnugor eredeztetését (WOT 73–74). Megállapítottam, hogy a kérdéses finnugor szó szabályos megfelelői előfordulnak a vogulban 'fáradttá lenni', az osztjákban 'széttörni, szétszakítani (egy ruhadarabot), a zürjénben 'leszakítani, fakulni, elfáradni', a votjákban 'leszakítani', ('abreissen', inkább 'ausreissen', kiszakítani), 'gyomlálni, kigyomlálni'. Honti nem teszi meg, én azonban megtettem, megkíséreltem rekonstruálni a finnugor szavak közös szemantikai alapjelentését és azt 'tönkre-menni azáltal, hogy darabokra hull' ('to deteriorate by falling into pieces', WOT

¹³ A vitatott szavak tárgyalása a következő rendben történik. A szó után található a WOT állásfoglalása, a megfelelő oldalszámmal, majd Honti (H 2017) és oldalszáma(i), ezután, ha lehet, Honti neve után az ő nézetének összefoglalása, ha lehet szó szerinti idézettel. Válaszom ezt követi.

¹⁴ A WOT-ban „Of debated T[urkic] origin” áll minden ilyen esetben. Honti a lexéma után annak rövid angol megfelelőjét adja, én ebben itt nem követem, s magyar jelentést is csak az elavult szavak után adok.

73) alaptartalomban javasoltam meghatározni. Ebből a jelentéstani bokorból némileg kiesik, vagy legalábbis a szélén áll a vogul szó jelentése, ezért azt írom: „a vogul szó úgy néz ki, mint (looks like) egy török jövevényszó, noha Hontinak (1982: 129) nem voltak kétségei a vogul szó és a többi finnugor szó összetartozásával kapcsolatban”. Mint ezt Honti alább (p. 13) írja, lehetséges, hogy „...az ősmagyar nyelvvel kapcsolatba került törökségi nyelvek befolyásolhatták...”, ez bizony itt is lehetséges.

c) Miután megállapítható, hogy a magyar *árik* szó alapjelentése 'tönkremenni romlás által' (deteriorating by growing foul), és a finnugor szócsalád alapjelentése 'tönkremenni, úgy hogy darabokra hull' (deteriorating by falling into pieces), azt mondom, ez bizony nem lehetetlen, de nem is nyilvánvaló (not impossible, but not obvious). Ezért azután megvizsgáltam a számításba jöhető török eredeztetéseket. Megállapítottam, hogy több ilyen volt. Munkácsi (1902: 272) és Németh Gyula (1928–1930: 72–73) a finnugor szót összekötötték a török *ar-* 'kimerülni (pl. lóról), fáradtnak lenni' szóval, feltételezve, hogy ősi finnugor–török egyezésről, esetleg rokonságról van szó. Ezt már korábban cáfoltam (Róna-Tas 1983: 337), rámutatva, hogy a török igének korai alakja *h*-val kezdődött, amit természetesen Munkácsi és Németh még nem tudhattak. A WOT-ban hozzátettem, hogy ez a török szó a hangtani okokon kívül jelentéstani okokból sem hozható össze a magyar *árik* igével (WOT 74). A határozott elutasítás után felvettem, hogy az előbbivel szemben egy valamivel valószínűbb kapcsolat (slightly more probable) lehetséges: A könyvben részletesen tárgyalt török *arta-* 'romlik (rendszerint ételekről), de néhol generikusan más dolgokról is' és annak faktitív *artat-* 'elront, tönkretesz' (spoil, damage) alakja került a magyar nyelvbe, majd ez az alak *árt-* alakra egyszerűsödött. Ezt a lehetőséget Honti „puszta spekulációnak” minősíti. Az ilyen minősítések nem keltenek bizalmat az olvasóban. Különösen akkor nem, ha a minősített állítás után a minősített helyen részletes indoklás és példák találhatóak. Itt kénytelen vagyok szó szerint idézni WOT 75:

“The simplification is acceptable if it occurred in such past tense forms as **ártat-ott* (> **árttott* > *árt-ott*) or such derivatives as *árt-a-tlan-ság* ‘innocence’ (see the early data from 1315) (< **ártat-a-tlan-ság*) with the disappearance of the non-stressed second syllable or haplology. This could also have been morphologically motivated, because the form **ártat-* could have been reanalyzed as factitive with the suffix *-At-* as in *száll* ‘to fly’, *szállat* ‘to let fly’, *gyárt* ‘to manufacture’ *gyártat* ‘to get something manufactured’, *irt* ‘to extirpate’, *irtat* ‘to get something extirpated’. After the simplification *artat* > *árt* a further reanalysis derived the verb *ár-ik* from it (as suggested as a possibility by Benkő 1993–1997/1: 50). This would be a stronger possibility if we could detect a form in H resembling **ártat*. Yet this explanation seems to be the only way to account for the semantic developments in the case of the T[urkic] origin of the word”.

Mint a fenti szövegből is látható, ezt a lehetőséget két feltétel megléte esetén tartottam tárgyalhatónak: 1. ha ez az egyszerűsödés olyan múlt idejű formákban zajlott le, mint az **ártat-ott*, és 2. ha a magyar régiségben találnánk egy tényleges **ártat* formát. Akárhogyan volt is, ez az egyetlen lehetőség, hogy a szó török eredetével kapcsolatos szemantikai problémákat megválaszoljuk. Ez a gondolatmenet lehet ugyan téves, de spekulációnak, ha ennek a szónak van valamilyen értelme, nem nevezném.

Összefoglalás: Honti a korábbi etimológiai irodalommal szemben (TESz, EWUng) *árik* és *árt-* szavaink finnugor eredetét kétségtelennek tartja, ugyanakkor lehetségesnek tartja, hogy ezen szavak pályafutását az ősmagyar nyelvvel kapcsolatba kerül törökségi nyelvek befolyásolták (p. 13). Honti adós marad annak megállapításával, hogy ez a „lehetséges befolyásolás” hol, mikor és miben történt. Sajnálom, hogy a mind a finnugor mind a török oldalon mutatkozó jelentéstani problémákat nem érzékeli. Abban talán egyetértünk, hogy itt egy vitás kérdéstről van szó.

2. *dug* és az alapnyelvi zárhangok *dug-* 'beleszorít, beleszúr'. Vitatott török eredetű (WOT 303–306; H 2017: 13–15).

Honti: „...úgy vélem E. Abaffy [Abaffy 1994] felfogására támaszkodva, hogy az U/FU/Ug alapnyelvi **p-* és **t-* kettős (azaz: **p- > f- ~ b-*, **t- > t- ~ d-*) képviselőjének magyarzata két okban rejlik: (1) a szóbelseji (primér vagy szekundér) zöngés mássalhangzó részben magához hasonította (vagyis zöngésítette) a szókezdő mássalhangzót, (2) pedig ezt követően a homonímia kiküszöbölésére való törekvés következtében a szókezdő zöngétlen mássalhangzóhoz legközelebbi mássalhangzó, azaz annak zöngés oppozíciós párja váltotta fel az eredetit.” Majd hozzáteszi: „A *dug* ige esetében pedig talán szóba jöhet a hasonló hangalakú és jelentésű nyugati ótörök ige (**dīg-*, de a **iik-*!) hatása is” (Honti 2012: 326, még vö. Honti 2013a: 7–8).

Abaffy az idézett helyen arról ír, hogy „ha a *bal* mellett a *fal* fn., *fal* ige, a *fog* fn., *fog* ige, a *bőr* mellett a *fér* ige és a *fér(eg)*, a *bél* mellett a *fel* és *fél* ősi szavainkra gondolunk, nem nehéz elképzelni hogy a hármas homonímia veszélye is elősegítette a zöngésülést (E. Abaffy 1991: 29–30). Honti szerint: „Ez legalább részben megadja a motivációt, vö. *bog ~ fog* (főnév), *fog-* (ige), *bél ~ fél* (névszó), *fél* (ige), *bal* 'link' ~ *fal* (főnév), *fal* (ige), tehát a homonímia kiküszöbölését látom okként e szavakban” (Honti 2012: 324).

Róna-Tas: *dug* szavunk rokonítható a PFU* *tun̄ke-*, kevésbé valószínűen a T **tik* szóval (WOT 305). Részletesen tárgyalom a finnugor eredeztetés mellett szóló adatokat, majd azt írom, hogy az egyeztetés egyetlen problémája a szókezdő *d-*. Ismertetem, hogy a *d-* (vagyis a szókezdő zöngességének) indokál az utána következő *g* hatását gyanítják, s utalok Rédei (UEW 537–538) és Benkő (EWUng 1: 284) erre vonatkozó megjegyzéseire. Felvetem azonban a kérdést, hogy ha itt a

-g- visszaható zöngésítő hatásáról lenne szó, akkor miért nem érvényesül ez pl. a *tegez* szó esetében. A zöngés szókezdők kialakulását részletesen tárgyalom a WOT 1016–1017. oldalain. Honti (2012) majd a (2017) lapjain visszatér a kérdésre, és nem lát semmi problémát. Erre válaszomat lásd e cikk végén (p.74).

Összefoglalva: *dug-* igénk finnugor eredete igen valószínű, de török eredete addig mérlegelés alatt kell hogy maradjon, amíg a szókezdő zöngés megfelelések háttere nem tisztázódik.

3. *ér* finnugor eredetű, kontaminálva a török eredetű *er-* 'elérni, eljutni valahová' ige másolatával (WOT 324–326, H 2017: 15–31).

Honti részletesen tárgyalja a szó kutatástörténetét, kapcsolatát a főnévi *ér*-rel, majd így foglalja össze véleményét (H 31): „A fentiek alapján biztosra veszem, hogy *ér* igénk finnugor eredetű, és gazdag jelentésköre belső fejlődés eredménye lehet, amire Bárczi (1952: 355–356) fenti szavai is utalnak, de a törökségi kapcsolat esetleg befolyásolhatta jelentéseinek bővülését, miként ezzel Róna-Tas-on kívül Pais (1945: 20), Bárczi (1941: 65, 1952: 355–356), Lakó (1952: 369) és Katz (1971: 146) is számolt. Ezen igének és az *ér* 'vérér', 'vizer' jelentésű főneveknek ún. nomenverbumból magyarázott közös forrásszavát pedig teljes képtelenségnek tartom.”

Róna-Tas: Mint ez a két fenti idézetből is látható, véleményünk egyezik, én is finnugor eredetűnek tartom a szót. A szót ugyanabból az alapszóból származtatom mint Honti, hivatkozom is (WOT 326), alapvető cikkére (1985: 446–447), teszem ezt Ligetivel (1986: 153, 196) szemben, aki a szót a török jövevényszavak között sorolja fel minden további megjegyzés nélkül. A vita tehát azon folyik, hogy a török ige jelentéstanilag „besugárzott-e a magyar szó jelentéskörébe” vagy „esetleg befolyásolhatta a magyar szó jelentésének bővülését”. Azt hiszem, ezt a vitát itt lezárhatjuk, hiszen a lényegben egyetértünk.

4. *es, eskü*. Lehetséges török eredetű¹⁵ (WOT 338–343; H 2017: 31–34).

Honti: Ebben az esetben Honti is foglalkozik a szó esetleges török kapcsolataival, nevezetesen az *and iç-* 'esküt inni' kifejezéssel, majd megjegyzi (H 33): „Nekem nagyon kétségesnek tűnik, hogy egy *ant içkü* '(ivással) esküt tesz' olyan elliptikus átvételként került volna be a magyarba, amelyből éppen a kifejezés lényege, az 'eskü' hullott volna ki, és csak az 'ivás' maradt volna meg. Éppen ezért teljesen indokoltnak látom a következő álláspontot: „török származtatása éves” (TESz 1: 796b). (...). Majd később így folytatja: (H 34) „Az MSzFE és a TESz állásfoglalásának ismeretében indokolatlannak látom Róna-Tas végkövetkeztetését: „Until the morphological problems are finally resolved, the T

¹⁵ Ilyen esetekben a WOT-ban mindig „of possible T[urkic] origin” áll.

origin of H *eskü* remains only as one of several possibilities” (RTA 2011a: 343). Szerintem viszont a törökségi eredet magyarázatot elvethetjük.”

Róna-Tas: Nem értem itt Hontit, „éppen a kifejezés lényege, az ’eskü’ hullott volna ki, és csak az ’ivás’ maradt volna meg” – írja, de hát éppen fordítva, az ’eskü’ maradt meg, az ’ivás’ hullott ki – érthető okokból. Egyébként a török adatok között van egy, amely elkerülte Honti figyelmét: *aši ičgüsi* (WOT 341: UTTVII Nr 24: 8¹⁶). Az *aš* alapjelentése ’étel’, az *ičgü* ’ital’ de az *aši ičgüsi* ’[ihre] Opferspeise’ vagyis az *ičgü* itt szakrális, áldozati italt jelent. A WOT-ban jelentéstani nehézséget jelzek az *es*- igéből való levezetés esetén „esni- > imádni- > esküdni’ (to fall > to implore > to swear). Másfelől alaktani nehézséget látok az *es* főnévből való levezetés esetében, ugyanis az elhomályosult *-k* képző nem denominális, hanem deverbális volt. Mindezt Honti nem mérlegeli, hanem újra idézi a korább, általam is idézett irodalmat, majd elveti a török eredetet.

Összefoglalva: *es* és *eskü* szavaink eredete nincs megnyugtatóan eldöntve, érdekes és indokolt a körülötte folyó vita.

5. *gyermék, gyerék*. Vitatott török eredetű (WOT 385–387; H 2017: 34–37).

Honti: „A hangtani nehézség ellenére valószínűnek vélem *gyermék* és *gyerék* szavunk együttes ugor eredetét.”

Róna-Tas: Itt új helyzet állt elő, ugyanis Honti 2013-ban közzétett egy nagyon fontos cikket (2013b: 63–70), amelyet részben bővítve itt megismétel. A cikk lényege, hogy (H 35) „Az obiugor szó alapján egy korai ősm. **nyermš* (= **ňärmš*) alakot tehetünk fel; vagyis az *m* képző az ugor korban járult a **ňäyrš* tőhöz. Ebből *k* képző hozzájárulásával jöhetett létre a *gyermék* előzményeül szolgáló **nyermék*. Ez utóbbiból *ny-m* > *gy-m* elhasonulás útján keletkezett a *gyermék* alak. A *gy* később analógiás úton a **nyerék* > *gyerék* alakba is behatolt.” Honti, ha jól értem, itt egy ugor **ňäyrš* tőből indul ki, ehhez járultak hozzá különböző korokban képzők. Ez természetesen lehetséges, sem igazolni sem cáfolni nem lehet. Ennek az etimológiának azonban nemcsak az a problémája, hogy az alaktani része (majdnem azt írtam spekuláció) egyelőre bizonyítatlan, hanem az is, hogy a FUGr-Ugr szókezdő *ň*- magyar *gy*- képviselőre semmilyen példa nincs, mint erre már Rédei (1998–1999: 130) is rámutatott. A török oldalon viszont kikerülhetetlen a csuvas *šarmāk*, *šamrāk*, amely fiatal, fiatal embert (’молодой человек, юноша, молодой, молодость’) jelent. Ezt mérlegelve Honti így ír (H 36): „Nem tartom lehetetlennek, hogy a hajdani csuvasos jellegű török nyelv megfelelő szavának is lehetett szerepe ezen szavunk hangalakjának alakulásában, vö. csuv. *šarmāk* ’young man’, amelynek előzménye **järmek*, **järmik* vagy **jämrik* lehetett (Róna-Tas 2011a: 385–387). Így *gyermék* és *gye-*

¹⁶ Rachmati, G. R. 1937/1972, p. 34/321, 8. sor: *aši ičgüsi bu ärür* ’ez az áldozati étel és ital’.

rək szavunk kettős eredetű lehet: egy ugor kori tőszó derivátumaival van dolgunk, amelyek hangalakját befolyásolhatta a törökségi szókezdő *-j- és a szóbelseji *-m-, vagy legalábbis megerősíthette a magyarban bekövetkezett változást.” Ez természetesen csak akkor lehetséges, ha az ősmagyar átvette a nyugati ótörök szót.¹⁷ Honti nem idézi, azonban meg kell említeni, hogy a WOT-ban részletesen elemzett csuvas szónak előkerült egy egyelőre elszigetelt mongol megfelelője is *jermegey* alakban, amelyet nemrégiben sikerült Baiarma Khabtagaevának hitelesíteni Vladimircov egy munkájából (l. WOT 386). Ez kétségtelenné teszi a nyugati ótörök **järmek* rekonstrukciót, és kizárja, hogy a szó a csuvasban például magyar jövevény legyen. Megállapítható, hogy az ugor **ñäyrš* kiindulóponthoz képest a török kiindulópont kevesebb morfológiai feltételezést kíván, azonban legyünk egyformán szigorúak, és tartsuk ezt a szót is a vitás etimológiák dobozában.

Összefoglalva: mind a finnugor mind a török szónak megvannak a maga problémái, én továbbra is a „vitatott” dobozban tartom.

6. *gyúl, gyűjt*. Vitatott török eredetű (WOT 409–411; H 2017: 37–38).

Honti: „K. Palló a TESz állásfoglalásával vitázva megpróbálta igazolni *gyúl* ~ *gyűjt* igepárunk törökségi eredetét (K. Palló 1971, 1982: 97–98), de mivel „H would be the only source in which the WOT base **jul-* (< **yul-*) is reflected” (RTA 2011a: 410–411), sikertelennek kell tekintenünk e kísérletet, éppen ezért fogalmazódott meg az „Of debated T origin” (RTA 2011a: 409), de ez indokolatlanul nagyon engedékeny minősítés. Csak az látszik biztosnak igepárunk tótani viselkedése folytán, hogy a magyar szókincs igen régi elemeiről van szó, de rokon nyelvi megfelelőket nem találtak a kutatók.”

Róna-Tas: A magyar szó régiségében egyetértünk. Egyelőre azonban a helyzet az, hogy a szócsaládnak nincs finnugor rokonsága, viszont van török kapcsolata: a magyar történelemben is szereplő *Gyula* és a török **yula*, WOT *jula* ’fáklya, világító eszköz’, *yulduí* ’csillag’ és szócsaládja (l. WOT 410–411). Megjegyezném még, hogy az azonos szerkezetű igepárok között van még török eredetű, a *gyűlik-* és *gyűjt* (WOT 412–414), amelyet Honti is említ. Török eredetű igeink szépen beilleszkedtek a magyar igerendszerbe, erről a WOT egy külön alfejezete értekezik (WOT 1140–1142, l. még Róna-Tas 2010).

¹⁷ Honti a 22-es jegyzetben felveti, hogy az obi-ugor* *ñomir* ’kerek stb.’ szó és a magyar *gyomor* török rokonsága összefügghet, és így a törökségi eredetű obi-ugor szavak száma eggyel gyarapodott. Ez egy fontos megállapítás, amiben egyetértünk. Azonban ez sem példa az ugor *ñ* > magy *j* > *d*’ megfelelésre, mint ahogy a felhozott példa, a nyelvjárási *nyomorgat* ~ *gyamorgat* sem az. Itt a *nyomorgat* és a *gyomroz* kontaminációját látjuk.

7. izzik. Vitatott török eredetű (WOT 470–473; H 2017: 38–41).

Honti: „Sokkal problematikusabb a magyarban a szóbelseji *zz* mássalhangzó-képviselő, ahol a másodlagos gemináció ($z > zz$) a kisebb baj. A finnugor alapnyelvi **äs3-* szóbelseji **s-*ének *s* (= *sz*) képviselője jelenti azt a komoly problémát, amely miatt ezen igénket törölnünk kell a finnugor alapnyelvből örökölt szóincsünkben. [Bekezdés] Summa summarum: az *izzik* szerintem tehát nem eleme ugor kori szóincsünknek”. Honti ezután kitérőt tesz *ázik*, *aszik* és *olvad* szavunk történetével kapcsolatban, az itt elmondottak figyelemre méltóak, azonban csak abból a szempontból van jelentőségük, hogy rámutatnak a FUGr *-s- > -z-* változás egyik lehetséges útjára.

Róna-Tas: A török *isi-* 'melegnek lenni, melegedni, forrni, izzani (vasról)' igevel való kapcsolat jelentéstanilag nem problematikus, a magyarban az *-s- > -z-* változás, majd a gemináció példákkal illusztrálható. A magyar szónak van *-sz-*es alakja (*iszó*: 1582 *iso hewség*). Számomra csak a régi magyar adatok hiánya és néhány nyelvjárásai alak (*iddzad-* stb.) okoz némi problémát. Honti határozott, a finnugor eredetet elutasító álláspontja ismeretében érdemes lesz a korábban (EWUng) elutasított török eredettel újra foglalkozni, de a lényegyet tekintve ismét egyetértünk.

8. kebel. Vitatott török eredetű (WOT 516–518; H 2017 44–46).

Honti: Widmer (2007a és 2007b) meggyőzően bizonyította, hogy Munkácsi, Simonyi és Bárczi által a magyar *kebel* szóval kapcsolatba hozott vogul és oszt-ják adatokat az MSzFE, az UEW indokolatlanul nem vette fel, és a TESz és az EWUng alaptalanul utasította el. Ezt az egyezést sem Honti korábbi munkáiban sem a WOT nem vette figyelembe, s Honti most joggal mutatja be mint finnugor eredetű szavunkat, továbbá Kara (2002) és Róna-Tas (2003) bírálataira támaszkodva elutasítja Futaky (2001) ötletét, hogy a magyar szó tunguz, avar vagy akár mongol eredetű lenne. Végül: (H 45) „A Róna-Tas által bemutatott etimológiai alternatívák nekem merő spekulációnak tűnnek”, majd (H 46) „A *kebel* és az itt említett egyéb ugor szavak, amelyek az ugor adverbiumból alakulhattak, mind 'kitüremkedés, Ausbuchtung' jelentésre mehetnek vissza, tehát e szavunk biztosan az ugor alapnyelvből öröklöttek tekintendő”.

Róna-Tas: A Widmer által felújított és Honti által végleg elfogadott ugor etimológia hangtanilag meggyőző. Sajnálom, hogy ez az adat, és különösen Bárczi egyértelmű állásfoglalása elkerülte az én figyelmemet is. A hasonló hangzású és jelentésű török-mongol szó családjával a WOT részletesen foglalkozik (516–518). A mongol *kebeli* 'has, méh' szó és török megfelelői, **kepel*, kipcsak *kebel*, valamint a Codex Cumanicus *kebelmiş* 'felöltözött' szavak és a magyar szó összefüggése azért igényel további vizsgálatot, mert a magyar szó legrégebb jelentése az 'Ábrahám, Izsák, Jákob kebelében' (Halotti Beszéd) 'szűkebb társaság, bensőséges kör' jelentésű (Benkő 1980: 312), ez pedig nem a ruha öble, ha-

nem a 'mell, szív' jelentésből alakult. Ezt valószínűsíti a szónak korai földrajzi neveinkben való előfordulása is, ahol ilyen alakok vannak mint *Somló kebel*, *Tisza kebel*, *Egy havasnak kebelébe beszälla* stb. (l. Benkő 1980: 311). Az ugor szó 'ruhaszegély, ruhaöböl' jelentése a korai magyar adatokhoz jelentéstani szempontból nehezebben illeszthető. Ugyanakkor a szó esetleges törökből való átvétele elé kronológiai nehézségek tornyosulnak. Ezért egyelőre meghagynám a vitatott eredetű szavaink között.

9. kert. Lehetséges török eredet (WOT 535–537, H 2017: 47–48).

Honti: „A fentiek alapján biztosra veszem, hogy e szó finnugor eredetű ige-től képzett főnév, de az is elképzelhető, hogy befolyásolhatta a finnugor eredetű szót a hozzá mind hangtanilag (*kVr*), mind jelentésánál (‘vmi vmit körülfog, körbevesz’) közel álló idegen nyelvi (törökségi?) forrás”.

Róna-Tas: a nagyon széles körben kultúrszóként elterjedt eurázsiai szó eredetét merész dolog finnugornak tartani. A szó megvan az indoeurópai nyelvek szinte minden ágában, mégpedig ott többségében (pl. tochár, szláv, örmény, latin) szabályosan másutt jövevényként más IE nyelvből. Az adatokat a WOT (IE **garda*) és Honti is idézi, s legegyszerűbben ellenőrizhetőek Gamkrelidze–Ivanov alapvető művének angol nyelvű kiadásában (1995: 647–648). A finn szó germán, a legtöbb finnugor szó volgai bolgár (és nem csuvas) vagy iráni átvétel, ahogy maga Honti is megemlíti. Marad az a lehetőség, hogy *kert* szavunknak semmi köze a nemzetközi kultúrszóhoz, és a magyar nyelv élete során a közismert *kerül-*, *kerít-* tövből és egy *-t* deverbális magyar képzőből jött létre. Ezt a lehetőséget a WOT részletesen tárgyalja (WOT 537). Az érvek tárgyalása után ezt írom: „valószínűtlen hogy a magyar *kert* 'garden, place for animals' és az oszét *kart* 'garden' két különböző forrásra megy vissza, és az is valószínűtlen, hogy az oszét szó magyar eredetű” (WOT 537). A szónak közvetlenül a nyugati ótörökből való átvétele körül van még nyitott kérdés. A jelenleg ismert csuvas alak második magánhangzója egy nyílt *-ä*-re megy vissza (*karda* < *kärtä*), ez a magyarban megőrződött volna. A probléma megoldására a WOT több javaslatot is mérlegel. Az egyik, hogy az átvett **kerte* alakot birtokos személyraggal ellátottnak érzékelték (l. 1285 *Scegekerthe*, 1363 *Arnolfkerte*) és elvonták belőle a *kert* alakot. Bár erre számos példa van, a WOT ezt kevésbé valószínűnek tartotta. A másik, hogy itt az eredeti iráni szóval van dolgunk, amelyből az oszét, a török és magyar is kölcsönöztek ugyanúgy, ahogy számos finnugor nyelv.

Most még hozzáteszem, *kert* szavunk mögött széles néprajzi háttér van, s keres településeinknek nagy a néprajzi irodalma Györffy Istvántól napjainkig. Ezt ugyan a WOT nem tárgyalta, mégis ajánlom Honti figyelmébe.

10. orvos. Vitatott török eredetű (WOT 656–659; H 2017: 48–49).

Honti: „Szerintem mind a finnugor, mind a törökségi származtatásnak vannak nehézségei, de mindegyiknek van valószínűsége is, bizonyossággal egyik sem

zárható ki, de talán lehetséges, hogy egy finnugor kori 'varázsol' jelentésű szó az ősmagyar korban bekövetkezett törökségi kapcsolatnak köszönhetően erősíthette meg pozícióját."

Róna-Tas: A WOT a nehézséget, csakúgy mint Honti a vokalizmusban látja, amely némi igyekezettel de elhárítható, hozzáteszem mind a finnugor mind a török egyeztetés esetén. Ebben az esetben végülis elfogadható Honti álláspontja.

11. sajt. Iráni eredetű, talán török közvetítéssel (WOT 688–689; H 2017: 50–51).

Honti: „Úgy vélem, hogy *sajt* és *sajtó* szavunk biztosan egy töről fakad, ezért a *sajt* idegen eredetűként való magyarázatát megalapozatlannak látom, és ugor eredetűnek tartom.”

Róna-Tas: Honti szerint *sajt* szavunk ugor eredetű, és töve egyeztethető az Ug *čajz- 'drücken, pressen' szóval. Ez etimológiai irodalmunkban teljesen új, és ezért különös figyelmet érdemel. A *sajtó* szót korábban is egyeztették a Honti által is idézett finnugor szavakkal. Honti először ezek közül kiemeli és elhárítja a 'nehéz, hosszú rénnárt, rénszán' jelentésű szavakat. A maradék szavak jelentése 'lesüllyedni, megfulladni, a víz fenekére lassan alásüllyedni stb.' Majd úgy látja, hogy az 'alásüllyedni' és a 'nyomni' jelentés összefügg (azonos?) és erre finn példát idéz: finn *painaa* 'drücken, pressen', *painua* 'sinken, versinken', vagy ahogyan az osztják *čujət*- 'ertrinken' a *čajz- 'drücken, pressen' igéből származik. Nem kétlem, hogy ha valakit elég hosszan a víz alá nyomnak, az megfullad. De hát természetesen *sajt* szavunk főnév és nem ige. A két főnév viszonyáról pedig miután tárgyalja, hogy a sajt készítés fontos eleme a sajt préselése, sajtolása, kijelenti „Ezért szerintem – a „Wörter und Sachen” szellemében – a két szónak igenis elemi köze van egymáshoz”. Honti azonban a *sajt* és *sajtó* szavunk közötti alaktani kapcsolatot nem tárgyalja. S ez talán nem véletlen. Közismert, hogy -ó képzőnk deverbális, igéből képez főnevet. Van egy denominális -ó képző is, pl. *bogyó* szavunkban, de ez meg kicsinyítő képző. Ha a *sajt* végén lévő -t egy deverbális nomenképző, ami lehet(ne), akkor mit keres ez a *sajtó*-ban?

Összefoglalás: úgy látom etimológiai szótáraink eljárása, amely elválasztotta a *sajt* és a *sajtó* szavakat, és csak az utóbbi ugor rokonságát tárgyalta, jogosult volt. *Sajt* szavunk iráni eredete a WOT-ban részletesen kifejtettek alapján nem vonható kétségbe, a török közvetítés, amit minden eddigi kutató vallott, nagyon valószínű.

12. sér: sért, sérül, sérv, sérik. Lehetséges török eredetű (WOT 714–716; H 2017: 51–52).

Honti: A korábbi kutatási összefoglalása után elhárítja az általam felvetett jelentéstani problémákat, utal az U/FU/Ug szókezdő *č- különböző folytatásaira, majd megállapítja „...szókezdő *č-re összesen négy magyar adatunk van az UEW-ben: egy szóban ma cs van, háromban pedig s (Csúcs et al. 1991: 97). Összegezve: igénknek a törökségi származását kizártnak, a finnugor szavak családjába való tartozását viszont kétségtelennek tartom”.

Róna-Tas: A finnugor hangok magyar képviselőjét a WOT egy külön fejezetben tárgyalja. Az affrikátákról a WOT 1025–1027 oldalain található a megjegyzéseim. A palatalizált szókezdő helyzetben lévő *č*-ről a WOT ezt írja: A hangnak a magyarban szókezdő helyzetben nyolc esetben felel meg *č*-, ebből hat PFUgr és kettő PUgr. Az a három szó, amelyiknél *š*- mutatkozik, mind problematikus. Nem tudom Honti vagy mások mit és hogyan számoltak, de a WOT-ban ott van a nyolc *č*-vel kezdődő szó (WOT 1273): *csap*-, *csillog*, *csobolyó*, *csókól*, *csomó*, *csor(dul)*-, *csupor* és *csűn*-, valamint a három *š*-el kezdődő: éppen a *sért*, a *sűly* és a földrajzi neveinkben előforduló *-seg*. *Sűly* szavunk török eredetét részletesen tárgyalom (WOT 747–749), a *-seg*-ről csak annyit jegyeztem meg, hogy a magyar szó történetében megoldandó problémákat látok (WOT 1026).

Összefoglalva: Honti nem lát sem jelentéstani sem hangtani problémát, én a jelentéstani problémát meglévőnek, de esetleg áthidalhatónak tartom, a finnugor hangtani oldal azonban változatlanul vitatható, és ezért a szónak a vitatott kategóriában kell maradnia.

13. sok. Vitatott török eredetű (WOT 730–735; H 2017: 53).

Honti „Etimológiai szótárainkban arról szó sem esett, hogy a törökségi nyelvek hasonló hangalakú és jelentésű szava bekerült volna a finnugor nyelvek valamelyikébe, vagy akár befolyásolta volna bármelyik finnugor nyelvi szót. Minden kétséget kizáróan finnugor eredetű *sok* szavunk”.

Róna-Tas: A WOT azt írja, hogy *sok* szavunknak kifogástalan FUgr etimológiája van (WOT 735). Megemlíti, hogy a szó jelentése a finnugor nyelvekben többnyire ’sűrű, kövér’, de a vogulban ’sok’. Ezért felveti a kérdést, hogy esetleg a vogul és a magyar jelentés a török szó hatására alakult vagy bővült. Azt a WOT sem tartotta valószínűnek, hogy a vogul és a magyar a szót egymástól függetlenül a törökből kölcsönözte, azt azonban lehetségesnek tartotta, hogy a magyarban ősi szó a homofón török szó hatása alá került.

Összefoglalva: Amit Honti más szavaknál lehetségesnek tartott, hogy a homofón török szónak hatása lehetett a magyar szóra itt sem lehet elhárítani.

14. szép. Vitatott török eredetű. (WOT 788-790; H 2017 53–55)

Honti: „Igaz ugyan, hogy a finnugor nyelvcsalád legnyugatibb és legkeletibb ágában él e szó, hangtanilag és jelentésstanilag viszont kifogástalanul illenek egymáshoz a feltételezett szócsalád tagjai, ezért biztosnak tartom etimológiai összetartozásukat.”

Róna-Tas: A WOT rámutatott arra a korábban alig tárgyalt tényre, hogy a magyar szó megfelelője a csuvasban is megtalálható, s a többi török nyelvben előforduló szavak nagy része volgai bolgár eredetű. Az etimológiai szótárainkban tárgyalt török adatok más része viszont mongol eredetű. A csuvas szó rekonstruálható alakja **síp*, jelentése ’jó, kiváló, szép, nagyon szép’. Az irodalomban tárgyalt oszét alakot a WOT az oszétben jövevényszónak tartja.

Összefoglalás: A magyar szó finnugor eredetét elfogadhatjuk, azonban a csuvas megfelelés magyarázatát nem kerülhetjük meg. A csuvas természetesen lehet véletlen egyezés, elvileg akár magyar jövevényszó is, ezt az oszét alak valószínűtlenné teszi. Természetesen azt sem zárhatjuk ki, hogy ismét egy párhuzamos átvételről van szó, s a két szó egymás mellett is élhetett, hathatott egymásra.

15. szer 'falurész, utca, emberek csoportja, sor, rend' (WOT 793–796; H 2017: 55–56).

Honti: „Szerfölött remélem, hogy e rövid kis eszmefuttatással találó érveket sorakoztathattam föl azt igazolandó, hogy etimológiailag nézve csak egy *szer* szavunk van, és az uráli eredetű”.

Róna-Tas: Honti szerint a 'terület' jelentés a 'sor' jelentésből alakult ki, és ezért csak egy *szer* szavunk van. A magyar *szer* szónak igen régi a 'terület, hely' jelentése (l. 1015, 1138 *Szer*, Anonymus *Szeri*), s nem véletlen, hogy etimológiai irodalmunkban nem tartották természetesnek azt, hogy egy szóval van dolgunk. A Honti által az ÉSz-ből idézett adatok természetesen a mai magyar nyelvre vonatkoznak. Néprajzi irodalmunk tárgyalja a szeres települések kialakulását és szerepét. A szeres települések a 12–13. században meglévő falvak szétrajzásával és kirajzásával jöttek létre. A szeres települések apró házcsoportokból állnak, egymástól egy-két kilométerre. Egy-egy szeres település általában 5-10 szerből áll. Ha Honti lezarándokol az Őrségbe, még ma is láthat ilyen házcsoportokat, amelyek bizony nem állnak egy vonalban. (Részletesebben lásd a *Néprajzi Lexikonban*, ott további irodalom). A 'vonal, sor' jelentésből csak tárgyismeret híján következik a Honti által szerfelett találónak tartott jelentéstani levezetés.

Összefoglalás: nem meggyőzőek Honti érvei amellet, hogy csak egy *szer* szavunk van. A 'házcsoport, terület, amelyen a házcsoport áll' a magyar szó legrégebben kimutatható jelentése. Ebből természetesen nem vezethető le másik *szer* szavunk gazdag jelentés-tartalma, fejleményei és változatai, míg a 'vonal, sor, rend' jelentésből igen. Természetesen nem szükségszerű, hogy egy szó legrégebben fennmaradt jelentése egyben alapjelentés is legyen. A magyar nyelvtörténeti adatokat azonban mindenképpen figyelembe kell venni. A WOT állítása, mely szerint az, hogy a két *szer* szó egy töre vezethető vissza, ugyan lehetséges, de a másik lehetőség, tudniillik, hogy két szóval van dolgunk, ahol a második török eredete valószínűbb, nem látok okot változtatni.

16. szó (WOT 808–810; H 2017: 56–59).

Honti: „A Róna-Tas által előadottakból, az egyéb, általam is tanulmányozott állásfoglalásokból és a saját ismereteimből kiindulva mindenképpen arra kell következtetnem, hogy – szó, ami szó – semmi okom sincs másként vélekedni, mint tette az UEW: „Die Trennung des ung. Wortes von den obugrischen Entsprechungen und seine Herleitung aus dem Türk... ist nicht akzeptabel” (UEW 2: 885), mégpedig Róna-Tassal ellentétben; de még azt is megkockáztatom – az

idézett etimológiai szótárak állásfoglalása ellenére – a törökségi feltevés bizonytalanságai miatt, hogy az ugor szócsalád független lehet a törökségi szavaktól, bár Róna-Tas nyilván egyértelműen törökséginek tekinti, hiszen a szócikk bevezetőjében (RTA 2011b: 808) nincsen kétkedést sejtető megjegyzése a törökségi magyarázattal kapcsolatban.”

Róna-Tas: A korábbi irodalmat Honti is és én is jól ismerjük. Négy lehetőség van: 1. a szó a törökből került az ugorba, a magyarban tehát ugor eredetű; 2. a török szó egymástól függetlenül került az obi-ugorba és a magyarba; 3. a török szónak semmi köze a magyar, illetve az obi-ugor szavakhoz, a magyar szó tehát ugor eredetű; 4. a török szó a magyarban török átvétel, de az ugorban ősi. A WOT e lehetőségeket és az adatokat mérlegelve azt írja, hogy a vogul és az osztják szavak külön átvételek a törökből, s a magyar is külön vette át a szót a törökből. Hontinak azt kellett volna bizonyítania, hogy az ugor szó ősi finnugor, semmi köze a török szóhoz, ugyanis az, hogy megvan az obi-ugor nyelvekben még nem bizonyítja, hogy egy ősi finnugor és nem egy török jövevénnyel van dolgunk. A WOT felhívja a figyelmet, hogy az obi-ugor szavak fő jelentése 'hang, dallam', és ez a csuvas szó jelentéséhez áll legközelebb. A magyar szó jelentése és hangalakja egyértelműen levezethető a török átadó alakból. A megállapítás mögött kronológiai kérdés húzódik meg. Az ugor nyelvek török jövevényszavainak kérdését részletesen tárgyaltam (Róna-Tas 1988: 749–752). Ma is úgy látom, hogy az irodalomban korábban említett ugor szavak többségének török eredete sok problémával terhelt. Az ugor-török érintkezés szinte egyetlen kifogástalan eleme éppen a szó lehetne, de csak akkor, ha a szó a törökből az ugorba kerül, így igen korán a magyar ősébe is. Ezt hátrította el a WOT. Az obi-ugor nyelvek török elemeit vizsgálva (Róna-Tas 1988: 757–760) különböző rétegeket lehetett elválasztani, ezek közül a tatár közvetítésű volgai bolgár elemekre is felhívtam a figyelmet. Vagyis az obi-ugor és csuvas szavak jelentéstani párhuzamai nem véletlenek.

Összefoglalva: Hontinak nincs új érve, ezért változatlanul úgy gondolom, hogy a magyar szó eredete vitatott, az obi-ugor, magyar és a török adatok viszonyának érdemi vizsgálatában nem látok előrelépést.

17. szűz. Vitatott török eredetű (WOT 833–836; H 2017: 59–62).

Honti: „Úgy látom, hogy a szó jelentéséből eredően és a hasonulások révén lehet magyarázni a hangtani szabálytalanságokat. Mivel a finnugor oldalon vannak szóba jöhető megfelelések, törökségi oldalon viszont nem valószínűsíthető forrásalak, valószínűbbnek vélem a finnugor eredetet. Ezért mind az öt finnugor nyelvi szót a FU **sićz*, **siüćz* 'rein' leszármazottjának tekintem.”

Róna-Tas: A WOT részletesen foglalkozik a finnugor háttér egyes hangtani problémáival, Honti úgy látja ezeket a MSzFE és az UEW megoldották, hasonulásokat feltételezve. Azt azonban nem értem, hogy miért gondolja, hogy török oldalon forrásalak nincs valószínűsítve. A WOT-ban ez áll:

szűz [sūz] 'virgin, pure' | early 13th c./c1350 *fcu3* lean [sūz leān], *fceuz* [sūz], 1510 *zvzey* [zūzei] | *sūz* < **sūz* (back formation) < **sūzök* ← WOT **sūzök* | EOT *sūzök* 'clarified, strained, pure, transparent' < **sūz-* 'to filter' | See *szűr*.

Of debated T origin.

A forrásalak tehát megvan adva, és másfél oldalon keresztül (WOT 833–835) részletesen tárgyalom.

Összefoglaló: Honti újabb vizsgálata alapján az eddiginél meggyőzőbb *szűz* szavunk finnugor eredete. A török eredetet ennek alapján kevésbé valószínűnek tartom.

18. *táltos*. Vitatott török eredetű (WOT 841–846; H 2017: 62–67).

Honti: „Róna-Tas (RTA 2011b: 845–846) két törökségi etimológiai forrást is ajánl, de nem lehetnek jobbak, mint a Rédei által is pártolt és kifogástalan ugor etimológia! Még vö. [RTA] „*táltos* 'sorcerer, medicine man' < PUgr **tult3* 'Zauberei, Zauberkraft' (-š is a H suff) (> POUgr **t lt* 'leicht, Fieber' > PVog **tült* 'leicht', POsty **tolt / tält* 'Fieber, Hilfe'). In folklore texts collected by Reguly, we find *toltn, tolten* 'mit Zauberkraft'. This is the only example of the /lt/ cluster. The PUgr **u* > H *a* shift is rare but not unprecedented, see *hall* and *mag*. On the T origin, see *táltos* in the Lexicon” (RTA 2011b: 1323)... Az előadottak értelmében biztosra vehető, hogy *táltos* szavunk az Ug **tult3* 'Zauberei, Zauberkraft' (UEW 2: 895) leszármazottja”.

Róna-Tas: A WOT szerint a *táltos* PUgr eredete lehetséges, de nem áll minden gyanú felett. A *táltos* szó magyar képzés egy olyan névszóból, amely nincs meg a magyarban. A névszó, melyből képeztük, jól adatható az obi-ugor nyelvekben, s ezek alapján egy POUgr * *t lt* kikövetkeztethető. Ennek jelentése 'könnyű, láz'. Az ebből képzett obi-ugor szavak jelentése körüli viták érdekesek, de a magyar szó szempontjából másodlagosak. Az ősmagyar szó alapjelentése tehát 'láz', a 'könnyű' jelentéstől eltekinthetünk. Innen kiindulva természetesen feltételezhetjük, hogy a láz jelentett varázslatot, révülést, de ezzel elhagyjuk a biztos talajt. Hogy az 'óriás' hogy kerül ide, amelyről Honti a cikkben még értekezik, nem értem, de a Pápay-szöveg körüli vitákba nem merülnék el, noha az a benyomásom, hogy itt Steinitznek volt igaza. A török oldal is problematikus. Létezik egy *tal-* 'elájulni, tudatát elveszíteni' ige, amelynek törökségi megjelenéseit részletesen tárgyalom. Léteznek ebből képzett szavak, pl. *talgan ig* 'epilepszia', és alaktanilag kifogástalan a **taltuči* forma, amelyből a magyar alak levezethető, vö. olyan párhuzamokkal, mint *ölütči* 'hóhér, aki rendszeresen öl'. Mindezek ellenére azt írom a WOT-ban, hogy noha a török eredetizetés alaktanilag és jelentéstanilag is lehetséges, további kutatás szükséges. Fontosnak tartom megjegyezni, hogy Berta (2001) nálam biztosabbnak látta a *táltos* török eredetét, a szócikk első fogalmazásakor hosszas vitát folytattunk, a WOT-ban megjelent szöveg végül az én álláspontomat tükrözi. Horváth Katalin (2011) és elő-

deinek nézete, amely szerint a *táltos* végső soron a *tát-* „száját kinyitja stb.’ igéből származna, jelentéstani okokból nem lehet elfogadni.

Összefoglalva: Honti ismét csak a korábbi vélemények melletti érveket foglalja össze, nem mérlegeli a nehézségeket, problémákat. *Táltos* szavunk körüli viták egyelőre még nincsenek lezárva.

19. *tojik* (WOT 911–914; H 2017: 67–69).

Honti: „A magyar *toj-* igének a *tol-* igével való kapcsolatát szemantikailag valószínűtlennek látom, egyébként pedig egyetértek Róna-Tassal: „H *tojik* is of debated origin. It may be a U inheritance, but it may also be an early T lw” (RTA 2011b: 913), vagy inkább talán az ősmagyarban kontaminálódott a két ige, ami által megszilárdulhatott az ’Eier legen’ jelentés”.

Róna-Tas: Itt most egyetértünk, bár hozzátenném, hogy ma a magyarban csak egy ige van és az csak ’tojik’ jelentéssel.

20. *úr, ország* (WOT 969–974; H 2017: 69–72).

Honti: Hosszan és egyetértőleg idézi *úr* szavunkról általam előadottakat (Róna-Tas 1994), amelyben azt írtam, hogy ha volt az ősmagyarban egy **uru* alak, annak jelentése ’férfi’ volt, ez nem lett volna elegendő az *úr* szó jelentésének kialakulására, de esetleg megkönnyítette az azonos hangzású és igen közeli jelentésű török szó átvételét. Honti így zárja cikkem ismertetését (H 72): „Róna-Tas alapos elemzés után jutott erre a következtetésre, egyet is értek vele, utolsó mondatát azonban kommentálnom kell: meglehet, hogy *úr* szavunk kettős eredetű.” Ezután arra mutat rá idézve több szlavistát (Kiss Lajos, Zoltán András) hogy *ország* szavunk szláv jelentéstani hatást mutat, nem hagyva figyelmen kívül a latin befolyását sem. Végül így zárja megjegyzéseit: „Nekem ez esetben is úgy tűnik, hogy egy finnugor alapnyelvi szó és egy törökségi jövevényszó összeolvadásának eredménye lehet vizsgált szavunk, azaz a magyar *úr*; az *ország* pedig csak a létrejöttében megnyilvánuló hasonló szemléletmód révén lehet rokona a szláv szavaknak”.

Róna-Tas: Honti itt tehát összeolvadásról beszél. Erről részletesebben l. alább (p. 60) de a lényegben egyetértünk.

21. *vejsze*. Vitatott török eredetű (WOT 994–996; H 2017: 72–74).

Honti visszatér Rédei (1986) nézetéhez: „Rédei ekképpen indokolta nézetét: A szó alaktani elemzése a nyelvtörténeti adatok segítségével nem ütközik nehézségekbe. A *vejsze* stb. a legrégebbi nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint először birtokos jelzős szerkezetekben fordult elő: putu *ueieze*, feku *ueieze* (TA). Az utótag valószínű olvasata: **wejészé*. Az alább következő etimológia alapján az *esz* > *ész* deverbális névszóképző, a végső *é* pedig egysz. 3. sz. birtokos személyjel. A mai *vejsze* alak úgy keletkezett, hogy a két nyíltszótagos tendencia értelmében a második szótagbeli *e* kiesett, a birtokos személyjelben pedig *é* > *ë* > *e* rövidülés

következett be. A mai *vejsz*, *vész*, *vésze* alakok a korábbi **vejész(é)* > **vejész(é)* formáiuól jól megérthetőek. D. Bartha (Szóképz. 75) szerint az *-asz/ -esz* képző eszközneveket is képez” (Rédei 1986b: 210), majd így fejezi be (H 74): „Én kifogástalannak látom Rédei egyeztetését, a magyar szó szövégi *-e* elemére adott magyarázata elfogadható”.

Róna-Tas: Rédei szerint a szó a magyarban alakult ki, két magyar képzővel, pontosabban egy magyar képzővel és egy birtokos rag megszilárdulásával. Csak-hogy ez a levezetés nem ad magyarázatot arra, hogy miért van meg ugyanez a ’halászhaló’ jelentésű szó a csuvasban, a baskírban és a szibériai tatárban, illetve csuvas jövevényként a cseremiszenben. A WOT-ban azt írom, hogy nem tudom megmondani a szó eredetét, de annyi bizonyos, hogy egy Volga-vidéki halászati szakkifejezésről van szó, s a magyar valahol ezen a környéken másolhatta, vehette át. Honti ezzel a lehetőséggel nem foglalkozik, a másutt általa is idézett „Wörter und Sachen” nagy kárára.

22. *vék*, *lék* (WOT 997–998; H 2017: 74–76).

Honti: „Tehát a *lék* szó eredete is meglehetősen bizonytalanak tűnik, lehetséges magyarázata nem egyszerű. Valószínűnek vélem, hogy az uráli kori szó az ősmagyarban megérthette a törökségi kapcsolatok korát, és csakugyan kontaminálódhatott a törökségi jövevénytöval, továbbá, hogy a német szó is hathatott a jelentésére”.

Róna-Tas: A vita köztünk abban van, hogy a *vék* > *lék* változás létrejöhetett-e a *lyuk* szó *lik* alakjának hatására. Honti szerint ez nem lehetséges, ugyanis a *lik* alakváltozat elsödlegetesen a Dunántúlon használatos, míg a *vék* főleg észak-keleten ismert és hivatkozik az UMTSz adataira. Itt valami tévedés lesz, amirööl én írok, az az, hogy létezik egy *vék* szó a magyarban ’lyuk a jégen (halászat céljából)’ jelentéssel és egy általános *lyuk* szó. Ez utöbbit nyelvjárási és régi *lik* alakjának hatására alakult ki a *vék* szó *lék* változata, tehát nem írok *v* > *l* változásról. A *lik* változat igen régi (már 1055, a TA *licu*). Egyébként nem látom, hogy „a *lik* változat elsödlegetesen (?) a Dunántúlon használatos”. A Honti által is idézett UMTSz III p. 792 szerint a *lék* alak Nyírkárász (Szabolcs-Szatmár m.), Nyírtass, (u.o.), Csemö (Pest m.), Kiskunhalas (Bács-Kiskun m.), Fülöpszállás, (u.o.), a *lik* alak Hajdúhadház (Hajdú-Bihar m.), Biharkeresztes (Hajdú-Bihar m.) gyűjtöheleken van feljegyezve, az UMTSz 924. oldalán a *lik* alak a magyar nyelvterület minden részébööl van adatolva, még a Balaton-mellékéről is, számos helyen *lik* alak van, így Komáromvárosbööl kifejezetten a jeges halászatnál a jégbevágott *lék eresztöléktööl jobbra balra egy sor lik*; míg a *vék* alak Deregyö (Csehszlovákia), Fényeslitke (Szabolcs-Szatmár m.), Lónya (Szabolcs-Szatmár m.), Penyige (u.o.), Beregszász vidéke (Kárpátalja), Alsó-Szamos vidéke (Szabolcs-Szatmár m), Rétköz (u.o.), Olcsvaapáti (u.o.), Petneháza (u.o.), Rohod (u.o.), Szatmárcseke (u.o.), Feketeügy (Románia), Demecser (Szabolcs-Szatmár), Szamoshat, Be-

regszász környékén lett feljegyezve. Azt látjuk tehát, hogy a *vék* alak északkeleten (és nem északnyugaton) sűrűsödik, míg a *lik* alakok az ország egész területén előfordulnak. Helyneveikből következően (1247 *Weik*, 1287 *Lek*) mindkét alak eléggé régi. Ha mindehhez figyelembe vesszük, hogy a szó megvan a csuvasban és volgai bolgárból átkerült a volgai tatárba és a baskírba, továbbá, hogy a szónak szabályos törökségi háttere van így pl. a türkménben *öyü* 'prorub (lék a jéggen)', török *ögü* 'lyuk a jégkergen', nehéz kétségbe vonni, hogy a magyarban két régi szó volt, *vék* és *lyuk*, ez előbbi török az utóbbi finnugor, majd a *vék* néhol a *lyuk* *lik* alakjának hatására *lék* formában is előfordul.

Összefoglalva: itt a török szó hangalakja változott a finnugor eredetű szó hatására, én ezt nem nevezném kontaminációnak.

23. *ver*. Vitatott török eredetű (WOT 1000–1003; H 2017: 76–78).

Honti: Okfejtését egy régebbi cikkére építve így kezdi „Biztosra veszem, hogy Róna-Tas következő vélekedése kínálja a megoldást: »I am inclined that the H *ver*-1 [to plait] results fr[om] a secondary split in the semantics« (RTA 2011b: 1003), márpedig itt a *ver*-2 'to beat' (RTA 2011b: 1237) az elsődleges ige”, majd így zárja (H 78): „A fenti [az EWUngból vett] idézet értelmében a *ver* 'to plait, to lay the rope' < WOT **ver*- < **ör*- [EOT *ör*- 'to plait'] etimológiai ötletet és az »Of debated T origin« (RTA 2011b: 1000) minősítést teljes mértékben okaveszítettnek látom, tehát *ver* igeink egészen biztosan ugor kori szó”.

Róna-Tas: Itt érdemes kissé szétválasztani ki mikor mit mondott. A WOT-ban írt véleményem szerint a *ver*- 'fon' és a *ver*- 'üt' igeink viszonya aligha dönthető el, de arra hajlok, hogy a *ver*- 'kötelet fon' ige egy másodlagos jelentéstani hasadással a *ver*- 'üt' szóból keletkezett. Ennek oka egyébként nem a német *Seil schlagen* kifejezés hatása, mint ezt többen gondolják, hanem a kötélverés technikája, ahol az összefonott kötélszálakat egy kis fadarabka behelyezésével és beütésével teszik szorossá. A 2011 előtti etimológiai irodalom viszont *ver*- 'üt' igeinket ismeretlen eredetűnek mondja, legutóbb az EWUng. 2013-ban Honti a magyar *ver*- 'üt' ige új ugor etimológiáját tette közzé (Honti 2013a), amelyre a WOT természetesen még nem hivatkozhatott. Erre most válaszolok. Honti szerint: **wär*- ige 'machen </~> verfertigen' jelentésváltozáson mehetett át, amely 'Seil drehen, Tau schlagen; Brücke bauen, schlagen; mit Eisen beschlagen, Eisen schlagen (= schmieden)' jelentésű szakszóvá válván általános 'schlagen' jelentést is felvett, amiben befolyásolhatta a régi magyar nyelvvel érintkezésben állott törökségi nyelv” (Honti 2013a: 67). A magyar szó jelentésváltozásainak analógiái után Honti így zárja cikkét: „A fentiek alapján úgy vélem tehát, hogy a ma. *ver* 'schlagen', a vog. *wār*-, *wār*- 'machen' és az osztj. *wer*- 'ua.' szavak az ugor kori szókincsből valók, amely szavak őse esetleg valamilyen iráni nyelvből származhat” (Honti 2013a: 69). A magyar *ver*- ige új, ugor etimológiájának csak örülhetünk. Ismét azzal a helyzettel állunk szemben, hogy Honti szerint a magyar

jelentéstan alakulását a török szó befolyásolhatta. Erre a kérdésre tehát vissza kell térnünk.

Itt most megállnék és mérlegelek. Honti ebben a kategóriában 23 magyar szó etimológiáját tárgyalja. Ezek közül maga a WOT a szó török eredetét vitásnak tartja a következő magyar szavak esetében: *árik* (*árt*), *dug*, *gyermek*, *gyúl* (*gyújt*), *izzik*, *kebel*, *orvos*, *sok*, *szűz*, *táltos*, *vejsze*, *ver* (kötelet); török eredetét lehetségesnek (de nem biztosnak) tartja a következő két szónál: *kert*, *sért* (*sérül*, *sérv*). Az itt felsorolt 14 szó közül Honti egyet törölni javasol a finnugor eredetű szavak közül (*izzik*), a következő tizenegy esetben török kapcsolatot feltételez: *árik* (*árt*), *dug*, *ér*, *gyermek*, *kert*, *orvos*, *sok*, *tojik*, *úr*, *vék*, *ver*. A „török kapcsolat” megfogalmazása azonban igen eltérő: „törökségi nyelvek befolyása”, „nyugati ótörök ige hatása”, „törökségi kapcsolat esetleg befolyásolhatta”, „kettős eredet”, „befolyásolhatta... közel álló, idegen (törökségi?) forrás”, „törökségi kapcsolatnak köszönhetően erősíthette meg pozícióját”, „homofón török szó hatása alá került”, „az ősmagyarban kontaminálódott a két [a magyar és a török] ige”, „egy finnugor alapnyelvi szó és egy török jövevényszó összeolvadásának eredménye”, „az uráli kori szó az ősmagyarban megérhette a törökségi kapcsolatok korát, és csakugyan kontaminálódhatott”, „befolyásolhatta a régi magyar nyelvvel érintkezésben állott törökségi nyelv.”

Mindezeket a megállapításokat figyelemre méltónak kell tartanunk. Honti egy olyan dobozt készített, amelybe azok a magyar szavak tartoznak, amelyek etimológiáját a török kapcsolat valamilyen formája nélkül nem lehet hibátlanul megmagyarázni. Ez a török hatás kétféle módon jöhetett létre: 1. a magyar nyelvű beszélők jelentős (nem szükségszerűen többségi) része magyar-török kétnyelvű volt, de az adott szót a törökből nem vette át, csak a magyar szó hangtanára és/vagy jelentéstanára hatott a török szó, 2. A magyar nyelvű beszélők jelentős (nem szükségszerűen többségi) része kétnyelvű volt és a török szót átvette, az jövevényszóként magyar szóvá vált, s mint ilyen hatott a magyar szóra. Bár az első lehetőséget teljesen kizárni nem tudjuk, a második a természetes nyelvi jelenség. Az itt szóba jöhető török nyelv a nyugati ótörök volt, az amelyről a WOT szól. Én azon magyar szavak körét, amelyek török hatásra alakultak vagy alakultak ki nagyobbban tartom, mint Honti, talán az egyes szavakhoz fűzött megjegyzéseim alapján ez nem tűnik indokolatlannak.

Végül tizenegy szó esetében (*eskü*, *kebel*, *sajt*, *sér-*, *sok*, *szép*, *szer*, *szó*, *szül*, *táltos* és *vejsze*), különböző mértékben, de fennmaradtak szerintem még megoldandó problémák. Ezeket a kérdéses szavaknál fentebb jeleztem.

Ib. Biztos és még további bizonyítást igénylő finnugor eredetű szavainkról

A következő részben Honti olyan finnugor illetve ugor eredetű szavakkal kapcsolatban tesz megjegyzéseket, amelyeket más vonatkozásban tárgyalok. A WOT a török jövevényszavakat egy magyar nyelvtörténeti keretben elhelyezve

vizsgálja. A WOT 1011–1070-ig terjedő oldalakon egy magyar hangtörténetet ad (*Historical Phonology of Hungarian*). Ezt a hangtörténetet a magyar nyelv finnugor és ugor eredetű szavainak egy nagyon szigorú elvek alapján összeállított válogatott korpuszára alapoztam. Mint a WOT 1013. oldalán írtam ebből a korpuszból kizártam a következő kategóriákat:

1. minden olyan szót amely a gyermeknyelvhez tartozik vagy tartozhat;
2. azokat a szavakat, amelyek hangutánzó jellegüket megtartották;
3. a legtöbb olyan szót, amelyek korán nyelvtani funkciót vettek fel;
4. azokat a szavakat, amelyeket Lakó (1967–1978) és Rédei (1980–1981) bizonytalannak vagy kétesnek jelöltek;
5. mindazon szavakat, amelyek egyik obi-ugor nyelvben sincsenek meg, és csak egy tagjuk szerepel egy nem ugor uráli nyelvben;
6. azokat a szavakat, amelyeknek párhuzama csak a szamojédben és/vagy a lappban van meg;
7. továbbá vagy 50 olyan szót, amelynek jelentés vagy hangtani oldala számomra nem volt meggyőző. Ez utóbbiakat egy speciális listába szedtem l. WOT 1317–1323.

Több helyen hangsúlyoztam, hogy a fentebb jelzett szavak kizárása nem azt jelenti, hogy azokat nem tartom finnugornak, hanem módszertani okokból azt gondolom, hogy előbb a biztos etimológiákra alapozott hangtanból kell kiindulni, s ebbe a biztos keretbe kell török jövevényszavainkat elhelyezni.

Honti nem teszi világossá, hogy milyen keretben jelennek meg a WOT-ban azok a szavak, amelyekhez megjegyzéseket fűz.

Alább tehát olyan szavak következnek, amelyeknél a finnugor vagy ugor eredetet valamilyen hangtani vagy jelentéstani okból nem láttam teljesen bizonyítottnak. Honti minden esetben alaposan elemzi a szó eddigi finnugor eredeztetését, bírálja elődeit, kiigazítja valós vagy vélt hibáikat. Ezekhez nincs hozzáfűzni valóm, csak köszönettel tartozunk. Csak ott teszek megjegyzést, ahol Honti az én állításaimmal foglalkozik.

24. edz (WOT 1318; H 2017: 78–81).

Valójában egyetlen adat értelmezéséről van szó, azt írom, „ha az AD 1531-es <egyzeth> adatot *eĵzet(t)*-nek, tehát zöngés affrikáta+z-vel kell olvasni (**eĵez-* > *eĵz-*, *edz-*), akkor a finnugor etimológia aligha elfogadható. Honti az 1531-es alakot íráshibának tartja. Honti a hangváltozást így látja **ätz-* > **ädz-* > *ez-* > (affrikálódással) *edz-*. Ez rendben van, ha a <gyz> gráfia egy szimpla /dz/ affrikátát jelez, és a *z* nem egy deverbális verbum képző -*z* (pl. a gyakorító -*sz* hasonult alakja), akkor a fentartásom megszűnik, hiszen azt írtam „*ha...*” Honti erre nem gondolt, hiszen azt írja az : „...az *eĵez*-ben pedig a *ĵ* (= *d'*) kakukkfióka, a *z* (az **eĵz-* alakban) is teljes mértékben „idegen test”. ...Honti szerint az affrikálódás

után az affrikáta hosszúvá vált. Ez elfogadható, s akkor az 1531-es alakot *edz-dzett*-nek kell olvasni.

Azonban szögezzük le egyértelműen: a finnugor és az ugor *-t(V)* szabályos magyar megfelelője *-z*. Az affrikálódás kivételes és a magyar nyelv története folyamán létrejött változás. Vö még alább 53.

25. *ezüst* (WOT 1331–1332; H 2017: 81–95).

Honti egy igen hosszú szócikkben tárgyal számos olyan problémát, amely a finnugrisztika művelőit érdekelni fogja. Ami azonban *ezüst* szavunk eredetét illeti, egy kérdést emelnék ki. A magyar *ezüst* szó és a vele nyilvánvalóan egyező oszét *avzist/avvesta* szó végén álló *-t* elemmel kapcsolatban felveti, hogy esetleg inetimologikus mássalhangzóról lehet szó. Ezt sem cáfolni sem megerősíteni nem lehet. Az általam is tárgyalt szláv és távolabbi indoeurópai háttérrel kapcsolatban sem tudunk meg újat. Azonban Honti új etimológiára tesz javaslatot: feltételez egy finnugor alapnyelvi **äsš-waşkš* alakot, amelyből a vogul és a magyar szó is levezethető. Véleményét így foglalja össze (H 95): „Summa summarum: finnugor eredetű *ezüst* szavunk kísértetiesen egybecseng az oszét szóval, és a fentiek alapján legfeljebb csak arra gondolhatok, hogy az oszét szó esetleg magyar jövevény (hasonlóan TESz 1: 820b), de az MSzFE (1: 170) állásfoglalásával ellentétben nem lehet permi eredetű az oszétban, hiszen a *votják* és a *zürjén* szó nem tartalmaz szóvégi *-t*-t!”.

Róna-Tas: Az új etimológia figyelemre méltó, bár több feltételezés elfogadását igényli. Ezek talán egyenként lehetségesek. Viszont ezek elfogadása esetén a magyar szó nem permi, hanem ugor eredetű. Ez is elfogadható, ha viszonyát az oszét szóval tisztázzuk. Itt ki kell zárunk, hogy az oszét szó iráni eredetű vagy indoeurópai, például balti jövevényt, s azt is, hogy a szóvégi *-t* ott inorganikus hang. Feltételeznünk kell továbbá, hogy az ismeretlen eredetű szóvégi *-t* a magyarban került a szóhoz, s hogy az oszét szó magyar eredetű. Mindezek természetesen lehetséges gondolatok, de nem elegendők arra, hogy a szigorú ítélet alapján a problémamentes kategóriába soroljuk szavunkat.

26. *fej*- (ige, WOT 1318; H 2017: 95–97).

Honti: Miután érdemben javítja az eddig közforgalomba lévő mordvin adatot, véleményét így foglalja össze: „A magyar *fej* ige iráni származását teljesen valószínűtlennek ítélem, a finnségi tagú szócsaláddal való összekapcsolása elvetendő, de a mordvin tagú egyeztetés komolyan szóba jöhet. Legfeljebb „dologbeli” (vö. „Wörter und Sachen”) kétségeim lehetnek a „magyar ~ mordvin” etimológiával kapcsolatban, ti. vajon lehetett-e a finnugor alapnyelv korában olyan állattartás, amely a fejest is magában foglalta.”

Róna-Tas: Honti joggal mutat rá a finnugor–iráni kapcsolat hangtani problémáira. Ehhez hozzátehető még az általam felvetett nehézség (WOT 1318), hogy az egyeztetett iráni szavak főnévi – tehát ’tej’ – jelentésűek, és az iráni nyelvek-

ben külön van szó a *fej-* igére (**dauč*, **dauxš*, l. szláv *doiti*). Mindenesetre Honti új etimológiai okfejtésével új helyzet állt elő, s a megmaradt problémákat (tárgytörténet, csak mordvin-magyar tagok) érdemes lesz tovább tárgyalni, a problémamentes finnugor eredetű szavaink közé tehát még nem venném fel.

27. *gyalog* (WOT 1318; H 2017: 97–98).

Miután azt írom, hogy a finnugor *y-* magyar *d'* képviselője ritka, de nem lehetetlen, a WOT még példákat is hoz (*jó*, *gyógyít*, *jég*, nyj. *gyég*). Honti megjegyzi, hogy számára érthetetlen az én kérdőjelem, ugyanis a köznyelvi *j-* helyén jelentkező *gy-* egyáltalában nem ritka. Csakhogy a *gyalog* mellett sehol nincs **jalog* alak. A *-g-*re azt írja a WOT: a *-g* szuffixum sem világos. Nem azt írja, hogy nincs. Azt a korábbi magyarázatot, hogy ez a *-g* kicsinyítő képző lenne, aligha lehet elfogadni, denominális funkció (*balog*, *jog*) esetén kérdéses a funkció (láb+?) Figyelemre méltó viszont, hogy Honti az alig ismert, kihalóban lévő *loll* és nyelvjárási magyar *lolva* 'sódar, sonka' szavakat és *gyalog* szavunkat egy etimológiai családba tartozónak gondolja. Mindezek alapján még mindig nem lehet a kristálytisztá finnugor eredetű szavak csoportjába helyezni a *gyalog* szavunkat, amely természetesen a további kutatást igénylő finnugor eredetű szavaink közé tartozik.

28. *gyökér* (WOT 1318; H 2017: 98–99).

Honti helyesbíti az általam adott ugor alapalakot, amely egyezett a korábbi etimológiai szótárakéval (TESz; UEW; EWUng), szerinte az ugor alapnyelvben a *-kk-* már *-k-*vá egyszerűsödött. Ezt a javítást tisztelettel el kell fogadnunk. Az ugor *y-* magyar *gy-* megfelelésre l. fentebb.

29. *harap* 'száraz levelek' (WOT 1318–1319; H 2017: 99).

Honti: „Róna-Tas tehát lényegében ugyanazt vallja, amit az UEW, és ezzel a nézettel én is egyetértek, megerősítem tehát, hogy e szavunk finnugor kori volta fölöttébb kérdéses.”

Róna-Tas: Nincs vita köztünk.

30. *harap-* (WOT 1319; H 2017: 100).

Honti: „Róna-Tas: „*harap* 'to bite' << **kar3-* ~ **kor3-*. There are uncertain parallels in the Perm lgs” (RTA 2011b: 1319). Tehát Róna-Tas lényegében ugyanazt vallja, amit az itt idézett szótárak. Róna-Tas nem minősíti azt a feltevést, hogy a két *harap* összetartozhatna. [Bekezdés] Megjegyzés [Bekezdés] A kétkezdést jogosnak látom, tehát az említett állásfoglalások értelmében szerintem is bizonytalanok kell tekinteni e szavunk finnugor kori voltát”.

Róna-Tas: Egyetértünk.

31. hord (WOT 1319; H 2017: 100–101).

Honti: „Mivel az UEW állásfoglalása nyomán csak magyar és vogul tag maradt, a feltehető ugor alapalak **kurt3-* lehetett. Itt csak a ma. *-rd-* jelenthetne akadályt, de ez éppenséggel lehetne az **-rt-* folytatója is, bár erre nincs (más) adat az UEW-ben, vö. Csúcs et al. 1991: 218–219”.

Róna-Tas: Honti a lényegre mutat rá, a megfelelés lehetséges ugyan, de nem problémamentes.

32. irgalom (WOT 1232, 1319; H 2017: 101–103).

Itt először le kell szögezni, hogy a 1232. oldalon a WOT a valószínűtlen, elvetett török etimológiák között tárgyalja az *irgalom* szót. Rámutat a Palló (1982) által javasolt etimológia hangtani, alaktani és jelentéstani problémáira, majd a 1319. oldalon az esetleges finnugor etimológiát jelentéstani okokból tartja problematikusnak.

Honti: „Tehát etimológiai szótáraink és Róna-Tas (RTA 2011b: 1319) is tulajdonítanak némi valószínűséget *irgalom* szavunk ősi eredetének. E magyarázat gyengeségét egyöntetűen a jelentésben látják, de én úgy vélem, hogy a magyar szónak az uráli nyelvcsaládba való illesztése elleni jelentéstani kifogások könnyedén elháríthatók: az '(el)felejt' > 'bűnt, sérelmet elfelejt' jelentés magában foglalja a 'megbocsát' értelmet is; ezt az alábbi indogermán példák is világosan érzékeltetik”: A példák ismertetése után így folytatja: „A kihalt ma. *jorgot-/jorgat-* morfológiájáról (egyelőre?) csakugyan nincsenek ismereteink, de az biztosnak látszik, hogy az obi-ugor nyelvekben képzős alakok vannak”. Megjegyzéseit végül így zárja (H 117): „A megjegyzésekben felvonultatott észrevételek alapján biztosnak tekintem *irgalom* szavunk ugor kori voltát.”

Róna-Tas: A vogul szó alapjelentése 'elfelejteni', továbbá 'tévedni, megtévedni, utat veszteni', s ugyanez a jurák-szamojédban és a szelkupban is. A jelentés magja tehát a felejtés, emlékezetkiesés, téves emlékezet. A Honti által idézett német, orosz, lengyel és angol szemantémák más háttérrel rendelkeznek. A magyar *irgalom* szó alapjelentése „segítő könyörület, szájalom, megbocsájtás” (ÉSz), tehát nem elfelejtünk, hanem megbocsátunk, együtt érzünk és segítünk. Ezeknek a fogalmaknak csak igen távolról lehet köze a felejtéshez. A finnugor és a magyar szó kapcsolata tehát alapos szemantikai magyarázatra szorul, amelyet Honti szemben a MSzFE-vel meg is kísérel, ezt azonban én nem nevezném „könnyednek”. Honti ezután a magyarban előforduló inetimologikus hangok néhány példájáról értekezik (32.1 *engem*, *tégéd*, 32.2 *fiing*, 32.3 *meleg*, valamint *csüing*, *domb*, *ördög*). Ezekhez nem kell megjegyzéseket fűznöm. Tárgyalja Rédei egy javaslatát, amely szerint az *engem* stb. alakokban esetleg a csuvasban a névmás alanyi eseteiben előforduló *e-* hatásával lehet számolni. Részletesen és oroszul idézi az idevonatkozó csuvas irodalmat, amelynek lényege egy mondatban összefoglalható: az *e-* kései és deiktikus elem. Ennek hatása a magyarra (az

én, illetve *engem* esetében) Honti szerint, már csak kronológiai okokból is, kizárható, és csak egyet tudok érteni vele. Az *irgalom* szavunk körüli jelentéstani nehézségek kérdésében azonban, egyetértve a korábbi irodalomban foglaltakkal, egyelőre, nem értünk egyet.

33. *kengyel* (WOT 1319; H 2017: 117–119).

Honti: „A Róna-Tas által vitatott egyeztetések közül a szóösszetételen alapulót tehát minden további nélkül elfelejthetjük, a másik viszont, amely alternative két (FU **kečz* és U **kečä*) 'Kreis, Ring, Reifen' jelentésű szóból magyarázza a *kengyel*-t, egyáltalán nem érdektelen: szemantikailag nem kifogásolható, az alapnyelvi affrikáták egyike sem jelenthet elháríthatatlan akadályt, az inetimológikus *n* megjelenése szórványos hangváltozásnak minősül ugyan, de nem ritka jelenségről van szó. Szerintem tehát a két alternatív etimológiai magyarázat mindegyike a megszorítást magában foglaló »egyeztethető« kategóriába sorolandó, de csak a kétféle lehetőség miatti bizonytalanságról van szó”.

Róna-Tas: Én is a FU **kečä* alakból való levezetéssel kapcsolatban állítottam, hogy számos megoldatlan problémát tartalmaz. A többről azt írtam, nem meggyőzőek, és utaltam a MSzFE-re. A *kengyel* kérdésével több ízben foglalkoztam (pl. WOT 1112–1113), s itt csak megismétlem, hogy a tárgytörténeti háttér nem hagyható figyelmen kívül. Kelet-Európába a *kengyel* az avarokkal együtt jelenik meg és nem korábban, vagyis a 6. század közepén. Ezért *kengyel* szavunk csak belső magyar fejlemény lehet, amelynek elemei lehetnek finnugor vagy akár uráli időkből örökölték, maga a szó azonban nem örökség hanem saját magyar képzés.

34. *kerül* (WOT 1393; H 2017: 119–120).

Honti: „Éppenséggel lehetséges, hogy a két szócsalád tagjai (a *kerül* és a *kör* rokonsága) együttesen FU **kerö* 'Kreis, Ring; rund, rollend; (sich) drehen, wenden' folytatói, ez összhangban lenne az EWUng (2: 820b) álláspontjával, de ugyanennyire valószínűnek vélem Róna-Tas nézetét is, hogy ti. két szócsalád, a FU **kerä* és a FU **kere* (UEW 1: 147, 148) folytatói olvadtak össze a magyarban (l. RTA 2011a: 537, 2: 1319)”.

Róna-Tas: Itt ismét egyetértünk. Felhívtam azonban az idézett helyen a figyelmet, hogy a világ nyelveiben számtalanszor találunk *kVr* hangalakú szavakat a 'kör, körbe menni' fogalmakra. Ezek valamilyen ősi expresszív folyamat eredményei, s éppúgy kihagyhatók az alapvető egyezések közül, mint a gyermeknyelvi szavak.

35. *köcsög* (WOT 1319; H 2017: 121–122).

Honti: „Az U/FU **č* > ma. *cs* valóban váratlan, és ha a jelentéstani probléma is reális, akkor talán jogos a magyar adat előtti kérdőjel. Ez utóbbi azonban lényegtelen ellenvetés, mert a jelentésszükülés közönséges jelenség.”

Róna-Tas: A finnugor eredeztetés kérdésében jelentéstani problémát én nem láttam. Azonban a hangtani probléma mellett megállapítható, hogy a szó maga belső magyar keletkezésű. Jogos tehát, hogy a hangtani nehézség miatt a problémás finnugor egyezések között tartsuk számon.

36. láb (WOT 1319; H 2017: 122–123).

Honti „Róna-Tas: „*láb* 'foot' < PFUgr **luwe* 'Knochen' or < PFU **l8mp3* 'Fläche'. The starting point for *-b* in the first etymology and the semantic part of the second etymology are obscure (see Rédei 1986–1991/2: 255)” (RTA 2011b: 1319). Róna-Tas minősítése indokoltnak tűnik, bár némely szamojéd adatok (jur. 'Schulterblatt', szelk. 'Fußblatt; Fußrücken') azt sugallják, hogy a U **lamp3* 'Schneeschuh; Blatt des Schneeschuhs' esetleges leszármazottjaként testrésznévvé válva születhetett meg a magyar *láb*”, majd részletesen értekezik egy szamojéd **lap3* 'evező' szó esetleges idetartozásáról. Végül így ír: „A hasonlóság szinte kísérteties, szemantikailag is összekapcsolható e két szócsalád, ezért arra gondolok, hogy az ősszamojédban bekövetkezett szóhasadás, hangtani és jelentéstani elkülönülés eredménye e szópár.”

Róna-Tas: Hogy a szamojédban a 'levél' és az 'evező' jelentésű szavak szóhasadással jöttek létre, elfogadhatónak tűnik. Távlabbi kapcsolatuk is figyelmet érdemel, de a WOT csak azt állította, hogy az eddig felhozott két egyeztetés mindegyike problematikus. Ebben láthatólag egyetértünk.

37. lel- (WOT 1319; H 2017: 123–129).

Honti: (H 129) „Róna-Tas nézetével ellentétben fonológiai szempontból nincs semmi baj a finn és az észti adattal amiatt (sem), hogy az obi-ugor nyelvekben nincs megfelelő. Szerintem tehát a FU **lewδä-* (Ϸ: **lewΛä-*) > fi. *löstä-*, észti *leida-* stb. ~ ma. *lel* igenis kifogástalan etimológiai szócsalád”.

Róna-Tas: Bár Honti hosszan értekezik Itkonen egy nézetével kapcsolatban, amelyet nem tart elfogadhatónak, nem tér ki arra, hogy a magyar *lel-* magánhangzója rövid, holott annak a megadott etimológia alapján hosszúnak kellene lennie. Természetesen létezik másodlagos rövidülés, de éppen ezeknek a másodlagos és kivételes eseteknek a kiszűrésére helyeztem a szót a problematikus csoportba. Érdemes lenne a diftongus > hosszú > rövid folyamatot nagyobb anyagon elemezni.

38. mese, magyar ~ megyer (WOT 1320; H 2017: 129–147).

Honti: „Rédei Károly etimológiai magyarázatát (Rédei 1986b) megerősítik a Veres Péter előadta párhuzamok (Veres 2010), de – Veres nézetével ellentétben – a hagyományos eredeztetésnek is van valószínűsége, hogy ti. az Ug **mańć3* 'Mann, Mensch' és az Ug **mańć3* ~ **mańć3-* 'Märchen; erzählen' jelentésű, nagyon hasonló hangalakú szó azt társította e szóhoz, hogy az ugor nyelvűek a nyelvet értők és beszélők, míg a többiek, akik nem érthető nyelven beszélnek,

némák (így Róna-Tas 1997: 234). Így tehát az itt tárgyalt frátria- és népneveket is kontamináció révén kettős eredetűnek vélem. Az Ug **mańć* 'Mann, Mensch' szóval való operálást némiképp az teszi bizonytalanná, hogy önálló szóként nincsen nyoma."

Róna-Tas: Honti hosszú fejtegetésének összefoglalását, úgy látom, el kell fogadnunk. Néhány kisebb megjegyzés:

Honti így ír: „Elsőként Róna-Tas fejtegetéseit kommentálom: (1) „»Manysi-Word« (*mańt' köl*), the legends about the Voguls, and that the first part became independent while it took over the semantics of the second part” (RTA 2011b: 1320, ugyanígy Róna-Tas 1997: 235, l. fentebb). Ez félreértés Róna-Tas részéről, mivel Rédei nem rendelt jelentést a hipotetikus osztj. **mańt' köl* mellé, amely a kontextusból leginkább 'nemzetség-szó/monda-szó'-ként lenne értelmezhető". Hontinak itt részben igaza van, Rédei az összetételt 'mese-szó'ként értelmezi, tehát ugyan jelentést rendelt az összetétel első tagjához, de azt közvetlenül 'mese'-ként értelmezte. Azonban Rédei ezt a következő összefüggésben írta: „Diese Wortsippe (*mańć* ~ *mać* 'Märchen, erzählen') ist genetisch mit folgenden Wörtern identisch...": és itt következnek az adatok a *moś* frátrianévről, a vogul és magyar népnévről. Ennek az értelmezési eltérésnek azonban nincs jelentősége az alapkérdés szempontjából.

(2) „The Voty example cited *vįži-kil* 'tale legend' from *vįži* 'root, clan' and *kil* 'word' is interesting, but cannot be used here. The Voty word *vįži* never adopted the meaning 'tale' ” (RTA 2011b: 1320). Nekem nem tűnik úgy, hogy ez nem lényegét érintő ellenvetés, ti. én úgy értem, hogy a votják összetétel eredeti és mögöttes jelentése: 'a (mi) törzs(ünk) mondája'. Ez expressis verbis az etnikumot hangsúlyozza, míg a votják mintával megegyező hipotetikus osztj. **mańt'-köl* az etnikum tagjai számára nyelvileg érthető megnyilatkozást (amit a következő bekezdésben lévő Steinitz-idézet talán eléggé világosan érzékeltet, eltekintve attól, hogy tévesen homonímiát emleget), de lényegét tekintve mindkettő a „mindenki” által felfogható közlésre utal”. Én nem tudom, hogy a votjakok számára mi volt a mögöttes jelentéstani háttér, de természetesen a Rédei és Honti által előadottak lehetségesek.

(3) „A *magyer* tehát két népnévből álló összetétel. Ennek két típusa lehetséges. Vagy két nép társulását jelenti, vagyis a manysok és az erek népét, vagy pedig a manys az er nép megkülönböztető jelzője. Mindkettőre van példa” (Róna-Tas 1997: 234–235). Itt nekem csak az nem világos, vajon e titokzatos *är* nép *er* 'ember' szava összefügg-e a törökségi *er* 'ember' szóval (vö. **(h)ār(ä)* 'Mann stb.' (Räsänen 1969: 46a), amely, amint fentebb írja a szerző, nem kereshető a *magyar -ar* (és a *megyer -er*) végződésében”.

Róna-Tas: Az *är* népben nincs semmi titokzatos, többször írtam erről (magyarul: Róna-Tas 1996: 235; angolul Róna-Tas 1999: 304–305). A népnév fennmaradt az Arsk helynévben, az arab forrásokban (Al Isztahri, Abul Hamid al-

Garnati, volgai bulgár feliratok) és az orosz krónikákban (*арская земля*). A votjások mai neve a csuvasban és a tatár nyelvjárások egy részében *ar*. Ašmarin így ír: *ar* 'votiacus, homo e gente Votiacorum, quae est stirpis Fennicae, votjak, cf. tat(ar) *ar*, quod in eodem sensu usurpatur' (Ašmarin I, 1928, 316).¹⁸ A csuvas alak régebbi formája **är*. A votjásokra történt alkalmazása későbbi, eredetileg valószínűleg egy ugor népcsoport neve volt. Tudjuk, hogy az obi-ugorok az Urál nyugati oldaláról költöztek a keleti oldalra. Witsen (1692) még Perm környéki vogulokról ír, persze ezek „lemaradt” népcsoportok lehettek. A népnév mögötti *er* ugyanaz az *er*, ami *ember* és *férj* szavainkban van. Nemcsak a törökben, hanem az indoeurópai nyelvekben is volt egy **er*, ezeknek egymáshoz azonban nincs közük. A török *er* < **hār* l. WOT 328–329, az IE *er* < **arya*. A finnugor **er* azonos a finn *yrkä*, cseremiszi *erʁə* első tagjával (UEW 84). Ami azonban a lényegét illeti: *magyar* < *magyer* népnevünk és *mese* szavunkkal kapcsolatban egyezik Hontival a véleményem, amikor így ír: (H 147) „... az Ug **mañćz* 'Mann, Mensch' és az Ug **mañćz* ~ **mañćz*- 'Märchen; erzählen' jelentésű, nagyon hasonló hangalakú szó azt társította e szóhoz, hogy az ugor nyelvűek a nyelvet értők és beszélők, míg a többiek, akik nem érthető nyelven beszélnek, némák”, vagyis *magyar* és *mese* szavaink eredetileg két különböző szó volt, később azonban szoros kapcsolat jött létre a két szó között. Ehhez hozzáteszem, hogy ezek a folyamatok az obi-ugorban zajlottak le, vagy legalábbis ott dokumentálhatók.

39. *mű* (WOT 1320, 1334; H 2017: 148–149).

Honti: „Zavarba ejtően sokféle és egymással eléggé mereven szembenálló magyarázat született. A *mű* szónak a *mi* 'was' névmással való összekapcsolását a TESz-szel egyetértésben én sem látom elfogadhatónak, az iráni származtatás az oszét szó hangalakja miatt nagyon tetszetősnek látszik ugyan, de nekem nem tűnik biztosabbnak, mint a szamojéd szócsaláddal való esetleges összefüggése.”

Róna-Tas: A magyar szót a WOT (1334) az alán jövevényszavak között sorolja fel. Indoeurópai és iráni háttere világos, hangtani vagy jelentéstani probléma nem merült fel. Az alán az oszét közeli rokona, de azzal nem azonos. Ami a szamojéd megfeleléseket illeti, minden adat ige.

40. *ólom*, *ón* (WOT 1321; H 2017: 149–154).

Honti: (H 153) „Igaz, hogy a ma. *ólom*-nak hangtanilag pontosan megfelelő rokonjelöltje csak egy van, a Munkácsi gyűjtéséből származó vog. T *wōlēm*, amely csak ebből az egy nyelvjárásból van adatolva, ráadásul Kannisto publikált gazdag gyűjteményében nem is található meg. Ez utóbbit illetően azonban van

¹⁸ Ašmarin eredeti terve az volt, hogy minden csuvas szó mellé latin és orosz jelentést állít, erről azonban le kellett mondania.

némi kétségem. Toivonen (1952: 17, 1953: 14) ugyanis utalt a magyar *ólom* szó és vogul megfelelője közti kapcsolatra, közölte is a vogul szót, de a közlés mód egyértelműen a Kannisto-féle transzkripciót tükrözi: *βōlōm*, *βōlōm*. Lehet, hogy Kannisto szótári anyagának publikálására való előkészítése során elsikkadt e szó? A magyar és a vogul szó ezen zavaró körülmény ellenére minden kétséget kizáróan összetartozik ugor kori örökségként, és teljesen feleslegesnek látom, hogy az *ólom* és az *ón* közvetlen etimológiai kapcsolatba állítsassék. Hangelaki hasonlóságuk és denotátumuk, denotátumaik hasonlósága idézhette elő, hogy egymás alteregójaként jelentkeztek a magyarban és – mutatis mutandis – az obi-ugorban is.”

Róna-Tas: Pontosan ugyanez a véleményem. Az *ón* nem tartozik az *ólom*-hoz, és az *ólom* vogul megfelelője elszigetelt. Ettől még lehet a magyarban ősi szó, csak hát az *ólom* mint fém megjelenése és a magyar–obi-ugor elválás kronológiája nincs tisztázva.

41. *ravasz* (WOT 1321, 1335; H 2017: 154–156).

Honti: (H 156) „A *ravasz* és a *róka* testvérszavakat bizonyosan a finnugor alapnyelvből örököltük, amelyek előzménye az indogermán nyelvcsalád valamelyik régi keleti ágából származhat.”

Róna-Tas: Honti jelzi, hogy számára nem világos, hogy a WOT a *róka* és a *ravasz* szavakat összetartozónak tekinti-e vagy sem. Elismerem, hogy a szerkesztés ezt nem teszi teljesen világossá. A WOT azonban csak a *ravasz* szó finnugor eredetét tartja problematikusnak. Ha jól látom a szóvégi *-s* (= *sz*) csak a magyarból adatható. Ha viszont az általam a WOT 1335. oldalán részletesen idézett iráni adatokat nézzük, ott mindenütt *-s*, illetve ennek szabályos folytatása van a szóvégen. Az átadó alán alak **rowasa*. Ha viszont *ravasz* szavunk, így egyben, a szóvégi *s*-szel iráni – esetünkben alán – eredetű, akkor, bármilyen csábító is, de *róka* szavunkat ettől el kell választanunk. Az, hogy a finnugor *róka* < **repä + ka*) szó maga is iráni eredetű, az ettől független, s maga Honti is lehetségesnek tartja.

42. *segg* (WOT 1321; H 2017: 156–157).

Honti: „Etimológiai szótáraink kielégítő módon magyarazzák meg a magyar szókezdő *s* képviselőt”.

Róna-Tas: A szókezdő *s*- eredetéről l. alább. A hosszú második mássalhangzót én is másodlagos magyar fejleménynek tartom.

43. *segít* (WOT 1321; H 2017: 157–158).

Honti: „Kétségtelen, hogy a magyar és a mordvin távoli rokon nyelvek, ráadásul ez a szó csak az egyik fő dialektusban, az erzában van meg, de a hangtani probléma nem olyan súlyos, mint azt a szótárak és Róna-Tas sejtetik”. Ezután rámutat, hogy a szónak van a morvinban palatális hangendű alakja is.

Róna-Tas: Az eddig figyelmen kívül hagyott mordvin palatális alak javít a finnugor eredet valószínűségén.

44. *sír* (WOT 1234; H 2017: 158–159).

Honti: „A cseremisiz nyelvet és történetét kitűnően ismert Bereczki véleménye perdöntő, érveinek súlya indokolja, hogy töröljük e „cseremisiz ~ magyar” szópárt a finnugor alapnyelvi etimológiák jegyzékéből!”

Róna-Tas: A döntő itt, hogy a szó, mint azt részletesen írtam a WOT 1234. oldalán, megvan a Volga-vidék tatár nyelvjárásaiban is. Ugyanakkor a három nyelv, a cseremisiz, a tatár és a magyar adatainak ismeretében sem tudom egyelőre a szó eredetét meghatározni. Talán Agyagási most közlésre kerülő munkája (Agyagási 2017) közelebb visz a megoldáshoz.

45. *szekér* (WOT 1321–1322; H 2017: 159–161).

Honti: „Korenchynnek, a TESz-nek és Róna-Tasnak tehát igaza van: a magyar és az osztják szó külön nyelvi átvételek! Ez egyébként nagyon emlékeztet a „magyar *pap* ~ finn *pappi*” viszonyára: rokon nyelvi forrásokból való átvétel mindkettő, de az átvevő nyelvek hangtörténete az átvétel idején már külön utakon járt.”

Róna-Tas: Köszönöm, nincs vita köztünk, csak emlékeztetnék a fentebb tárgyalt *sok* és *szó* lexémákra.

46. *szén* (WOT 1322; H 2017: 161–162).

Honti: „Következésképpen *szén* szavunknak csak egy távoli megfelelője van, a lapp N *čidnâ*. Ennek értelmében a 'ma. *szén* ~ finn *sieni* stb.' egyeztetés szerintem is törlendő a finnugor eredetű szócsaládok közül”.

Róna-Tas: Egyetértünk.

47. *szül* (WOT 1322; H 2017: 162–164).

Honti: „Róna-Tas racionális érveléssel utasítja el azt, hogy az angol *get* ~ *beget* hiteles szemantikai párhuzam lenne, a vogul szó 'to obtain' > 'to search, to buy' [99: Vö. vog. N *sēli* 'keres, szerez, vásárol' (VNGy 2: 108, 473, 697b, VNGy 2/2: 267) 404b] jelentésváltozása azonban semmiképpen sem gyengítheti az egyeztetést”.

Róna-Tas: A kérdés itt nem az, hogy a 'keres, szerez, vásárol' jelentés összefügg-e a 'szül, gyermeket a világra hoz' szóval úgy általában. A jelentéstörténet ugyanolyan része a nyelvtörténetnek, mint a hangtörténet. Ha egy változás főbb elemeit ki tudjuk mutatni, akkor az valószínű. Ha két szó alapjelentése távoli, akkor összefüggésük problematikus. A kérdés az, hogy egy vogul szót, amelynek alapjelentése 'keres, szerez' de sehol sem 'világra hoz, szül', történetileg azonosnak lehet-e tartani egy magyar szóval, amelynek jelentése csak 'szül'. Honti hivatkozik egy másik vogul igére, amelynek jelentései: „találni, észrevenni, nézni, szülni; találni, találkozni, látni, észrevenni, szülni”. De hát a 'keres,

szerez, vásárol', meg a 'talál, észrevesz' teljesen különböző fogalmak. Ha pedig Honti arra akar utalni, hogy milyen távoli jelentéstartalmú igék is összefügghetnek, akkor a fentieknél jobb példákat is találhat. Továbbá, ha a vogul **kant-* ige-nek egyaránt van 'találni' és 'szülni' jelentése, akkor miért nincs a vogul **sēl-* ige-nek? Persze lehet, hogy volt, de elveszett, vagy nem volt soha, s a jelentés a magyarban alakult ki. Honti a szemantikai változásokra kiváló példákat idéz a **sel-* szó vogul adattárából. Azt írja, ha jól értem, hogy Munkácsi szótárában két, Kannisto szótárában három szócikkre van bontva az anyag. Ez nyilván azért történt, mert mindkét szótár szerkesztői a kérdéses szavakat homonimnak tartották, s a jelentésük alapján elkülönítették. Honti szerint azonban ezek azonos szavak. Az itt található jelentések között feltűnik a 'megölni, zsákmányolni', 'megtámad (medve)' 'verekedni, birkózni kezd'. A jelentéstani elemzést Honti így zárja: „Úgy vélem, az ősvog. **šil-* ige alapjelentése a 'megragad' volt, majd 'megszerez' és 'összekapaszkodik, birkózik' lett a jelentésváltozás eredménye”. Mindezt tisztelettel el lehet fogadni, azonban én ezektől a 'szül' ige jelentéstartalmát igen távolinak tartom. Honti ezután az ugor szibilánsok vogul képviselőitől értekezik. Erről l. alább.

48. *tár-* (WOT 1323; H 2017: 164–166).

Honti: „Teljesen indokoltnak látom RTA kételkedését, a szó valóban hangutánzó-hangfestő jellegű lehet, amelyhez hasonló hangalakú és jelentésű lexémák más nyelvekben is vannak. Ergo: e szavunk sem tartozhat finnugor kori szókincsünkbe”.

Róna-Tas: Egyetértünk.

49. *üt-* (WOT 1323; H 2017: 166–168).

Honti: „Ha esetleg mégis *j*-s lett volna a szókezdet az ugorban, akkor a magyarban a „*j* + magánhangzó” szekvencia felső nyelvállású magánhangzóvá való egyszerűsödése (pl. *juhász* > *ihász*, *juhar* > *ihar*, **jomkáb(b)* >> *inkább*; vö. Bárcki 1967: 130) nem lenne meglepő, hiszen tűrhetően van adatolva e változás, azaz ezzel magyarázható a **j*- eltűnése; az eredetileg illabiális magánhangzó pedig még az ősmagyarban a rákövetkező **k* hatására labializálódhatott hasonlóan az ősosztjákhoz); az *ö* > *ü* zártabbá válás pedig közönséges fejlemény. Ugyanezen hangtani magyarázat vonatkozik természetesen az imént tárgyalt *üldöz* igeire is. [Bekezdés] Azt hiszem, a vokalizmus nem okozhat gondot, amit a következő együttes mutat: U/FU **ä* > magyar *e*: 14; *e*, *ö*: 1; *e*, *ő*: 1; *e*: 1; *é*: 7; *é*, *e*: 8; *i*: 1; *ő*: 1; *ő*, *e*: 1, *ő*, *ö*: 1 (Csúcs et al 1991: 16). [Bekezdés] Úgy vélem, hogy hangtaniilag egyértelműen igazolható az egyeztetés, jelentéstaniilag sem találok semmiféle problémát sem, tehát a magyar szónak ebbe a szócsaládba való sorolását teljesen problémamentesnek látom.

Róna-Tas: A jelentéstani ismét nem problémamentes. Az alapjelentés 'vágni', ebből 'hántani', persze nem lehetetlen innen az 'ütni'. Az pedig, hogy a hangtani

oldal több lehetőséget is felvet, s nem egyértelmű, az a Hontitól vett idézet is bizonyítja. A magánhangzó egyezésről l. alább.

Honti a második csoportban 27 magyar szót vizsgált meg, amelyeket a WOT módszertani okokból kiemelt a biztos finnugor etimológiák közül, nem tagadva ezek finnugor eredetét, de megemlítve az etimológiák körüli problémákat. Honti recenziója számos új elemet hozott és gazdagította eddigi ismereteinket. A 27 szó többségében nincs okunk a finnugor eredetükben kételkedni, de fenn kell tartanunk azt a nézetünket, hogy további adatokra, kutatásokra van szükség, hogy teljes bizonyossággal állíthassuk nincs további teendőnk.

II. Hangtörténeti megjegyzések

Mielőtt a recenzió egészére tennék néhány megjegyzést, most át kell térnem dolgozatának harmadik részére, ahol Honti a finnugor hangtan néhány vitatott kérdéséről tárgyalja.

50. U/FU/Ug *p- > ma. f- ~ b-, *t- > ma. t- ~ d- (H 2017: 168).

Az idetartozó négy magyar szót (*bél, bog, bogyó, daru*) a WOT a 1317–1318. oldalon tárgyalja. A problémát Honti 2012-es cikkében és fentebb a megfelelő szavaknál vizsgálja. Megjegyzésének lényege, hogy a kérdéses FU hang (*p-, t-*) kettős magyar képviselője (*b-, f-* illetve *t-, d-*) a homonímia elkerülése miatt kialakult kétirányú hangváltozás eredménye. A szókezdő zöngésedés ($p > b, t > d$) az utána következő zöngés hang hatására ott jött létre, ahol ezzel elkerülhetővé vált a homonímia.

Nézzünk meg három esetet:

Magyar: *fal-*, *fal-*, *bal*:

PFUgr *paδz > PUgr *paδa (> POsty *pal*) > EAH *φαλα > H *fal* 'wall',
 PFUgr *pala- > PUgr *pala- (> POUgr *pāl- > PVog *pāl-, POsty *pul-)
 > EAH *φαλα- > H *fal-* 'to devour',
 PFUgr *palz (> Votj *pall'an*) > PUgr *palz (nincs az OUgr-ban) > H *bal*
 'left'.

Magyar: *fog, fog-, bog*

PFUgr *puηz- > PUgr *puηka- (> PVog *puγ-) > EAH *φουγα- > OH *fug-*
 > H *fog-* 'to hold, catch',
 PFUgr *piηke > PUgr *piηka (> POUgr *pēηkz > PVog *pǎηkz, POsty
 *pōηk) > EAH *φουγκα > *φουγα > H *fog* 'tooth',
 PFUgr *pδηkz > PUgr *pδηkz (> Vog *poηγε-l) > EAH *bogz > H *bog*
 'knot, bend'.

Magyar: fel, fél, (ajtó)fél, fél-, bél

PFUgr **piðe* > PUgr **piðə* (> POUgr **pāl* > PVog **pāl'*, POsty **pel*) > EAH **φelə* > H *fél, föl* 'up(wards)',

PFUgr **pälä* > PUgr **pälə* (> POUgr **pēl* > PVog **pāl'*, POsty **pelněk*) > EAH **φälə* > H *fél'* 'half',

PFUgr **pele-* > PUgr **pelə-* (> POUgr **pīl-* > PVog **pīl-*, POsty **pēl-*) > EAH **φelə-* > H *fél-* 'to be afraid',

PFUgr **pele* > PUgr **pelə* (nincs az OUgr-ban) > EAH **φelə* > H *fél'* '(door) post, pillar' (in *ajtófélfa* 'door-post' etc.', *félszer* > *fészer* 'shed' etc.),

PFUgr **päle* > PUgr **päle* (nincs az OUgr-ban) > EAH **bälə* > H *bél* 'intestines, the inner part'.

Először is állapítsuk meg, hogy a homonímia csak az ősmagyarban jött vagy jöhetett létre. Az obi-ugor nyelvek nem mutatják semmi jelét annak, hogy az esetleges homonímiát hangtani (részleges hangtani) asszimilációval oldják fel. Az asszimiláció az ősmagyar kor kezdetén jöhetett létre, amikor a FUgr szókezdő /p-/ még /p-/ volt, hiszen, ha már spirantizálódott volna (> φ), akkor nem zöngés zárhang /b-/ hanem zöngés bilabiális spiráns /β-/keletkezett volna. Azt is látjuk, hogy a homonímia elkerülése nem történt meg a magyar *fal* főnév és *fal-* ige, a magyar *fog* névszó *fog-* ige esetében, ami talán még magyarázható a szófaji különbséggel, de nem történt meg a *fel, fél, (ajtó)fél* továbbá a *fél-* ige esetében sem. Természetesen itt is lehet szófaji okokat találni. Honti is megállapította, hogy a nyelv sokszor túri a homonímiát, ő az *ár* szavakat idézte. Idézhetne volna a két *húgy* 'csillag', 'vizelet' vagy a két *hó* 'hónap', 'snow', a két *íz* 'betegség', 'édes', a két *méh* szót is.

A WOT-ban ismertetem ezt a jelenséget (1016), megjegyzem, hogy komoly kétségeim vannak. Ugyanakkor hozzátettem hogy ebben a kategóriában, vagyis a másodlagos zöngésedések között, az egyetlen lehetséges jelölt a magyar *bal* szó. Mi húzódott meg e véleményem mögött? Úgy is fogalmazhatunk, hogy a homonímia elkerülése egy hangtani folyamatot indított el, a zöngésedést. Létrehozott két olyan hangot (*b-*, *d-*), amelyek addig nem voltak a magyarban. Azt nehéz feltételezni, hogy a magyar hangrendszerbe a *b-* és a *d-* fonémák a szókezdő helyzetben éppen a második magánhangzó zöngéssége következtében a homonímia elkerülése érdekében jöttek létre. Ezek a hangok szerintem később, idegen, először török, majd szláv, német hatásra kerültek a magyar nyelvbe. A fennmaradt török jövevényszavaink közül szókezdő helyzetben 74 esetben őrződött meg a szókezdő *b-* (WOT 1077). Ha egy nyelv el akarja kerülni a homonímiát, akkor a nyelv már meglévő elemeiből vagy rendszeréből választ. Persze ezt az Abaffy, Honti és mások által említett bonyolult lehetőséget kizárni nem lehet, de, mint

ezt a WOT jelzi, például *bogyó* szavunknak más hangtani problémája is van (*l* >> *gy*), míg *bog* és *dug*-szavunknak van jól adatolt török etimológiája.

Végül Honti (2012: 324) így ír „A magyar *tegez* (...) *t*-je *d*- helyett aligha lehet a finnugor egyeztetés elleni érv, mert a hangváltozások gyakran nem »hangtörvények«, hanem csak »hangváltozási tendenciák«. Ezzel akár egyet is érthetnénk, de mint látjuk egy tendenciát is lehet jól és tévesen leírni.

A magyar nyelvben a homonímia elkerülésének fő eszköze a magánhangzók hosszúságának megváltoztatása. Álljon itt néhány példa arra, hogy amikor a különböző hangtani eredetű szavak a hangváltozás következtében egybeesnének, akkor hogyan igyekszik elkerülni a homonímiát a magyar nyelv:

H *alom* 'litter' < EAH **aləmə* < PUgr **alə-mə* (> POsty **ǰləm*),

H *áloom* 'dream' < EAH **alamä* < PUgr *ođamə* (> POUgr **wūđəm*/**wūđm3* > PVog **ūlm3*, POsty **wuləm* ~**aləm*) < PFUgr **ođa-m3*,

H *él-* 'to live' < PUgr **elə-* (> POUgr **yǎl-* > PVog **yǎlt-*, POsty **yělpäylě-*) < PFUgr **elä-*,

H *ell-* 'arch to mount' < PUgr **sälě* (> POUgr **θ l-*, PVog **tāl*, POsty **æl-*) < PFUgr **säle-*,

H *haj* 'hair' < PUgr **kayə* (> PVog **koy*),

H *háj* 'fat' < PUgr **koyə* (not in POUgr) < PFUgr **kuye*,

H *hal-* 'to die' < PUgr **kolə-* (> POUgr **kōl-* > PVog **kāl-*, POsty **kāla-* ~ **kol-*) < PFUgr **kola-*,

H *hál-* 'to pass the night, sleep' < PUgr **kalə-* (> POUgr **kūl-* > PVog **kūl-*, POsty **kal-*) < PFUgr **kal3-*,

H *hat* 'six' < PUgr **kottə* (> POUgr **k t* > PVog **kāt*, POsty **kut*) < PFUgr **kutte*,

H *hát* 'back' < PUgr **kuttə* (> POUgr **kūt* > PVog **kūtəγ*, POsty **kutəl*) < PFUgr **kutt*,

H *lep-* 'to cover' cf. *lepel* 'veil', *meglep* 'to surprize', etc. < PUgr **läppə-* (> POUgr **lēp-* > PVog **lēp-*, POsty **tep-*) < PFUgr **läpp3-*,

H *lép-* 'to step' < PUgr **läppə-* (> POUgr **lēp-* > PVog *lāp-*, POsty **lep-*),

H *szar(-)* (to) shit' < PUgr **šarə* (> POUgr **šar* ~ **čar* > POsty **čar* (?)) < PFUgr **šar3*,

H *szár* (in *lábszár*, etc.) 'stem, leg' < PUgr **šorə* (> POUgr **sōr* > PVog **šar*, POsty **sor*).

Az azonos hangzású szavak zavaró jelenlétének számos más elkerülési módja is van, de a rendszer számára teljesen új hang létrehozása nem tartozik ezek közé.

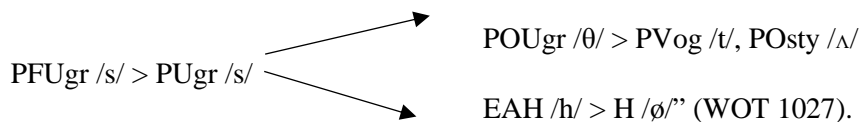
Ezért nem tudom elfogadni Honti fent idézett és sok korábbi cikkében is felhozott érvelését.

Nem szeretném ezt a szakaszt teljesen negatívan lezárni. Az, hogy egy alapnyelvi hangnak több megfelelése van egy leánnyelvben számos oka lehet, s ezek közül egy a hasonulás, a fenti esetben is felmerült. Már Lakó és különösen Bárczi mérlegelte, hogy nem láthatunk-e a jelenség mögött régi nyelvjárási eltérést. Bárczi ezt a török jövevényszavaink kétféle megfelelése mögött is el tudta képzelni, s erről sokat beszélgettünk is. Nem került el ez a lehetőség Honti figyelmét sem. Ezt a lehetőséget már Lakó óta azzal szokás elhárítani, hogy a három zárhang (*p*, *t*, *k*) közül az utolsó hang, vagyis a *k* esetében ilyenre példát nem tudunk. Ez így is van, azonban két dolgot nem vettek kellően figyelembe. Az egyik az, hogy a három hang képzési helye előlről hátrafelé haladva határozható meg, s hogy a *p*- zöngésült változata sokkal nagyobb terheltségű, mint a *t* hangé, másképpen fogalmazva több *b*- kezdetű olyan szavunk van (pl. *bal*, *bél*, *berek*, *berke*, *bíz*, *bog*, *bogyó*, *bonyolódik*, *bőr*, *bújik*, *buzog*), amely finnugor eredete valószínűsíthető mint amennyi *d*- kezdetű (pl. *dagad*, *daru*, *dob*, *domb dorgál*). Itt az abszolút számokkal persze nem szabad operálni, ugyanis a nyelvtörténet során elveszett, kihalt szavak nem hangtani sajátosságaik következtében szűntek meg a szókészlet részei lenni. A másik szempont, hogy egy nyelvi változás nem mindig egyszerre indul meg egy nyelvterületen, s nem is mindig egyforma sebességgel terjed. Ismerünk erre számos példát a török és mongol nyelvek területén, ezekkel itt nem terhelném az olvasót. Egy olyan jelenségre emlékeztetnék csak, amelyre Ligeti hívta (1980) fel a figyelmet és a WOT-ban lehet részletesen olvasni róla (WOT 1104–1107). Az őstörök *š egyes nyugati ótörök nyelvjárásokban /č/ lett, de ez a változás, ahogy Ligeti fogalmazott, „megakadt”, s néhány esetben nem zajlott le. A nyelvjárást beszélők egy csoportja elszakadt a többiektől, elvándorolt, és a hangtani változás „leállt”. Az ősmagyar esetében fel lehet tételezni, hogy a *p* > *φ* változás elindult, de nem valósult meg minden szóban, talán a magyar beszélők nagy részének elvándorlása miatt, s az új környezetben a még nem spirantizálódott szókezdő *p*- hangok már megőrződtek, majd zöngésedtek. Természetesen az ilyen folyamatokat nagyon nehéz bizonyítani, s igen körültekintően kell használni.

51. Az alapnyelvi szibilánsok képviselőiről (H 2017: 168–178).

Honti szerint az alapnyelvi szibilánsoknak (*s, *š, *ś) az ugor alapnyelvben bekövetkezett változását az eddigiektől radikálisan eltérő módon ítélem meg.

Mit ír a WOT? „In word-initial position PFUgr /s/ was preserved in PUgr, becoming voiceless interdental /θ/ in POUgr, and disappearing in H in 29 cases (21 PFUgr + 8 PUgr). For general phonological reasons I have to suppose that PUgr had /s/ and not /θ/ /s/ changes frequently to /h/, while this is not the case with /θ/.

Honti először kijavítja az általam használt görög majuscula *theta* [θ] jelet az általa használt *minuscula théta* jellel. Ez konvenció kérdése, én kerülöm a minuscula thétát, mert nagyon hasonlít a deltára, Honti a finnugrista gyakorlatot követi. Persze ennek nincs jelentősége. Közöttünk egy kérdésben van nézeteltérés. Honti és követői szerint a PFUgr /s/, /š/ már a PUgr-ban zöngétlen interdentális spiráns lett, szerintem a magyar ebben nem vett részt, ez a változás csak a POUgr-ban zajlott le. Az interdentális zöngétlen spiráns egy rekonstruált hang, természetesen semmilyen valós adatunk nincs róla, csak rekonstrukció. Ennek a hangnak a rekonstruálására azért volt szükség, mert az obi-ugor nyelvekben a szibilánsoknak dentális elemű /t-/, /ʌ/- megfelelése van. Ha nem ismernénk az obi-ugor nyelveket, pusztán a magyar alapján egy ilyen rekonstrukció szóba sem jöhetne. De ha a kérdést a másik oldaláról nézzük, az /s/ > /h/ > /θ/ változás a természetes, és számos nyelvből adatható, míg az /s/ > /θ/ > /h/ > /θ/ változásnak sehol nincs nyoma. Honti erről így ír (H 173):

„Való igaz, hogy az *s* > *h* gyakori változás, az *θ* > *h* pedig nem. A sok nyelv leggyakoribb változásait, »frekvenciáiát« számbavevő Serebrennikov (1974: 93) is csak egy esetet, éppen a feltételezett „Ug **θ* > ősma. *h* > ma. Ø-t tudta megemlíteni. El kell fogadnunk, hogy nagyon ritka változásról lehet szó, de a déli lappban és a perzsában, továbbá egyéb délnyugati iráni nyelvekben bizony bekövetkezett. Az viszont egészen biztos, hogy Ug **θ*-val számolnunk kell, és ennek a magyarban Ø a folytatója, tehát éppenséggel Ug **θ* > ma. Ø- változás is lehett. Ezen ugor kori hangváltozást illetően l. még Honti 1999: 124–134.”

Honti utolsó korrektúrájába beírta, hogy „de a déli lappban és a perzsában, továbbá egyéb délnyugati iráni nyelvekben bizony bekövetkezett” minden hivatkozás nélkül. Nem értem pontosan Honti-t. Talán azt akarja mondani, hogy a *θ* > *h* > Ø változás másutt is előfordul. Aki a világ nyelveinek változásával foglalkozott, tudja, hogy minden hangváltozásra akad valahol példa. Honti ezen utalása azonban nem csak azért lóg a levegőben, mert nem ad hivatkozást, hanem azért is, mert például annak, hogy „a perzsában” így nincs értelme, s azt sem tudjuk meg mely hangtani helyzet(ek)ben következett be. Hogy csak egy példát említsek: A perzsa nyelvtörténet, mint ismeretes három fő szakaszból áll, az óperzsából, a középperzsából és az új, vagyis mai perzsából. Az óperzsában például van interdentális zöngétlen réshang, Θ (itt majusculával jelölik). Ez szókezdő helyzetben egy Proto-Iráni **s*- folytatója pl. PI **sahH* 'to teach, instruct' > OP

Θātiy-, PI *sand-* 'to appear, seem (good)' > OP *Θad-*.¹⁹ Ez a PI *s-* > OP *Θ-* azonban minden iráni nyelvben *s-*. Megjegyzem, hogy ez a PI *s-* egy IE palatalizált *k* folytatása. Van a Proto-Irániban rekonstruált *θ*. Ez például az avesztáiban őrződött meg, Ennek a hangnak sok iráni nyelvben különféle megfelelője van, van ahol *h-*, de el sehol nem tűnik normális szókezdő helyzetben. Ez a PI hang egy IE *t-* folytatója. Gyakori a *θr*-hangkapcsolat, pl. a **θram-* 'félni' (< IE **trem-*), ennek persze más megfelelői vannak az egyes iráni nyelvekben. Léphetnék tovább, s kérdezhetném, hogy a dél-nyugat iráni nyelvek esetében melyikről, mikor, milyen hangkapcsolatban és milyen következményekkel történik hasonló változás. De úgy gondolom ezzel nem szabad az olvasóink türelmét próbára tenni, ugyanis a kérdésben nem csak a változás általános nyelvészeti szempont szerinti gyakorisága a kérdés. Az */s/ > /h/ > /θ/* változás az egyszerűbb és a természetesebb, az */s/ > /θ/ > /h/ > /Ø/* változás a bonyolultabb. Beiktat ugyanis egy dentális elemet, amely megjelenik, majd eltűnik. Ennek a magyar nyelvtörténetben nincs semmi motivációja. Végül: nincs szükség a magyar hangtörténetben egy */θ/* feltételezésére, ha ezt a kitérőt kihagyjuk, minden eddigi ismeretünk igaz marad.

Ami tehát a finnugor–magyar hangtörténetet illeti ezen a ponton Hontival változatlanul nem értek egyet, de ez alig több mint hangjelölési kérdés, egyetlen etimológiát sem érint külön.

Ami a magyar hangtörténetet illeti, itt említtem meg, hogy a WOT megkísérelt kronológiát is felállítani. A finnugor mássalhangzók változásának kronológiájáról a WOT 1038–1040. oldalain lehet olvasni. Az ősmagyar kort (*Ancient Hungarian*) két szakaszra osztom, a Korai Ósmagyarra (*Early Ancient Hungarian*, EAH) és Kései Ósmagyarra (*Late Ancient Hungarian*, LAH). A rekonstruált kiindulópont az ugorkori állapot, az első ismert állapot az ómagyar kori állapot. Milyen eszközökkel lehet a két időpont között esetleg változások kronológiájára való utalást találni? Két eszközt használok, egy belső kronológiát, amely egyes hangváltozások egymáshoz való viszonyát állapítja meg, és külső kronológiát, amely a magyarba került jövevényszavak viselkedéséből vonható le. A jelzett fejezetben kizárólag az alán jövevényszavak adta kronológiai következtetéseket elemzem, és utalok arra, hogy egyes magyar hangváltozások esetleg az alánnal közös areális változások is lehetnek. A török hatásra később térek rá (*West Old Turkic and Hungarian*, WOT 1071–1223).

52. Az alapnyelvi affrikáták képviselőtéről (H 2017: 178–188).

Ebben a hosszú fejezetben Honti arról értekezik, hogy volt-e a finnugor alapnyelvben hosszú affrikáta, s ha igen egy vagy kettő. Ezeket a megjegyzéseit a finnugristák bizonyára nagy figyelemmel fogják olvasni. Mivel azonban a WOT

¹⁹ Ez és minden további perzsa etimológia Cheung 2007-ből.

ezt nem tárgyalja, és a kérdés csak az *edz* szó kapcsán merülhetett fel (erről l. fent), nincs mondanivalóm, csak felhívom a figyelmet arra, hogy a finnugor és a török affrikáták történetét és azok magyar folytatásait a WOT 1088–1094. oldalain tárgyalja. A két rendszer és kölcsönhatásai pontos kronológiai elemzést kívánnak.

53. A finnugor magánhangzók történetéről és Voltaire-ről

Az összegezésben Honti így ír: „Hangtörténeti fejtegetéseim szinte kizárólag a mássalhangzókat érintik, amelyek változásai köztudottan nagyobb fokú szabályszerűséget mutatnak a magánhangzókéinál. Elég talán a Voltaire kemény túlzást megfogalmazó fricskájára utalnom, amelyet Steinitz (1944/1964: 1) idézett: „L’*étymologie est une science dans laquelle les consonnes ne jouent presque aucun rôle et les voyelles absolument aucun*”. A mássalhangzók változásai olykor valóban „hangtörvényszerűen” változnak, vagyis szinte kivételtelenséget mutatnak, mint pl. az uráli és finnugor alapnyelvi szibilánsoknak az ugor nyelvekbeli képviselői, de bizonyos esetekben ezek változásait is befolyásolták környezetük elemei, amint fentebb, az 51. Az alapnyelvi szibilánsok képviselőiről című pontban bemutattam, némelykor pedig váratlan, motiválatlan változásokat szenvednek el (a hangváltozások természetét illetően l. pl. Itkonen 1966: 196–216 és Mikola 1976).”

Mindenekelőtt két megjegyzés a fenti Voltaire idézethez. 1. Az állítólagos idézet, amely 1864-ben Max Müllernél jelent meg először, akkor még így hangzott: „*Le voyelles ne font rien, et les consonnes font de peu chose*”, vagyis a magánhangzók nem jelentenek semmit, a mássalhangzók meg csak alig valamit. Ez aztán a különböző nyelvekre oda és visszafordítva jutott el Steinitzhez, amit Honti idéz. Az idézettel azonban nemcsak az a baj, hogy Voltaire-nél senki nem találta meg,²⁰ a Max Müller féle szöveg meg némileg enyhült, másrészt némileg változott a tudományos folklórban, ahogy tudós szájról tudós szájra szállt. 2. Hanem az is baj, hogy ez leginkább a Voltaire kori nyelvészetre vonatkozik, amiben persze, ha mondta volna, Voltaire-nek még igaza is lehetett volna, s ha ő írta volna, tipikusan gúnyos megjegyzésként azokra vonatkoznék, akiknél a magánhangzók semmit és a mássalhangzók is alig valamit számítanak. Én azonban minden tiszteletem mellett is, Honti fenti kijelentése és szemlélete ellen tiltakozom.

Nincs itt helye annak, hogy a nyelvtörvények újgrammatikus felfogásától a mai napig folyó vita ismertetésébe vagy akárcsak említésébe is belemenjek. A

²⁰ Az álidézet történetét részletesen feldolgozta Considine (2009). E. F. K. Koerner 100 dollárt ajánlott annak, aki megtalálja Voltaire-nél az idézetet. Voltaire műveinek teljes feldolgozása ma már kizárja még a lehetőségét is, hogy ez az idézet tőle származzék.

nyelvrokonságról írott könyvemben (Róna-Tas 1978) összefoglaltam a korábbi nézeteket. Csak a WOT-tal szorosan kapcsolatos elveket fogom röviden tárgyalni.

El kell választani a nyelvnek mint objektív létezőnek a tőlünk függetlenül létező törvényeit azoktól, amelyeket mi állapítunk meg. A mi általunk, a tudomány által megállapított törvények csak megközelítik a valós folyamatokat, miután azok megfogalmazása ismereteink korlátaiba ütközik. Ezért a tudomány inkább általa leírt tendenciákról beszél, a törvény terminust a történeti nyelvtudomány az utóbbi időkben egyre kevesebbet használja. Idáig, gondolom még egyet is értünk. A WOT következetesen a *tendencia* szakkifejezést használja, mégpedig *erős* és *gyenge* tendencia fogalmakkal él. Ezek meghatározása az 1036. oldalon található. *Erős tendenciának* azt nevezi, ahol a fonológiai vagy morfofonológiai változások egyszerű szabályokkal írhatók le, és ahol a kivételek vagy nagyon ritkák, vagy egyáltalában nem léteznek. *Gyenge tendenciákat* ott találunk, ahol a változások ugyan a releváns esetek jelentős mértékében jelennek meg, de nem minden esetben. Mindez, ismétlem, a mi ismereteinkre vagyis tudásunk bizonytalanságára vonatkozik. A WOT ezután a finnugor mássalhangzók története esetében kilenc erős tendenciát állapít meg, ezek leírása után három gyenge tendenciát vázol fel. Mivel a hangok története a szóban elfoglalt helyüktől és a többi környezetében előforduló hangtól is függ ezeket az eseteket is figyelembe véve a tárgyalt változásokat egy táblázat foglalja össze (WOT 1037, 5.2 tábla).

Mindezt a WOT megkísérelte alkalmazni a finnugor magánhangzótörténet leírásánál is. A WOT hatvankilenc oldalon tárgyalja az ugor magánhangzók történetét az előzményektől az ugor alapnyelven át a magyarig, zárójelben megemlítve (főleg Honti alapján) az obi-ugor megfeleléseket is. Minden alapnyelvi magánhangzó esetében megkísérelte a változások okait is felderíteni. Csak példaképpen mutatom be az első nagy tendencia, az egyszerű, tehát csak minőségre vonatkozó változás tárgyalását a PUgr /*a/ esetében. Külön foglalkozom a mennyiségi változásokkal, vagyis a nyúlással és rövidüléssel.

Megállapítom, hogy a korpusz 89 olyan PUgr szót tartalmaz, amelynek első szótagjában /*a/ volt. Ezek közül 55 PFUgr /*a/-ra megy vissza, és összesen két eset van, amikor a PUgr /*a/-nak PFUgr /*o/ az előzménye. Ezt a két szót – *ház*, *nyár(fa)* – külön tárgyalom. 30 PUgr szónak nincs vagy nem ismerjük PFUgr előzményét. A 89 PUgr szóból 78 megőrizte ugor alapnyelvi vokalizmusát. A megváltozott 11 esetből ötben labiális lett a magánhangzó. Ebből három szóban az előforduló labiális mássalhangzó, kettőben pedig /-l-/ hatására (*hölgy* < PUgr *kaðwə, *völgy* < PUgr *waðkə, *utál* < EAH *outə- < *awtə < PUgr *aktə, *olt* < PUgr *alə-ttə, *nyolc* < *nálə) történt a változás. A másik változás az *a > i változás mögött is hangtani okok állnak. Három esetben a szóban előforduló palatalizált mássalhangzó hatását lehet kimutatni (*szíl* < PUgr *śalə, *szirony* < PUgr *śalə, *világ* < PUgr *walə). Az első vagy a második kategóriába sorolható *irt* ~ *ort* igénk, aszerint, hogy melyik alakot tartjuk elsődlegesnek. Az ebben a szóban

létrejött magánhangzóváltozást azonban egyik esetben sem tudom, mi motiválta, azonban az itt előforduló magánhangzó a PFUgr-ban **u* volt. Végül megemlítek öt olyan szót, amelyben a PFUgr magánhangzó **o* volt, az ősmagyarban előbb **a* lett, majd mind az ötben **a > i* változás zajlott le, mint a fenti ugor szavakban. Négy szóban a hangváltozás a szóban előfordult *y-* [= *j*] hatására történt a magánhangzó változás (*hím* < PUGr **koymə* < **koyəmə*, *fi*, *fiú* < PUgr **poykə*, *ví-*, *vív-* < PUgr **woyə*, *ív* < PUgr **yoyəs*), és egy esetben (*tidó* ‘nyírfakéreg’ < **tontəy*) nem világos mi motiválta a változást. Végül két esetben a hátulképzett magánhangzóból elől képzett lett, mindkét esetben palatalizált mássalhangzó előlt (*rés* < PUgr **račə*, *vessző* < PUgr **wačə*).

Már maguk a mennyiségi mutatók is sokatmondóak: mint ezt a WOT 1059. oldalán látható ábra is mutatja 89 PUgr **a*-ból 78 megőrződött, 11 változott és ebből tíznek az okát tudjuk adni. A megmaradt egyetlen szó (*ort-*, *irt-*) érdemes a további vizsgálatra. Kapcsolatát a török eredetű *arat-* igénnel a WOT (70–71) nem fogadta el. A másodlagos **o > *a > i* változás esetében is van egy szó, a *tidó*, amely érdemes a további vizsgálatra. Hasonló szabályszerűségek találhatók a többi magánhangzó esetében is.

Nem érdektelen az egyes magánhangzók terheltségi viszonyainak vizsgálata sem. A WOT 1059. oldalán látható a PUgr magánhangzó állomány százalékos eloszlása. Ez az elosztás meglepően egyenletes (**/a/* 19%, **/o/* 21%, **/u/* 12%, **/i/* 7%, **/ä/* 15%, **/e/* 18% **/ü/* 5%). Az összes magánhangzók 55%-a hátul képzett, 45%-a elől képzett. Ezek az arányok természetesen csak azokra az ugor szavakra vonatkoznak, amelyek a magyarban is előfordulnak. Persze az eset-szám (460) nem nagy, hiszen a vizsgált anyagból kizártuk a vitatott, problematikus eseteket (l. fentebb).

Anélkül, hogy most belemennék a WOT által tárgyalt többféle nyúlás, illetve a rövidülés eseteibe, annyit talán megfogalmazhatok, hogy ellentétben Hontival, minden finnugor magánhangzó területén biztos tudományos alapon állunk, erős tendenciákat tudunk megfogalmazni. Hozzátennem, ezt nem kis mértékben Honti munkássága tette lehetővé.

Összefoglalás

A WOT nemcsak egy török, hanem egy magyar hangtörténetet is tartalmaz. Értethető, hogy ennek erős visszhangja lett. Honti részletes, 219 oldalas recenziója nagy nyeresége a magyar nyelvtörténetnek, és a nemzetközi finnugrisztika is sok új eredménnyel gazdagodott. A török–magyar nyelvviszony kérdését új szempontokból világította meg. Örülök annak, hogy a WOT magyar nyelvtörténeti részei számos esetben arra készítették Hontit, hogy újragondolja, egyes esetekben megváltoztassa, más esetekben elmélyítse a korábban elfogadott álláspontot. Honti tanulmánya egészében biztosabb alpra helyezte magyar szavak etimoló-

giai kutatását. Fontosak azok az esetek is, ahol Honti nézetei meggyőztek, s módosítottam álláspontomat. Természetesnek tartom, hogy a fentebb olvasható részletes vitánk után is maradtak esetek, amelyekben nem értünk egyet, illetve ahol további kutatásra van szükség.

Csak ilyen viták vihetik előre a magyar nyelv történetének kutatását.

Rövidítések

EAH	Early Ancient Hungarian; korai ősmagyar
EWUng	Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen, I. Benkő 1993–1997
FU	Finnisch-Ugrisch; finnugor
H 2017	Honti László 2017
LAH	Late Ancient Hungarian; kései ősmagyar
MSzFE	A magyar szókinccs finnugor elemei, I. Lakó 1967–1978
OH	Old Hungarian; ómagyar
OUgr	Ob Ugrian; obi-ugor
PFUgr	Proto Finno-Ugrian; proto finnugor
POsty	Proto Ostjyak; proto osztyák
POUgr	Proto Ob-Ugrian; proto obi-ugor
PU	Proto Uralian; proto uráli
Pugr	Proto Ugrian; proto ugor
PVog	Proto Vogul
RTA 2011a, b	I. Róna-Tas – Berta 2011
TESz	A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, I. Benkő 1967–1984
UEW	Uralisches Etymologisches Wörterbuch, I. Rédei 1986–1988
UMTSz	Új magyar tájszótár, I. B. Lőrinczy 1979–2010
WOT	West Old Turkic, I. Róna-Tas – Berta 2011

Irodalom

- Agyagási, Klára (2017), К вопросу об отражении тюркских анлаутных аффрикат в волжско-булгарских заимствованиях марийского языка. *Linguistica Uralica* 2017, 256–266
- Ašmarin, N. I. (1928–1950), *Thesaurus linguae Tschuvaschorum. Словарь чувашского языка 1–17*. Kazaň – Čeboksary.
- Bárczi Géza (1941), *Magyar szófejtő szótár*. Budapest.
- Bárczi Géza (1952), Török jövevényszavaink legrégebb rétegének kérdéséhez. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 2: 347–359.
- D. Bartha Katalin (1958), *Magyar történeti szóalaktan II. A magyar szóképzés története*. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Budapest.
- Benkő Loránd (1980), *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei*. Budapest.

- Benkő Loránd. (szerk.) (1967–1984), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–4. Budapest.
- Benkő, Loránd (1993–1997), Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen 1–3. Budapest.
- Bereczki, Gábor (2013), Etymologisches Wörterbuch des Tscheremissischen (Mari). Der einheimische Wortschatz. Nach dem Tode des Verfassers herausgegeben von Klára Agyagási und Eberhard Winkler. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 86. Wiesbaden.
- Berta, Árpád (2001), *Álmos* and *táltos*. Shaman. Vol. 9: 99–117.
- Cheung, J. (2007), Etymological Dictionary of the Iranian Verb. Leiden – Boston.
- Considine, J. (2009), Les voyelles ne font rien, et les consonnes font peu de choses: on the history of Voltaire’s supposed comment on etymology. *Historiographia linguistica* 36. 1/2: 181–189.
- Csúcs, Sándor et al. (1991), Statistik der uralischen Lautentsprechungen. *Linguistica, Series B, Documenta 1*. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- Dybo, A. – Normanskaja, Ju. V. (2013), Периодизация тюркских заимствований финно-угорских языков. Урало-Алтайские исследования 11: 7–40.
- Erdal, Marcel (1991), Old Turkic word formation 1–2. Wiesbaden.
- Erdal, Marcel (1993), Die Sprache der wolgabolgarischen Inschriften. Wiesbaden.
- Futaky István (2001), Nyelvtörténeti vizsgálatok a kárpát-medencei avar–magyar kapcsolatok kérdéséhez. Mongol és mandzsu-tunguz elemek nyelvünkben. Budapest.
- Gamkrelidze, T. V. – Ivanov, V. V. (1995), Indo-European and the Indo-Europeans. A reconstruction and historical analysis of a proto-language and a proto-culture. Berlin – New York.
- Honti, László (1982), Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Budapest.
- Honti László (2012), Adalékok az U/FU/Ug alapnyelvi **zmz* és **C(3)mz* szekvenciáknak és magyar képviselőiknek viszonyához. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 7–42.
- Honti László (2013a), *Ver*. *Folia Uralica Debreceniensia* 20: 63–72.
- Honti László (2013b), Etimológiai adalékok. *Nyelvtudományi Közlemények* 109: 69–90.
- Honti László (2016), Uráli etimológiai és hangtörténeti jegyzetek. *Nyelvtudományi Közlemények* 112: 7–75.
- Honti László (2017), A magyar és a nyugati ótörök szókészleti kapcsolatairól. Budapest.
- Horváth Katalin (2011), *Táltos*. Még egyszer a szó eredetéről és szócsaládjáról. In: Császár G. – Darvas A. (szerk.), *Kalárisok*. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére. Budapest. 162–174.
- Itkonen, Erkki (1966), *Kieli ja sen tutkimus*. WSOY, Helsinki.
- Janhunen, Juha (2003), *The Mongolic Languages*. London – New York.
- Katz, Hartmut (1971), Ungarisch *ér*, *érik*. *Nyelvtudományi Közlemények* 73: 143–146.
- Kara György (2002), Futaky István, Nyelvtörténeti vizsgálatok a kárpát-medencei avar–magyar kapcsolatok kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 98. 491–496.
- Lakó György (1952), Hozzászólás Bárczi Géza „Török jövevényszavaink legrégebbi rétegének kérdéséhez” című értekezéséhez. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei* 2: 363–369.
- Lakó György (szerk.) (1967–1978), A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár 1–3. Budapest.

- Ligeti, Louis (1980), A propos du rhotacisme et du lambdacisme. *Central Asiatic Journal* 24: 222–250.
- B. Lőrinczy Éva (szerk.) (1979–2010), Új magyar tájszótár 1–5, Budapest.
- Mikola Tibor (1976), Hangtan és jelentéstan az etimológiában. In: Benkő Loránd – K. Sal Éva (szerk.), *Az etimológia elmélete és módszertana. Nyelvtudományi Értekezések* 89: 209–212.
- Munkácsi Bernát (1902), Adalékok a magyar nyelv régi török és mongol elemeihez. *Nyelvtudományi Közlemények* 32: 271–302, 369–398.
- Müller, F. M. (1864), *On the Principles of Etymology*. In: *Lectures on the Science of Language*. London. Idézve Considine 2009 után.
- Németh Gyula (1928–1930), Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata. *Nyelvtudományi Közlemények* 47: 62–84.
- Nugteren, Hans (2011), *Mongolic Phonology and the Qinghai-Gansu Languages*. Utrecht.
- Pais Dezső (1945), A *hat* ige és a *-hat*, *-het* képző. *Magyar Nyelv* 41: 19–27.
- K. Palló Margit (1971), Ung. *gyúl* 'sich entzünden' und *gyújt* 'anzünden' und ihr türkischer Hintergrund. In: Ligeti Lajos (szerk.), *Studia Turcica*. Budapest. 375–383.
- K. Palló Margit (1982), Régi török eredetű igéink. Szeged.
- Rachmati, G. R. (1937/1972), *Türkische Turfantexte VII, mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard*. Reprint in: *Sprachwissenschaftliche Ergebnisse der deutschen Turfan-Forschung, Bd. 2*. Leipzig. 290–386.
- Räsänen, Martti (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkisprachen*. *Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII/1*. Helsinki.
- Rédei, Károly (1986–1988), *Uralisches Etymologisches Wörterbuch 1–3*. [Index: 1991.] Budapest.
- Rédei Károly (1986b), Szófejtések. *Nyelvtudományi Közlemények* 88: 208–219.
- Rédei Károly (1998–1999), Szófejtések. *Nyelvtudományi Közlemények* 96: 129–137.
- Rédei Károly – Róna-Tas András (1972), A permi nyelvek ősspermi kori bolgár-török jövevényszavai. *Nyelvtudományi Közlemények* 281–298.
- Rédei Károly – Róna-Tas András (1975), A bolgár-török-permi érintkezések néhány kérdése. *Nyelvtudományi Közlemények* 77: 31–43.
- Róna-Tas, András (1978), Julius Németh. Life and work. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 32: 261–284.
- Róna-Tas, András (1982a), The periodization and sources of Chuvash linguistic history. In: Róna-Tas, András (ed.), *Chuvash Studies*. Budapest. 113–169.
- Róna-Tas, András (1982b), On the history of the Turkic and Finno-Ugrian affricates. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 36: 429–447.
- Róna-Tas András (1983), „Rokonságszerű ősi kapcsolat”. Németh Gyula nézetei az uráli és a török nyelvek viszonyáról. In: Bereczki Gábor – Domokos Péter (szerk.), *Uralisztikai tanulmányok. Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére*, Budapest. 331–346.
- Róna-Tas, András (1988), Turkic influence on the Uralic languages. In: Sinor, Denis (ed.), *The Uralic languages. Description, history and foreign influences*. Leiden. 742–780.
- Róna-Tas, András (1996), *Ugor, ogur or ugor?* Remarks on the name “Finno-Ugrian”. In: Mészáros, Edit (ed.), *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*. Szeged, 265–269.

- Róna-Tas András (1997), A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Második, javított, bővített kiadás., Budapest.
- Róna-Tas, András (1998), Western Old Turkic. In: Johanson, Lars (ed.), The Mainz meeting. Proceedings of the Seventh International Conference on Turkish Linguistics. August 3-6, 1994. Wiesbaden. 619–626.
- Róna-Tas András (2003), *Börtön* szavunk és az avar–magyar kapcsolatok. Nyelvtudományi Közlemények 100: 219–225.
- Róna-Tas, András (2010), Morphological embeddig of Turkic verbal bases in Hungarian. In: Johanson, Lars –Robbeets, Martine (eds), Transeurasian verbal morphology in a comparative perspective: geneology, contact, chance. Wiesbaden. 33–42.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád (2002), Old Turkic Loan Words in Hungarian. Overview and Samples. Acta Orientalia Hungarica 55: 43–67.
- Róna-Tas, András – Berta, Árpád† – Károly, László (2011), West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian. Wiesbaden.
- Sinor, Denis (ed.) (1988), The Uralic languages. Description, history and foreign influences. Leiden.
- Steinitz, Wolfgang (1944/1964), Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus. 2. mit einem Anhang und Wortregistern erweiterte Auflage. Berlin.
- Veres Péter (2010), Újabb adatok a magyar népnév eredetéhez és történeti mitológikus hátteréhez a néprajzkutatás szemszögéből. In: Bali János – Bati Anikó – Kiss Réka (szerk.), *Inde aurum – inde vinum – inde salutem*. Paládi-Kovács Attila 70. születésnapjára. ELTE BTK Tárgyi Néprajzi Tanszék – MTA Néprajzi Kutatóintézet, Budapest. 539–558.
- Widmer Anna (2007a), Morfológia, szófajváltás és etimológia. In: Maticsák Sándor et al. (szerk.), *Nyelv, nemzet, identitás. A VI. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Debrecen, 2006. augusztus 22–26.) előadásai. II. kötet. Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság, Debrecen – Budapest. 301–312.*
- Widmer Anna (2007b), Morfológia, szófajváltás és etimológia. *Folia Uralica Debreceniensia* 14: 141–153.
- Witsen, Nicolas (1692), *Noord en Oost Tartarye*, Amsterdam MDCCV. First print: Amsterdam, 1692; Second edition: Amsterdam, 1705. Reprint in 1785.
- Zaicz Gábor (2016a), *Könyv a magyar nyelv ótörök jövevényszavairól*. *Magyar Nyelv* 112: 433–443.
- Zaicz Gábor (2016b), András Róna-Tas – †Árpád Berta: West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian, Part I: Introduction, Lexicon »A–K«, Part II: Lexicon »L–Z«, Conclusions, Apparatus. *Turcologica*, Band 84. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden 2011. X + 618. l., X + 619 – 1494 l. *Folia Uralica Debreceniensia* 23: 305–315.

DÖMÖTÖR ADRIENNE – GUGÁN KATALIN –
NOVÁK ATTILA – VARGA MÓNIKA

Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből¹

The paper introduces a novel annotated corpus of Old and Middle Hungarian (16–18th centuries), the texts in which were selected in order to approximate the vernacular of the given historical period as closely as possible. The corpus consists of testimonies of witnesses in trials and samples of private correspondence. The texts are not only analyzed morphologically, but each file contains metadata that facilitate sociolinguistic research. The texts were manually normalized and morphosyntactically annotated using the Hungarian morphological analyzer Humor originally developed for Modern Hungarian but adapted to analyze Old and Middle Hungarian morphological constructions. The paper discusses some of the typical problems that occurred during the normalization procedure and their tentative solutions. Besides, we also describe the query interface. Displaying the original, the normalized and the parsed versions of the selected texts, the first fully normalized and annotated historical corpus of Hungarian is freely accessible at the address <http://tmk.nyud.hu/>.

Keywords: Historical corpus, Old Hungarian, Middle Hungarian, corpus annotation, morphological analysis, corpus query tool

Kulcsszavak: Történeti korpusz, ó- és középmagyar kor, morfológiai elemzés, keresőfelület

¹ A korpuszt 2010 és 2014 között az OTKA K 81189 számú, *Morfológiailag elemzett nyelvtörténeti korpusz a magánéleti nyelvhasználat köréből* című projektum keretében hoztuk létre az MTA NyTI Finnugor és nyelvtörténeti osztálya több tagjának és külső munkatársainak a bevonásával. A munkát 2015-től a K 116217 számú, *Versengő szerkezetek a középmagyar élőnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés* című NKFI-OTKA pályázat részmunkálataként folytatjuk, néhány külső munkatárssal együtt. – A cikk a *Language Resources & Evaluation* c. folyóirat 2017-es számában angol nyelven megjelent tanulmányunk átdolgozott változata (DOI 10.1007/s10579-017-9393-8).

1. Bevezetés

A tanulmányunkban bemutatandó munkálat legfontosabb célja az volt, hogy olyan elektronikus korpuszt hozzunk létre, amely segítséget nyújt az ó- és középmagyar kori informális nyelvhasználat kutatásához. A korpusz forrásául bírósági jegyzőkönyvek tanúvallomásai és magánlevelek szolgáltak, mivel ezekről a szövegtípusokról tételezhető fel, hogy leginkább megközelítik az élőszóbeli nyelvhasználatot. Annak érdekében, hogy lehetővé tegyünk a grammatikailag strukturált lekérdezést, az anyagot morfológiai elemzéssel láttuk el. Ennek megvalósításához a Humor elnevezésű – a mai magyar standardra kidolgozott – morfológiai elemzőt használtuk (Novák 2003; Prószéky – Novák 2005), amelyet tovább kellett fejleszteni, hogy az ó- és középmagyar korban élő, de ma már nem használatos szótöveket és morfológiai szerkezeteket is kezelni tudja. Más (elsősorban konfigurációs) nyelvek történeti korpuszai szintaktikai annotációt is tartalmaznak, mi azonban bizonyos megfontolások alapján nem léptünk túl a morfoszintaktika szintjén. (Az okokról a 7. alfejezetben lesz szó.) A magyar nyelv gazdag alaktani rendszere ugyanakkor lehetővé teszi, hogy a morfológiai elemzések alapján számos szintaktikai jelenségre is rá lehessen keresni.

A korpuszépítés során először a szövegeket karakterfelismerő (OCR) technikával és kézi utóellenőrzéssel digitalizáltuk, majd tagmondatokra bontás után normalizáltuk, vagyis a mai standardhoz közeli változatra írtuk át őket. Ezután a morfológiai elemző segítségével annotáltuk a szövegeket, és az elemzéseket egyértelműsítettük, ami részben automatizált, részben kézzel végzett folyamat. (Az egyes munkafázisokat részletesebben l. lentebb.) Végül az elemzéseket kézzel ellenőriztük és javítottuk. Munkánk eredményeképpen a korpusz tartalmazza az eredeti szövegeket, normalizált változataikat és morfológiai elemzésüket.

Tanulmányunk szeretné bemutatni a korpuszépítési munkának mind a nyelvtörténeti-szociolingvisztikai, mind a számítógépes nyelvészeti vonatkozásait. Az alábbiakban először a korpusz anyagáról szólnunk, majd leírjuk a szegmentálás és a normalizálás folyamatát a munka során felmerült nehézségekkel együtt. Ezek után azzal foglalkozunk, hogyan adaptáltuk szövegeinkre a morfológiai elemzőt, illetve itt milyen problémákba ütköztünk. Bemutatjuk továbbá az automatikus és a kézi egyértelműsítő eljárásokat, valamint a korpuszkezelőt, amelynek segítségével az elemzett korpusz kereshető és javítható.

A korpusz anyagát, célját, felhasználási lehetőségeit, valamint a munkálatok közül elsősorban a normalizálást és a kézi egyértelműsítést korábban több tanulmány is az itteninél részletesebben tárgyalta (vö. Dömötör 2009–2011, 2011, 2014 stb.).

A Történeti magánélet korpusz (TMK) a <http://tmk.nytud.hu/> linken szabadon hozzáférhető.

2. A korpuszépítés

2.1. Előmunkálatok

Az adatok százainak vagy akár ezreinek összegyűjtése és rendezése korábban a nyelvtörténeti kutatás nem éppen magas presztízsű, de annál időigényesebb fáisa volt. Annak érdekében, hogy ezt a munkaszakaszt megkönnyítsük és lerövidítsük, 2008-ban elhatároztuk, hogy pályázatot adunk be ómagyar nyelvtörténeti adatbázis építésére. Alapvető célkitűzésünk volt, hogy az adatokat ne csak a szavak szintjén, hanem morfoszintaktikai kategóriáik szerint is lehessen keresni. Mindenek előtt azonban látni szeretnénk volna, hogy a körvonalazandó projekt egyes munkafázisai mennyi időt és erőforrást igényelnek. Ezért afféle pilot-projektként kódexek rövid szakaszait kezdtük feldolgozni, építve a munkacsoport tagjainak korábbi tapasztalataira, amelyeket részben a TNYT. ómagyar fejezetein dolgozva, részben a kódexek szövegkiadásor szereztünk.

Eleinte az összes munkafolyamatot manuálisan végeztük: a választott szöveget tagmondatokra és szavakra bontottuk, majd az egyes szavakhoz kézzel hozzárendeltük a morfológiai elemzéseket. Ám hamar beláttuk, hogy lényegesen célravezetőbb lenne, ha a szövegeknek elkészítenénk egy olyan átiratát, amelyet automatikus módszerekkel is elemezni lehet. Így kapcsolódott be a munkálatba Novák Attila, aki a mai magyarra kifejlesztett elemzőprogramot átalakította úgy, hogy az ómagyar szövegek normalizált változatát is elemezni lehessen vele. Már az előmunkálatok során lefektettük a szövegek átiratának elkészítési elveit, és az első elemzett mutatóanyagok (a Jókai-, a Münchener, a Gyöngyösi kódex, a Margit-legenda, a Cornides-, a Keszthelyi és a Sándor-kódex egy-két lapnyi részlete) hosszú ideig elérhetőek voltak a Nyelvtudományi Intézet honlapján (<http://www.nytud.hu/oszt/finnugor/mutativny2.html>). Hamarosan azonban egy párhuzamos pályázat, a Magyar generatív történeti szintaxis részeként megkezdődött az ómagyar kori szövegek már elektronikus formában meglévő változatainak összegyűjtése, illetve az ilyen változattal még nem rendelkező szövegek digitalizálása. Pályázatunkat így végül részben egy másik korszakra és eltérő regiszterre terveztük meg. A munkát azonban az ómagyar szövegek feldolgozása során kikristályosodott szempontrendszerre támaszkodva kezdhettük meg, míg az ó- és középmagyar szövegek feldolgozására adaptált elemzőt a Magyar generatív történeti szintaxis projektum keretében készült korpusz építése során is fel lehetett használni.

2.2. A források

Az ómagyar korból fennmaradt szövegek túlnyomó többsége latinból fordított egyházi szöveg. Emiatt is kell különös figyelmet kapnia egy másik regiszternek: a nyelvtörténet szempontjából kiemelkedő fontosságú magánéleti nyelvhasználatnak. Olyan korszakokból, amelyekből beszélt nyelvi adatok nem állnak rendelkezésre.

zésre, a nyelvtörténészek a magánéleti nyelvhasználat közvetett forrásait kell hasznosítani: olyan szövegtípusokat, amelyek az élőnyelvi használathoz a legközelebb állnak. Az ómagyar kori magánéleti regiszter anyaga igen szűkös, a középmagyar kori viszont kifejezetten terjedelmes, mégis viszonylag kevés kutatás merít belőle témákat. A korpuszt boszorkányperek szövegeiből, nemesek, diákok, irodalmi alkotók és jobbágyok leveleiből állítottuk össze. A gyűjtemény így párhuzamba állítható például a következő angol nyelvű korpuszokkal: Corpus of English Dialogues,² The Corpus of Early English Correspondence,³ illetve a korai modern portugál és spanyol leveleket tartalmazó P.S. (Post Scriptum) projekttel.⁴

Bár a bírósági jegyzőkönyvek megszerkesztett iratok, szóbeli vallomásokon alapulnak: a tanúknak minél pontosabban vissza kell idézniük mindent, ami számottevő lehet az adott eljárásban. Így gyakran elevenítenek fel korábban elhangzott párbeszédeteket, vitákat, veszekedéseket, fenyegetéseket stb. A magánlevelek pedig kétségtelenül a leginkább dialogikus és interakciós szövegtípust képviselik (vö. Pahta et al. 2010: 7).

Az első magyar nyelvű magánlevél a 15. század legvégéről maradt fenn, míg az első bírósági jegyzőkönyv a 16. század első feléből ismeretes. Emiatt – a fentebbiekkel is összhangban – a korpusz anyaga nem lehet kiegyensúlyozott: az ómagyar kori rész terjedelme messze alatta marad a középmagyar kori szövegmennyiségnek.

2.3. A szövegválogatás és a metaadatok

A korpuszba beépítendő szövegek kiválasztásakor nagy szerepük volt a szociológiai változóknak, mivel az anyagot szociolingvisztikai vizsgálatokra is alkalmassá kívántuk tenni. A jegyzőkönyvek keletkezési kora és helye lefedi az egész középmagyar időszakot, illetve a nyelvterület jelentős részét. Az írás dátuma és helyszíne az adatbázisban metaadatként segíti, hogy az adott szövegre jellemző nyelvváltozatot, nyelvjárást azonosítani lehessen. A boszorkányperekben vádlottként vagy tanúként részt vevő beszélők társadalmi pozíciója szintén ismeretes: a szereplők jellemzően alacsony társadalmi státusú nők és férfiak. A magánlevelek további szempontokat kínálnak a nyelvhasználók jellemzésére, ezek szintén metaadatként kerülnek be az adatbázisba. Ilyenek a feladó neve, társadalmi státusa és a címzethez való viszonya, a címzett neve és társadalmi státusa, valamint a leírás módja is (a levelet a feladó saját kezűleg vetette-e papírra, vagy diktálás, másolás útján jött-e létre). Bár a keletkezési hely itt is szerepel a metaadatok között,

² <http://www.helsinki.fi/varieng/CoRD/corpora/CED/index.html>

³ <http://www.helsinki.fi/varieng/domains/CEEC.html>

⁴ <http://ps.clul.ul.pt>

ennek szociolingvisztikai jelentősége jóval kisebb, mivel a záradékokban olvasható lokalizáció általában nem jelent nyelvjárási kötődést, hiszen nagyon sokszor a levélíró átmeneti tartózkodási helyét nevezi csak meg.

Történeti források esetében a korpuszépítőnek le kell mondania arról, hogy a szociolingvisztikai változók tekintetében kiegyensúlyozott és reprezentatív anyagot hozzon létre – ahogy ezt már korábban mások is megfogalmazták: „Elmúlt korokra vonatkoztatva szinte lehetetlen pontosan meghatározni a teljes megcélzott nyelvhasználó csoportot, ami pedig alapvető fontosságú a reprezentativitás szempontjából (...) annak érdekében, hogy statisztikailag érvényes adatokat kapjunk. A fennmaradt szövegek – nyelven kívüli véletlenek következtében – a teljes népességnek csak kis, random részéhez köthetők. Így egy történeti korpusz megközelítőleg sem tudja megragadni a teljes nyelvi változatosságot.” (Claridge 2008: 247; cf. Meyer 2002: 37). Végül is minden korpusz kompromisszum az ideális és a lehetséges között (Hunston 2008: 156).

A Történeti magánéleti korpusz terjedelme jelenleg mintegy 5,9 millió karakter (850 ezer szövegszó) az idegen nyelvű részeket nem számítva.⁵ Az anyag 49,5%-a bírósági jegyzőkönyvekből, 50,5%-a levelekből származik. A korpusz folyamatosan tovább bővül, elsősorban a tanulmány elején megadott OTKA-projektek keretében.

2.4. Az annotálás

A tanulmányunk tárgyát képező korpusz az első teljes egészében morfológiailag elemzett magyar nyelvű nyelvtörténeti adatbázis.⁶ Az annotálás folyamatát (digitalizálás, tagmondatokra bontás, normalizálás, morfológiai elemzés, egyértelműsítés) a következő három részfejezetben mutatjuk be. Az automatikusan előállított morfológiai elemzést – beleértve a lemmatizációt, a morfoszintaktikai jellemzők elemzését és az elemek részekre bontását – kézzel ellenőriztük és javított-

⁵ Bár a korpuszok terjedelmét általában szövegszóban (token) szokás meghatározni, célszerűnek tartjuk karakterszámban is megadni, hiszen ez utóbbi segítségével jobban összehasonlítható az egyes nyelvek korpuszainak mérete. A tokenszámot ugyanis gyakran meghatározza az adott nyelv típusa. Ezen kívül bizonyos korpuszokban a központosási jelek is önálló tokennek számítanak. A Történeti magánéleti korpuszban a tokenszám a normalizált szövegváltozat elemzett szövegszavainak mennyiségét jelöli. Ez némileg különbözik az eredeti szövegváltozat szószámától; részben az egybeírás-különírás különbségei miatt, részben pedig azért, mert a normalizált szövegváltozathoz kimaradnak az idegen nyelvű (zömmel latin) részletek.

⁶ Szerepelnek elemzett szövegek a fentebb említett Magyar generatív történeti szintaxis keretében készült korpuszban is (<http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-intro.html>). A nyilvánosan elérhető adatok szerint (<http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-texts.html>) 2.003.082 tokent tartalmaz, ennek 3,5%-a van elemezve (71.022 token). A TMK jelenleg 850.000 token terjedelmű anyagának egésze elemezve van.

tuk egy web alapú interfész segítségével (erről majd az 5.1. részben lesz szó), valamint az erre a célra létrehozott felületen végrehajtott lekérdezésekkel (l. a 6. részben).

3. A szöveg előkészítése

3.1. Digitalizálás

A magánéleti regiszter forrásául szolgáló szövegek eredetileg kéziratosak, a korpuszépítéshez azonban nyomtatásban megjelent kiadásait használtuk fel. (Digitális kiadásuk nem voltak.) Első lépésként beszkeneltük a szöveget, majd a FineReader nevű karakterfelismerő (OCR) program segítségével konvertáltuk őket. A szokatlan karakterek és diakritikus jelek nagy száma miatt a feladat nem volt mindig egyszerű.

3.2. Szegmentálás

A digitalizálást követően a szövegeket manuálisan tagmondatokra bontottuk. A tagmondathatárok azonosítása ugyanis a grammatikai fogódzók miatt kevésbé tekinthető problematikusnak (elsősorban az állítmányokra és vonzataikra, bővítésményeikre gondolva), mint a mondatathatároké. A mondatokra tagolás ebben az esetben sokkal szubjektívebb, önkényesebb lett volna, mivel az eredeti dokumentumokban – a korszaknak megfelelően – mind a nagybetűhasználat, mind a központozás következtelen vagy akár teljesen hiányos, a modernizált közlésekben pedig vitatható módon rekonstruált. A normalizált változatban a mondatokra bontás pusztán technikai célokat szolgált, ez ugyanis a korpuszban használt kereső szövegtagolási alapegysége. A normalizált sorban jelölést kaptak még az adott tagmondatba ékelődő további tagmondatok, illetőleg a mondatátszövődés különböző esetei.

A mai helyesírás szerint történő normalizálás azzal is jár, hogy az eredeti sor és a normalizált verzió szószáma eltérhet. Az ilyen eseteket szintén speciális jelöléssel láttuk el annak érdekében, hogy az eredeti és a normalizált verzió szóalakjai pontosan megfeleltethetők legyenek egymásnak, ennek pedig előfeltétele, hogy az eredeti tagmondat és annak normalizált verziója azonos számú szót tartalmazzon. A balra dőlő törtvonal (\) olyan szóalak mögött áll az eredeti sorban, amely a mai magyarban egybe lenne írva a rá következő szóalakkal, és a fordított esetre is (azaz amikor az eredeti szövegben olyan szavak vannak egybeírva, amelyek a mai magyarban külön lennének) megvan a hasonló eljárás mód (a két szó közé tett @ jellel). Speciális jelölést kapott továbbá, ha az adott szövegrészlet töredékes ({...}), nem magyarul van (pl. {\!lat!29. Septembris 698.}); ha törölt (pl. Vörös {\uy} Vyz) vagy később beszűrt (pl. Chris{%t}ina) szövegrészt tartalmazott, illetve ha többféle értelmezés volt lehetséges (l. lentebb). A norma-

lizált szövegeket programmal ellenőriztük, hogy kiszűrődjenek a téves megfeleltetések, és ezeket manuálisan javítottuk.

3.3. Normalizálás

Történeti korpuszok leírásakor a normalizálás fontosságát számos szerző hangsúlyozza: olyan átiratokat hozunk létre a szövegekből, amelyek helyesírásukat és fonológiai jellemzőiket tekintve egységesek, egyrészt kibővítve a keresési lehetőségeket, másrészt előkészítve a morfológiai elemzés fázisát. A legnyilvánvalóbb megoldás erre a feladatra a mai helyesírásra való modernizálás lehet; így a szövegek kezelhetők az olyan morfológiai elemzőprogramokkal, amelyeket egy-egy nyelv modern standard verziójára fejlesztettek ki (l. például McEnery – Hardie 2010; Lüdeling – Kytö 2008; Bennet et al. 2010; Hendrix – Marquilha 2011; Archer et al. 2015). Ez igen időigényes, ugyanakkor megkerülhetetlen feladat, így különféle szoftvereket fejlesztettek ki a folyamat megkönnyítésére, amelyekben manuálisan normalizált tanulókorpuszok segítségével azonosították az írásváltozatokat (Schneider 2002; Rayson et al. 2007; Baron et al. 2011; Archer et al. 2014, 2015; Lehto et al. 2010; Bollmann 2013). Az itt tárgyalt korpusz esetében azonban ezt a lehetőséget elvetettük. Egyrészt a forrásaink helyesírásukat és nyelvjárási hovatartozásukat tekintve igen sokfélék. Majdnem annyi különböző rendszer mutatkozik meg a szövegekben, mint ahány nyelvhasználó azonosítható, ha egyáltalán beszélhetünk egységes rendszerről ebben az időszakban (hasonló problémák merültek fel más hasonló típusú korpuszok építésénél, l. például Hendrickx and Marquilha 2011). Emellett az automatikus normalizálás elfedne számos lényeges morfológiai kétértelműséget, kettősséget (l. lentebb). Ráadásul több esetben nem volt magától értetődő, hogy az adott karaktorsor morfémát tartalmaz, vagy pusztán ejtésbeli változat (pl. *sohon* – *sehon*; nem lesz belőle *soha* v. *sehol*). Mindezeket mérlegelve a manuális átírás mellett döntöttünk.

A normalizálás fő elve minden egyes esetben az eredeti morfológiai szerkezet megőrzése volt. Csak akkor cseréltünk tehát le morfémákat, hogyha allomorfoknak tekinthetők, beleértve a nyelvjárási variációkat is. Ez ugyanakkor a gyakorlatban összetett problémává vált, mivel a forrásokra jellemző változatosságot éppúgy tekintetbe kellett venni, mint az éppen zajló nyelvi változásokat. Bizonyos kettősségek így is fennmaradtak, ezeket úgy kellett kezelni, hogy a normalizált változat elfogadható bemeneti forrás legyen a morfológiai elemző számára, mégis látsszon, hogy az adott formának több olvasata is lehetséges.

Az alábbiakban egy-egy listát mutatunk be azokról a tipikus esetekről, ahol általános döntést kellett hoznunk: normalizáljuk-e az adott elemet, vagy sem:

Normalizáltuk:

- pusztán helyesírásbeli változat: *szöllő* → *szőlő*, *szarnyajval* → *szárnyaival*; *szállott* → *szállt*
- pusztán nyelvjárási ejtésbeli változat: *gyüvés* → *jövés*; *files bagoly* → *fülesbagoly*; *igenessen* → *egyenesen*
- nevek: *Ersik*, *Ersok*, *Ersek* → *Erzsók*
- latin kifejezések, amelyek a magyar szövegbe kerültek magyar toldalékkal: *occurál* → *okkurál*

Nem normalizáltuk:

- történeti szempontból releváns morfológiai információt tartalmazó formák: *oldalaglast* → *oldalaglást*
- latin kifejezések, amelyek formailag nem integrálódtak a magyar szövegbe: *alioquin comburentur*
- kétértelmű formák (éppen zajló változás és/vagy helyesírási kettősség miatt, l. lentebb).

Ezekkel az általánosabb döntésekkel az volt a célunk, hogy az elemző számára a lehető legalkalmasabb szövegváltozat jöjjön létre, azaz minél kevésbé töredékes mondatstruktúrákat kapjon bemenetként; minél több információt lát az elemző, illetve az automatikus egyértelműsítő program, annál pontosabb elemzést kínálhat. A nevek helyesírása például nagy változatosságot mutat, így ezeket is szükséges volt normalizálni (szemben például Hendrix – Marquilha 2011 megoldásával, ahol a 'név' címkét kapták elemzésként), hiszen gyakran toldalékolt formában fordultak elő, így rajtuk is végre kellett hajtani az automatikus morfológiai elemzést, kezdve az egységes alakú szótó azonosításával. A kódváltást szintén problémaérzékenyen kezeltük. A latin szótöveken is gyakran fordultak elő magyar toldalékok, s ez szükségessé tette az elemzést. Másfelől számos latin elem nem explicit magyar morfológiai jelölés, de ennek hiánya (alanyesetű főnevek, határozósók) nem feltétlenül jelent kódváltást. Ezeket tehát elemeztük, ugyanakkor a hosszabb idegen nyelvű szakaszok javítása és elemzése nem volt része a projektumnak. Ez utóbbiakat – a rövidebb, formailag a magyar szövegbe nem épülő kifejezésekhez hasonlóan – a normalizált sorban idegen nyelvként jelöltük ({ } jelek közé téve), így annotálatlanul maradtak.

Az alábbiakban részletesebben is foglalkozunk az eredeti szövegváltozatban levő két- és többértelműségek kezelésének módjaival.

3.3.1. Kétértelműségekkel kapcsolatos eljárások a normalizált sorban

A) Kettősségek elfedése. – Bizonyos esetekben kénytelenek voltunk a normalizálás során elfedni, hogy az adott elemnek alapvetően többféle elemzése is lehetne. Azokon a szöveghelyeken, ahol a kérdéses elem egyaránt lehet igekötő és határozószó, ott – ige előtti helyzetben – következetesen az egybeírást és az igekötős e-

lemzést választottuk (az eredeti szövegváltozatban azonban megmutatkozik a kettős értelmezés, hasonló problémákról más korpuszokban l. Bennet et al. 2010).

Egy másik olyan eset, ahol a kétértelműséget a normalizálás elfedi, a határozott névelő vs. mutató névmás használatának egyes eseteihez köthető. A korszakban az *az házat* egyaránt értelmezhető volt 'a házat' és 'azt a házat' jelentésben, azonban ha a normalizált változatban az utóbbi olvasatot próbálnánk közvetíteni, az átírásba olyan elem is került volna, amely az eredetiből hiányzik, ez pedig sértené a morfémahuség elvét. Az ilyen esetekben tehát mindig határozott névelőként normalizáltuk és elemeztük a kétértelmű formát (noha az eredeti sorban látszik, hogy másfajta értelmezés is lehetséges).

B) Kettősségek jelölése speciális eljárásokkal. – A kétértelműségek egy másik típusa speciális eljárást igényelt mind a normalizálás, mind a morfológiai annotálás során. Ezekben az esetekben az adott normalizálási eljárás egy azt kiegészítő annotálási eljárással kapcsolódott össze (helyenként ez megkövetelte a morfológiai elemző címkekészletének kibővítését is, ezekről az esetekről a következő pontban esik majd szó). Az inesszívuszi *-bAn* és az illatívuszi *-bA* disztribúciója például a korpuszban (és a korpuszon belül az egyes forrásokban) eltér a mai írásos normától. Azokban az esetekben, amelyekben a szövegbeli használat különbözik a mai írott normától, megtartottuk a szövegben szereplő alakot, de aposztróffal jelöltük az eltérést a mai standardtól (pl. *házba'n*, ha az eredeti szövegben olyan szöveggörnyezetben fordult elő a lokatívuszi alak, melyben a kontextus illatívuszi használatot valószínűsítene, és *házba'*, ha a kontextus alapján a lokatívuszi alak lenne a várható, de a szövegben a latívuszi alak szerepel). A morfológiai elemző a jelölést érzékelve a kontextusnak megfelelő módon annotálja az adott alakot (azaz az illatívuszt igénylő környezetben illatívuszként, a lokatívuszt igénylő környezetben lokatívuszként). Ennek az eljárásnak az az előnye, hogy így ezek az alakok a formára és a funkcióra történő együttes keresés alapján könnyen listáztathatók.

A feloldhatatlan kétértelműség egy további példája a magánhangzók hosszúságának, illetve minőségének nem konzisztens jelöléséből következik. Mivel az ékezetek kitétele esetleges a szövegekben, az elbeszélő múlt egyes szám harmadik személyében a határozatlan és határozott ragozás gyakran nem különböztethető meg, így például az egyik leggyakoribb ige, a *monda* esetében sem. Közismert, hogy a korábbi századokban a mai magyar standardtól eltérő volt a kétféle igeragozás használatának szabályrendszere, így aztán fel sem merülhetett, hogy a mai magyaron alapuló intuíció alapján normalizáljuk ezeket az alakokat. Ezekben az esetekben repülő ékezetet használtunk (*monda'*) a normalizálás során, és az elemző az ilyen alakokat a tárgy határozottsága szempontjából kétértelműnek tekinti. Az E/1 befejezett múlt idejű alak (*mondtam*) és a T/2 elbeszélő múlt idejű alak (*mondátok*) szintén kétértelmű a tárgy határozottságának jelölése szem-

pontjából, de ebben az esetben a kétértelműség oka nem a helyesírási norma hiánya, hanem a paradigma szinkretizmusa. Ugyanakkor a kézi elemzés során (l. alább) ezekhez a formákhoz sem rendelhet az annotátor a mai intuíciója alapján morfológiai elemzést, mert egyértelmű, hogy a vizsgált korban a kétféle ragozás között részben eltérő szabályok szerint választottak a nyelvhasználók. Ezek a formák azonban csak a morfológiai elemzés és a kézi egyértelműsítés során jelölhetők meg inherensen kétértelmű szóalakként, míg azokat az alakokat, melyek esetében a helyesírás következetlensége okozza a kétértelműséget, már a normalizálás során jelölni kell.

Szintén a helyesírás következetlensége miatt egy betűsornak nemcsak két, hanem akár több értelmezése is lehetséges, így például a *halla* alak egyaránt lehet a *halla* (E/3 elbeszélő múlt alanyi ragozás), *hallá* (E/3 elbeszélő múlt határozott ragozás), és – a mássalhangzó-palatalizáció jelölésének következetlensége miatt – a *hallja* (E/3 felszólító mód határozott ragozás, vagy E/3 kijelentő mód határozott ragozás) írott formája. Mivel ez egy nem különösebben gyakori típus, amely egyrészt szóalakok egy szűk körére korlátozódik, másrészt pedig a többértelműség különféle jegykombinációkra vonatkozik, nem pedig csak egyetlen tulajdonságra, a fent bemutatott eljárás itt nem alkalmazható. Ezekben az esetekben a normalizáló kiválasztja a legvalószínűbbnek tartott értelmezést (bár ez maga is lehet egy kétértelmű forma, mint például a *hallá*), és ebben az esetben ez a választás már meghatározza, hogy a morfológiai elemző milyen címkét rendel az alakhoz. Ilyen esetekben a szóalak megcsillagozása hívja fel a korpusz használatjának a figyelmét arra, hogy további értelmezések is lehetségesek.

Az inherens kétértelműség egy másik példája a birtokos személyragozás egy nyelvtörténeti-nyelvjárási változatához köthető, amely nagyon gyakori a korpuszban, és elfedi az egyes és többes számú birtok közötti különbséget. A *cselekedetítül* forma például egyaránt jelentheti azt, hogy 'cselekedetétől', és azt is, hogy 'cselekedeteitől', és sok esetben még a kézi egyértelműsítés során, a kontextus figyelembe vételével sem dönthető el, hogy melyik a szándékolt olvasat. Ebben az esetben azt a megoldást választottuk, hogy az eldönthetetlen eseteket speciális formában, az *-i* változat használatával normalizáltuk, tehát a jelen esetben *cselekedetítől*-ként. Ezeket a speciális, nem-standard formákat az elemző felismeri, és az ezekhez társított speciális címkével látja el (bővebben l. az alábbi szakaszt). Ebben a konkrét esetben a használt címke (PxS3.Pl?=i) egyaránt tükrözi, hogy az adott morfoszintaktikai jegy (azaz szám) szempontjából az alak kétértelmű (Pl?), és hogy a toldalék egy nem-standard, neutralizált formában jelenik meg.

A szavak egy speciális csoportjánál (elsősorban határozószóknál és határozói névmásoknál) a mai standard alakra történő normalizálás nem feltétlenül járt volna szigorúan értelmezve a morfológiai szerkezet leegyszerűsítésével, de nyelvtörténeti szempontból mindenképpen értékes morfológiai információ vált

volna nehezen kereshetővé. Például az *ahol* határozói névmás mellett gyakran bukkan fel az *ahon*. Bár a középmagyarban feltehetően már egyik alak sem volt morfológiailag kompozicionális, a kettő közötti különbség mégsem tekinthető pusztán nyelvjárási különbségnek, hiszen különböző primér ragokat őriznek (azaz eredetileg mégis különbözik a morfológiai szerkezetük). Emiatt nem tűnt észszerűnek az a megoldás, hogy a közöttük lévő különbséget neutralizáljuk azáltal, hogy mindkettőt *ahol*-ra, azaz a modern standard formára normalizáljuk. Ezt a jelenségtípust úgy kezeltük, hogy ilyen esetekben megtartottuk az eredeti alakokat a normalizált verzióban is (természetesen csak a morfológiailag releváns különbségeket őrizve meg), lemmáikat pedig összeindexeltük. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy ha a felhasználó a modern standard formára (*ahol*) keres rá, akkor a találati lista egyaránt tartalmazni fogja az *ahol* és az *ahon* előfordulásait is, s ezek közül aztán kiszűrheti az *ahon* előfordulásait, ha ezekre nincs szüksége. Reményeink szerint ez felhasználóbarát eljárás módnak fog bizonyulni, hiszen segítségével a morfológiai kövületek sokkal könnyebben kereshetők. A szegmentált normalizált verzió, amely egyben a morfológiai elemző bemenete is, az 1. ábrán látható; a vastag betűvel szedett sor a szöveg eredeti változata, alatta a kézi normalizálás eredményeként előálló verzió olvasható, tehát az, amely megközelíti a mai magyar standardot.

1. ábra. Eredeti szöveg és átírata. Bosz. 1a. Abaúj-Torna megye, Szilas, 1736.

Félkövér betűvel szedve: az eredeti tagmondatok,
alattuk soronként: normalizált változatuk.

egy kis idő múlva estve\ feli

Egy kis idő múlva, estefelé,

<még világos vólt>

<még világos volt,>

Tehin\ gyüvéskor gyön Falubul edgy nagy Files\ Bagoly nagy czetajval\ patajval,
tehénjövéskor jön a faluból egy nagy fülesbagoly nagy csetajjal-patajjal,

fel az uton mentiben

fel az úton mentében,

<ahol a szöllő köszt volt,>

<ahol a szőlő között volt,>

oda\ gyött igenesen hozzája,

odajött egyenesen hozzája.

Ember nincsen

Ember nincsen,

aki meg tudna mondanj,

aki meg tudná mondani,

micsoda nagy nyelve ki\ mutatasaval, és feje ki\ Huzásaval, szarnyajval,

micsoda nagy nyelve kimutatásával és feje kihúzásával, szárnyaival,

és nyakat rea\ nyujtogatta,
 és nyakát rányújtogatta,
ugy\ hogy elejben edgy karora szállott,
 úgyhogy eleibe'n egy karóra szállt.
eszve\ szidta a Fatens,
 Összeszidta a fatens:
Te Erdeg\ atta Bekenj menyel előlem
 „Te ördögadta Bekéné, menjél előlem,
hagy békét,
 hagyj békét!”
soha szőlőben nem maradhatott előtte,
 Soha szőlőben nem maradhatott előtte,
hanem a szőlőből ki kellett tennem
 hanem a szőlőből ki kellett tennem.
oldalaglast mentem
 Oldalaglást mentem,
ugy mond
 úgy mond.

3.3.2. A csoportmunka menete

Bár az egyes normalizált szövegváltozatok a normalizálást végző munkatársak egyéni munkájának eredményei, a normalizálás maga mégis csapatmunkára épült. A projekt résztvevői egyrészt a rendszeres megbeszélések során folyamatosan megvitatták azokat a problémákat, amelyekről a normalizálási útmutató (addig még) nem tartalmazott információt. Másfelől mindkét szövegváltozat (tehát a digitalizált eredeti és annak normalizált változata is) háromszoros ellenőrzésen ment keresztül a csoportban annak érdekében, hogy minél kevesebb hiba maradjon a szövegekben. Ugyanakkor természetes, hogy ha a normalizálást különböző emberek végzik kézzel, akkor a korpusz normalizált szövegváltozatai nem lesznek teljesen homogének. Annak érdekében, hogy minél kisebbek legyenek az egyéni különbségek, a normalizálási útmutatót folyamatosan frissítettük, amikor újabb és újabb, többféleképpen is kezelhető problémával találkoztunk, hogy az útmutató alapján mindenki a közösen választott megoldás szerint járhasson el a normalizálás során.

4. Morfológiai elemzés

A digitalizált és normalizált szövegeket a Humor morfológiai elemzővel dolgoztuk fel, melyet eredetileg a mai magyar köznyelv elemzésére fejlesztettek ki. A ó- és középmagyar szövegek elemzéséhez tehát módosítani kellett az elemző adatbázisát. Az elemző tö- és toldaléktárát kiegészítettük azokkal az elemekkel, a-

melyek időközben elavultak. A tőtárhoz több mint 5000 új lemmátadtunk hozzá, a toldaléktárba 50 új toldalék került be (nem számítva az allomorfokat). Ezen kívül a morfológiai elemző nyelvtanát kb. 20%-ban kellett módosítani, illetve kiegészíteni, hogy az elemző képes legyen a mai magyar köznyelvben már nem létező morfológiai konstrukciók kezelésére.

Jóllehet a toldalékok egy része nem tűnt el a nyelvből, de elvesztette produktivitását. Bár az ezeket a morfémákat tartalmazó szavak továbbra is részei a magyar szókincsnek, általában lexikalizált elemek a szótárban, gyakran az eredetihez képest módosult jelentéssel. Ugyan ezek a lexikalizált alakok jelen voltak a mai magyar köznyelv elemzésére szolgáló morfológiai elemző lexikonában, ezeket a toldalékokat produktív elemekként fel kellett vennünk a morfológiai elemző történeti szövegek annotálására szánt változatába.

Az egyik tényező, amely megnehezítette az eredeti morfológiai modellünk adaptálását, az volt, hogy nem állnak rendelkezésre megbízható leírások a paradigmák változásáról. Így magukból a szövegekből kellett kinyernünk az arra vonatkozó adatokat, hogy melyik toldalékallomorfokat melyik tőallomorfokkal kapcsolódhattak össze. Bizonyos morfológiai (pl. bizonyos igenévi) konstrukciókkal kapcsolatban, amelyek már az ómagyar kor végére kihaltak a nyelvből, nagyon kevés adatot találtunk a forrásokban, és gyakran ezeknek a ritka részparadigmáknak olyan elemei is vannak, amelyekre más elemzés is adható. Emiatt sokszor nem volt nyilvánvaló az, hogy hiányzik a megfelelő elemzés.

Mint a 3.3.1. részben említettük, számos olyan toldalékot kellett felvenni, amelyeket inherensen többértelmű alakok elemzésénél használunk. Ezekben az esetekben az adott toldalékhoz tartozó címkében szereplő kérdőjel jelzi azt, hogy az adott szóalak többértelmű annak a grammatikai jegynek a szempontjából, amelyet a címke jelöl, például: *mondtam*{mond[V.Past.S1.Def?]}, *monda*{mond[V.Ipf.S3.Def?]}, *kezével*{kéz[N.PxS3.Pl?=i.Ins]}.

A morfológiai elemző fejlesztése során a legidőigényesebb feladat a tőtár bővítése volt. Amellett, hogy új lemmákat kellett felvenni, számos olyan lexikai tétel lexikonbeli reprezentációját is módosítani kellett, amelyek a mai magyar elemző tőtárában is szerepelnek. Az okok sokfélék voltak, némelyik tő a mai magyarban más szófajú, mint a történeti szövegekben, vagy bizonyos szintaktikai szerkezetekben másképp kell őket elemezni, mint a mai magyarban. Ezen kívül jóval magasabb volt a névmások száma a vizsgált időszakban, mint ma (pl. *tekegyelmed*, *tinagyságtok*, *tefelséged*, *egyetmásaik*, *ugyanőkegyelmük* stb.). Ezeknek a sok elemből álló és meglehetősen szabálytalan névmási paradigmáknak a leírása komoly kihívást jelentett, különös tekintettel arra, hogy a paradigmák számos eleme meglehetősen alulreprezentált volt a korpuszban.

Néhány olyan fejlesztést, amelyet a történeti szövegek annotálására irányuló projekt során végeztünk az elemzőn, a mai magyar szövegek elemzésére szolgáló elemzőváltozatba is érdemesnek láttunk átemelni. Ilyen módosítás volt például

ul az az annotációs séma, amelyet lexikalizált toldalékolt vagy toldalék nélküli főnévi alakok időhatározóként való használatához dolgoztunk ki; például *reggel*, *nappal*. Ezeknek az alakoknak egy része jelzővel módosítható (*fényes nappal*). Ez utóbbi tény ezen szavak kettős természetére utal, amelyet úgy ragadtunk meg, hogy ezeket a szavakat főnevek speciálisan toldalékolt alakjaként annotáltuk ahelyett, hogy atomi határozószavakként vettük volna fel őket a lexikonba.

Az eredeti Humor elemző morfológiai címkékészlete alapvetően magyar nyelvű kategóriacímke-rövidítésekből áll. Ezt a címkékészletet kiegészítettük, hogy az ó- és középmagyar morfológiai szerkezeteket is lefedje, és a címkeket a nemzetközi nyelvészközösség számára érthető címkékké alakítottuk. Ugyanakkor a rendszerben használt morfológiai címkék nem követnek pontosan semmilyen nemzetközi szabványt. A lipcsei címkerendszerben (Leipzig Glossing Rules, LGR) javasolt címkékkal bizonyos mértékű átfedést mutat az elemzőben használt címkékészlet, de az LGR csak töredékét fedi le azoknak a morfológiai jegyeknek, amelyeket mi is használunk (nem csak az ó- és középmagyar elemző, hanem a mai magyar elemző esetében is). Ezenkívül a mindkét annotációs sémában szereplő morfológiai jegyek tekintetében is van eltérés a két rendszerben használt rövidítések közt. 2016-ban készült egy LGR alapú teljes annotációs rendszer a mai magyar köznyelvhez (Novák et al. 2017). Terveink között szerepel, hogy a korpuszban szereplő annotációkat ehhez a sémához igazítjuk.

5. Egyértelműsítés

A morfológiai elemző többértelmű annotációt generálhat (l. 2. ábra), ezeket egyértelműsíteni kell. A projektben a morfoszintaktikai annotáció egyértelműsítésére félig automatizált módszert alkalmaztunk (l. 5.2.): az automatikusan előgyártott annotációt kézzel ellenőriztük és javítottuk. Ahogy a kézzel ellenőrzött anyag mennyisége nőtt, az automatikus egyértelműsítéshez használt statisztikai címkézőprogramot inkrementálisan (egyre nagyobb mennyiségű adatot felhasználva) folyamatosan újratanítottuk a korpuszon. A statisztikai egyértelműsítő program betanításához már meglévő annotált anyagra van szükség. Kezdetben ilyen nem állt rendelkezésre, ezért az elsőként feldolgozott korpuszrész egyértelműsítése teljesen manuálisan történt az 5.1. részben bemutatott kézi egyértelműsítő felület felhasználásával. A morfológiai elemzés eredményeként olyan annotáció jön létre, amelyben az adott tagmondatot már három sor reprezentálja: az eredeti szöveg és a normalizált változat mellett a morfológiai annotáció is megjelenik. A lemmát minden szónál szögletes zárójelben álló morfológiai címkék követik, ahogy a 2. ábrán látható.

2. ábra. Egy szövegrészlet automatikus morfológiai elemzést követő, de a kézi egyértelműsítést megelőző annotációja. A többértelmű szavak elemzése félkövér (a képernyőn zöld félkövér) betűvel jelenik meg.

Ezen	Fatens	vallya	azt	hüti	után,
Ezen	fatens	vallja	azt	hite	után,
ezen[Det Pro]	fatens[N]	vall[V.S3.Def]	az[N Pro.Acc]	hit[N.PxS3]	után[PP]

A történeti szövegek elemzéséhez használt kiterjesztett morfológiai elemző – azonos részletességű elemzések mellett – átlagosan több (2,21) elemzést rendel a szavakhoz, mint a mai magyar elemzésére használt elemző (1,92). Ugyanakkor szélsőséges esetekben az elemző által adott lehetséges elemzések száma az átlagosnál sokkal magasabb lehet. A korpusz tartalmaz olyan, a mai magyarban már nem létező igenévi és passzív szerkezeteket, amelyeknek a morfológiai elemzőhöz adása jelentősen megnövelte néhány viszonylag gyakori igealak lehetséges elemzéseinek számát (l. a 3. ábrán). A nagyobb mértékű többértelműség több tényező következménye:

- a történeti elemző kevésbé normatív: megenged olyan nem standard vagy dialektális konstrukciókat is, amelyek egybeesnek valamely szabályos alakkal (például a suksükölést),
- számos azonos alak szerepel a megnövekedett igei paradigmában, többek között a tömegesen többértelmű faktitív-passzív részparadigma⁷ legtöbb eleme és igenévi alakok,
- ezekhez járul még a fentebb leírt sokféle típusú inherens többértelműség.

⁷ Ez a többértelműség a mai magyarból a passzív konstrukció kihalása miatt hiányzik.

3.ábra. Az *elvesztetted* igei alak lehetséges elemzése a kézi egyértelműsítés előtt.

hogya	elvesztetted	pöcséted,							
<hogya	elvesztetted	pecséted,>							
hogya[C]	el +veszt[VPfx.V.PartPrf.PxS2]	pecsét[N.PxS2]							
az	el +veszt[VPfx.V.Past.S2.Def]								
az	el +veszt[VPfx.V.Pass.Past.S2.Def]								
az[Det]	el +veszt[VPfx.V.Fact.Past.S2.Def]								
nem	el +veszt[VPfx.V.PartAdv=AttA.S2]								
Nem	el +veszt[VPfx.V.PartPrf.PxS2]								
nem[Adv]	el +veszt[VPfx.V.PartPrf.PxS2.Acc]								
hogya	el +veszt[VPfx.V.Pass._Nact=tA.PxS2]								
hogya	el +veszt[VPfx.V.Pass._Nact=tA.PxS2.Acc]								
hogya[C]	el +veszt[VPfx.V.PartPrf=Att.PxS2]								
és	el +veszt[VPfx.V.PartPrf=Att.PxS2.Acc]								
és	el +veszt[VPfx.V.PartPrf_Subj=tA.PxS2]								
és[C]	el +veszt[VPfx.V.PartPrf_Subj=tA.PxS2]								
és	el +veszt[VPfx.V.Pass.PartPrf_Subj=tA.PxS2]								
és	el +veszt[VPfx.V._Nact=tA.PxS2]								
és[C]	el +veszt[VPfx.V._Nact=tA.PxS2]								
Azért	el +veszt[VPfx.V.Fact._Nact=tA.PxS2]								
Azért	el +veszt[VPfx.V.Fact._Nact=tA.PxS2]								
azért[C]	el +veszt[VPfx.V.Fact.PartPrf_Subj=tA.PxS2]								
ugyan	el +veszt[VPfx.V.Fact.PartPrf_Subj=tA.PxS2]								

5.1. Kézi egyértelműsítés

A korpusz kézi ellenőrzéséhez, illetve a projekt kezdetén a szöveg kézi egyértelműsítéséhez egy olyan, böngészőben működő felületet hoztunk létre, amelyben az egyértelműsítési és normalizálási hibák hatékonyan javíthatók. A rendszer a dokumentumot a korábban említett, könnyen és természetes módon (balról jobbra) olvasható interlineáris annotációs formában jeleníti meg a kézi ellenőrzést, illetve egyértelműsítést végző felhasználó számára. Az adott szóhoz úgy lehet másik elemzést választani, hogy az egérmutatót a szó fölé helyezzük, és az így megjelenő, az adott szó lehetséges elemzéseit tartalmazó listában a megfelelő elemre kattintunk. A lista kizárólag olyan releváns elemzéseket tartalmaz, amelyeket a rendszer háttérben működő webszerveren futó morfológiai elemző az adott szóhoz rendel. Ez a magyar esetében nagyon fontos, mert több ezer lehetséges címke közül lehetetlen lenne a megfelelőt kiválasztani, nem beszélve arról, hogy a lemma előállítás sem mindig triviális, például az ikés-iktelen többértelműségek miatt, mint *tör~török*, *múl~múlik* stb. vagy a *-z* képzős igék esetében, ahol az elemző mindkét változatot produktívan generálja, akár létezik az ikés változat, akár nem (*megigéz~megigézik*). A megjelenített eredeti, illetve normalizált szóalak, valamint az elemzés kézzel is szerkeszthető az adott elemre kattintva, és

a szerkesztés után a szóra duplán kattintva a webszerveren futó morfológiai elemzővel újra lehet elemeztetni a kézzel javított szóalakot. Ezt követően pedig már az új elemzések közül választhatjuk ki a megfelelőt a frissített listából. Az elemzés kézi szerkesztésére akkor lehet szükség, ha a morfológiai elemző nem ismeri az adott szóalakot, vagy ha a visszaadott elemzések között nem szerepel az adott szöveggörnyezetben elvárt elemzés. Mivel a morfológiai elemző tótárát folyamatosan bővítettük a feldolgozott szövegekben szereplő szókincsnek megfelelően, viszonylag ritkán van szükség az elemzés kézi szerkesztésére.

Lényeges tulajdonsága a kézi egyértelműsítő felületnek, hogy a szavakra és tagmondatokra bontással kapcsolatos hibák javítására is alkalmas. Ez egyrészt azért fontos, mert inherens különbség van az eredeti és a normalizált szövegváltozat szavakra bontásában (a tokenizálásban). Másrészt pedig azért, mert a normalizált változat gondos ellenőrzése után is előfordulhat, hogy a szöveg nem megfelelően van szavakra bontva. A tagmondatokra bontással kapcsolatban elsősorban a beágyazott tagmondatok megfelelő annotációjával kapcsolatban merült fel probléma. A szavakat, illetve tagmondatokat a szükséges helyen kettévágni, illetve összeolvasztani is lehet.

4. ábra. A böngészőben működő egyértelműsítő felület.

aztat	megh fűze,					
aztat	megfőzze,					
az[N Pro.Acc]	meg +főz[VPfx.V.Subj.S3.Def]					
és	az	Tehénneknek	mossa	megh	az	Tüdgyét,
és	a	tehéneknek	mossa	meg	a	tőgyét.
és[C]	a[Det]	tehén[N.PI.Dat]	mos[V.S3.Def]	meg[VPfx]	a[Det]	tőgy[N.PxS3.Acc]
kit	is		mos[V.Subj.S3.Def]			feléje
Kit	is		mos[V.S3.Def]			feléje
a+ki[N Pro Rel.Acc]	is[Clit_is]		meg +főz[VPfx.V.PartAdv=vÁN]			+felé[PP.S3]

Ha a morfológiai elemző több lehetséges elemzést rendel egy szóalakhhoz, akkor a statisztikai egyértelműsítő program a legvalószínűbb elemzést automatikusan kiválasztja (l. az 5.2. részben), de ezekben az esetekben az elemzés mindig zölddel kiemelve jelenik meg, szemben az egyértelmű szavak kék annotációjával (l. 4. ábra). A kézi annotátorok feladata, hogy az elemzett szöveget ellenőrizzék abból a szempontból, hogy a program választása helyes volt-e az adott szöveggörnyezetben. A 3. ábrán egy olyan igealak látszik, amelynek számos lehetséges elemzése van, amelyek közül a rendszer nem a megfelelőt választotta. Az 5. ábrán ugyanez a tagmondat látható az adott igealak helyes kézi egyértelműsítése után.

5. ábra. Kézzel egyértelműsített, javított tagmondat.

hogya	elvesztetted	pöcséted,
<hogya	elvesztetted	pecséted,>
hogya[C]	el +veszt[VPfx.V.Past.S2.Def]	pecsét[N.PxS2.Acc]

A szövegek kézi ellenőrzése mellett a morfológiai elemző adatbázisának ellenőrzése és bővítése is munkaiigényes feladat volt a projekt során, és ez szoros együttműködést kívánt a csoport tagjai között. Visszatérő probléma volt a morfológiai elemző által használt címkék finomhangolása; többek között új elemzést kellett hozzáadnunk bizonyos névutói alakokhoz (például: *az kenésnek utána*). Ez felvet egy olyan dilemmát, hogy bár a lehetséges címkék számának a növelése az adott esetben pontosabb morfológiai és szintaktikai elemzést tesz lehetővé, ugyanakkor megnehezítheti a különböző korpuszokból származó adatok összehasonlítását. Helyzetének megkönnyítése érdekében a felhasználót a lehető legrészletesebben tájékoztatjuk a címkék értelmezéséről a korpusz felhasználói leírásában.

Az automatikus annotálórendszert úgy alakítottuk ki, hogy lehetőséget biztosítson arra, hogy a munka folyamán megváltoztathassuk az alkalmazott annotációs séma egyes részleteit, ha úgy látjuk, hogy erre szükség van. Az egyik ilyen módosítás például a korábban említett időhatározók annotációjának megváltoztatása volt. A módosított annotációt az adott változtatást megelőzően egyértelműsített szövegekbe is viszonylag könnyen át tudjuk vezetni. Ezt az biztosítja, hogy a szövegek újraelemzésekor a program automatikusan a korábban választotthoz leghasonlóbb elemzést választja ki. Ugyanakkor minden olyan szót speciális kiemeléssel jelöl meg, amelyek esetében az újraelemzés az annotáció megváltozásával járt, hogy a kézi annotátorok könnyen ellenőrizhessék ezeket a pontokat. Azokban az esetekben, ahol az annotációs sémát mélyrehatóbban megváltoztattuk, és ahol ez az egyszerű hasonlóság alapú heurisztika várhatóan nem adott volna kielégítő eredményt,⁸ kifinomultabb módszert alkalmaztunk az annotáció frissítésére: automatikusan generált reguláris kifejezésekkel cseréltük le a régi elemzéseket, amelyet a morfológiai generátor kézzel ellenőrzött kimenetének felhasználásával hoztunk létre.

5.2. Automatikus egyértelműsítés

Az első néhány dokumentumot teljesen kézzel egyértelműsítettük a webböngészőben működő eszköz segítségével. Amikor megfelelő mennyiségű anyag összegyűlt ahhoz, hogy egy statisztikai egyértelműsítő eszközt betanítsunk, ennek

⁸ Például amikor bizonyos képzett alakokhoz a korábbinál részletesebb elemzés hozzárendelése mellett döntöttünk.

segítségével előegyértelműsítettük az annotációkat, és a kézzel kijavított annotált szövegeken inkrementálisan újrataníttuk az egyértelműsítőt. Először a rejtett Markov-modellen alapuló HunPos szófaji címkéző eszközt használtuk (Halácsy et al. 2007). A HunPos nem tud lemmatizálni, csak egy morfológiai címkét rendel a szavakhoz, ezért a következő egyszerű módszerhez folyamodtunk, hogy teljes morfológiai elemzést kapjunk: a csak címkéssel annotált szöveget újraelemztettük a morfológiai elemzővel, és a címkéhez leghasonlóbb elemzést választottuk. Ez a módszer viszonylag jó eredményt adott, de volt vele egy probléma: a hasonlóság alapú sorrendezés mindig a rövidebb lemmákat részesítette előnyben. Ez az egyik leggyakoribb lemma-többértelműségi osztály, az ikes-iktelen igepárok esetében nem adott megfelelő eredményt, mert a mindig az iktelen változatot választó algoritmus az ebbe a többértelműségi osztályba tartozó gyakori igék nagy részénél nem a megfelelő lemmát választotta.

Később a HunPos címkéző programot lecseréltük a hasonló statisztikai modellt alkalmazó PurePos egyértelműsítő programra (Orosz – Novák 2013), amely számos további hasznos képességgel rendelkezik. Képes arra, hogy morfológiailag elemzett bementet dolgozzon fel, vagy annotáció közben hívja meg az integrált morfológiai elemzőt. A program tanítóanyagában nem szereplő szavak esetében ezekre az elemzésekre korlátozza az adott szóhoz rendelhető címkék halmazát ahelyett, hogy csak a szó végződése alapján próbálná a lehetséges címkéket megjósolni. Ez a magyarhoz hasonlóan gazdag morfológiájú nyelvek és kis-méretű tanítókorpusz esetén nagyon nagy mértékben javítja az egyértelműsítő pontosságát. Emellett a PurePos lemmatizálásra is képes. A tanítóanyagban szereplő lemmák esetén azok gyakorisága alapján választ a morfológiai elemző által adott lemmák közül. A morfológiai elemző számára ismeretlen és a tanítóanyagban sem szereplő szavakat is tudja lemmatizálni. Ehhez a tanítókorpuszból megtanult, a szó végződésén alapuló lemmatizáló modellt használ.

A PurePos egyértelműsítő pontosságát egy 84000 szavas részkorpuszon értékeltük ki. 67000 szónyi anyagon betanítva és 17000 szón kiértékelve 95,9%-os szópontosságot kaptunk. A tagmondatok 81,5%-a nem tartalmazott annotációs hibát, azaz csak minden ötödik tagmondatban kell kézzel hibát javítani. A program pontosságának egyik előfeltétele, hogy már a morfológiai annotáció előtt szerepeljen lexikonjában a korpuszban előforduló szinte valamennyi lemma. Így a tesztanyagban szereplő 17000 szónak mindössze 0,32%-a volt ismeretlen a morfológiai elemző számára.

6. A lekérdezőfelület

A korpuszhoz készített, böngészőben működő lekérdező-felületet nem csak arra tettük alkalmassá, hogy a szövegekben szereplő különböző nyelvtani szerkezetek, illetve maguk a nyelvtörténeti dokumentumok kereshetők és megjeleníthe-

tők legyenek, hanem arra is, hogy hatékonyan használható legyen az annotációs hibák javítására is. Ha egy lekérdezés során hibásan normalizált vagy annotált eredmény jelenik meg a találatok között, az azonnal javítható a webszerveren futó morfológiai elemző segítségével, illetve az adott szó bármelyik jellemzője (eredeti vagy normalizált alak) módosítható, és a javítás azonnal bekerül a kereső által használt korpuszadatbázisba. Természetesen ez a javító funkció csak a megfelelő jogosultságokkal rendelkező annotátorok számára érhető el.

Gyors és hatékony módszer az annotációs hibák javítására, ha a lekérdező-felületen kifejezetten olyan szerkezeteket keresünk, amelyek nagy valószínűséggel hibás annotáció eredményeként álltak elő (pl. determinánst finit igealak követ, stb.), és a ténylegesen hibás eseteket azonnal kijavítjuk az adatbázisban. Ezután a javított korpusz kiexportálható az adatbázisból, és a statisztikai egyértelműsítőt újratranítjuk. A 6. ábrán látható egy példa arra, amikor a keresőfelületet a visszaadott találatban szereplő annotációs hiba kijavítására használjuk. Nem csak az egyes szóalakok és azok annotációinak a javítására van lehetőség, hanem a tagmondatokra bontással kapcsolatos hibák javítására is.

6. ábra. A lekérdezés eredményeként kapott találatban észrevett annotációs hiba kézi javítása.

508932 hogy <hogy hogy C	508933 elvesztetted elvesztetted el +veszt VPfx.V.Past.S2.Def	508934 pöcséted, pecséted,> pecsét[N.PxS2] pecsét[N.PxS2] pecsét[N.PxS2.Acc]
--------------------------------------	---	---

A korpuszlekérdező által használt adatbázis az Emdros korpuszkezelő és -lekérdező eszközön alapul. A lekérdezéshez az Emdros beépített MQL nevű lekérdezőnyelven megfogalmazott, vagy a lekérdező-felületen szereplő grafikus elemek segítségével összeállított lekérdezések mellett a haladó felhasználók egy olyan, általunk definiált lekérdezőnyelvet is használhatnak, amelynek segítségével az MQL-nél sokkal tömörebb formában megfogalmazhatóak a lekérdezések (l. 7. ábra). Jól megfogalmazott lekérdezések segítségével hatékonyan kereshetünk példákat sokféle szintaktikai szerkezetre, annak ellenére, hogy a korpusz csak morfoszintaktikai annotációt tartalmaz.

7. ábra. A lekérdező-felület.

Old and Middle Hungarian Corpus of informal language use

Query

Comment

Database Metadata

v1.0.9 - 2015.05.04. - [Emdros](#) -

93 hit(s)

[1] Bosz. 1a., Abauj-Torna megye, Szilas, 1736. ... - 775537

egy	kis	idő	múlva	estve feli	még	világos	vólt	
Egy	kis	idő	múlva,	estefelél,	<még	világos	volt,>	
egy	kis	idő	múlva	este+felé	még	világos	van	
Det	Adj	N	PP	Adv	Adv	Adj	V.Past.S3	
Tehin gyüvéskor	gyön	Falubul	edgy	nagy	Files Bagoly	nagy	czetajval patajval,	
tehnjövéskor	jön	faluból	egy	nagy	fülesbagoly	nagy	csetajjal-patajjal,	
tehn+jövés	jön	falu	egy	nagy	füles+bagoly	nagy	csetaj+-pataj	
N.Tem	V.S3	N.Ela	Det	Adj	N	Adj	N.Ins	
fel	az	uton	mentiben	ahol	a	szöllő	köszt	volt,
fel	az	úton	mentében,	<ahol	a	szölő	között	volt,>
fel	az	út	megy	a+hol	a	szölő	között	van
VPfx	Det	N.Sup	V._Nact=tA.PxS3.Ine	Adv Pro Rel	Det	N	PP	V.Past.S3
oda gyött	igenessen	hozzája,						
odajött	egyenesen	hozzája.						
oda+jön	egyenes	ő						
VPfx.V.Past.S3	Adj.Essmod	N Pro.All.S3						

A korpusz a grammatikai annotáció mellett számos metaadatot tartalmaz az egyes szövegek szerzőjére, címzettjére, ezek nemére, társadalmi helyzetére és egymáshoz való viszonyára, a szöveg keletkezésének helyére és idejére vonatkozóan. Kereséskor ezeket a metaadatokat is használhatjuk az eredmények szűrésére. A keresett szó, kifejezés vagy grammatikai szerkezet a találatban kiemelve jelenik meg, és alapértelmezésként a találatot magában foglaló mondat jelenik meg kontextusként. Egy kattintással megjeleníthető az adott találathoz tartozó teljes dokumentum, amelyben a kiemelés ugyanúgy megjelenik. A korpuszkezelő képes nemfolytonos tagmondatok kezelésére is; gyakran ilyenek a beágyazott alárendelő tagmondatok tartalmazó mondatok. De a korpusz sok olyan példát is tartalmaz, amelyben közbevetett mellérendelt szerkezetek jelennek meg, illetve ahol az alárendelt tagmondat topikja megelőzi a főmondatot, amelynek eredményeként a főmondat ágyazódik be az alárendelt tagmondatba. A 7. ábrán látható példa több megszakított tagmondatot is tartalmaz. A csúcsos zárójelk kö-

zött szereplő tagmondatok beékelődnek az általuk megszakított tagmondat topikjába vagy a topik és a komment közé. Az Emdros ezeket a megszakított tagmondatokat nemfolytonos objektumként ábrázolja, amelynek nem része az adott tagmondatot megszakító másik tagmondat.

7. A TMK és más nyelvű történeti korpuszok

Számos történeti korpusz, például a Penn Corpora of Historical English,⁹ a Tycho Brahe Parsed Corpus of Historical Portuguese,¹⁰ a Welsh Prose¹¹ korpusz, a University of Ottawa parsed corpus of historical French,¹² az Icelandic Parsed Historical Corpus (IcePaHC),¹³ a The Parsed Old and Middle Irish Corpus (POMIC),¹⁴ a Parsed Corpus of Early New High German¹⁵ és a Penn Parsed Corpora of Historical Greek (PPCHiG)¹⁶ a morfológiai annotáció mellett szintaktikai annotációt is tartalmaz. Ezeknek többsége a Penn Treebank annotációs rendszerének valamilyen adaptált változatára épít, amely a Kormányzás és kötés elméletén alapuló, mondatösszetevőket annotáló séma. Ezzel szemben a TMK csak morfoszintaktikai annotációt tartalmaz, s ez egy elsősorban gyakorlati szempontokat mérlegelő döntés eredménye. Egyrészt a morfológiai elemzéshez már megvoltak az alkalmazható eszközök, hiszen rendelkezésre állt a mai standard magyarra kifejlesztett morfológiai elemző, bár ezt természetesen valamilyen nyire módosítani kellett ahhoz, hogy a történeti szövegeket is elemezni tudja. Másfelől nem-konfigurációs szintaxisából következően a magyar nyelv szintaktikai annotációja meglehetősen problémás kérdés. Az egyetlen olyan korpusz, amely mondattani fák segítségével elemzi a magyart, a függőségi nyelvtan keretében dolgozik (Vincze et al. 2009).¹⁷

A projekt erőforrásait lényegesen meghaladó feladat lett volna, hogy kidolgozzuk a szintaktikai annotációhoz tartozó szabályrendszert is, és felvállaljuk, hogy vagy kézzel végezzük el a korpusz szintaktikai annotációját, vagy pedig finanszírozzuk egy új szintaktikai elemző fejlesztését. A szintaktikailag elemzett

⁹ <https://www.ling.upenn.edu/hist-corpora/>

¹⁰ <http://www.tycho.iel.unicamp.br/corpus/en/index.html>

¹¹ <http://www.rhyddiaithganoloesol.caerdydd.ac.uk/en/>

¹² http://www.voies.uottawa.ca/corpus_pg_en.html

¹³ [http://linguist.is/icelandic_treebank/Icelandic_Parsed_Historical_Corpus_\(IcePaHC\)](http://linguist.is/icelandic_treebank/Icelandic_Parsed_Historical_Corpus_(IcePaHC))

¹⁴ http://www.dias.ie/index.php?option=com_content&view=article&id=6586&Itemid=224&lang=en

¹⁵ <https://enhcrcorpus.wikispaces.com/>

¹⁶ <http://www.ling.upenn.edu/~janabeck/greek-corpora.html>

¹⁷ A korpuszban használt annotációs séma a függőségi relációk igen szűk készletére épül, amelyben igen sok különböző függőségi viszony össze van vonva.

magyar nyelvtörténeti korpusz egyik alapvető előfeltétele éppen az lenne, hogy legyen egy szintaktikailag annotált korpusz a mai magyarról, amely általánosan elfogadott annotálási elvekre épít – csak ezután lehetne ezeket az elveket kiterjeszteni, illetve módosítani úgy, hogy a nehezebben értelmezhető történeti szövegekre is alkalmazhatók legyenek. Ugyanakkor a magyar nyelv gazdag morfológiájának köszönhetően már a morfológiai annotáció megléte is lehetővé teszi sokféle szintaktikai jelenség vizsgálatát. Egy megfelelően összeállított keresőkérdés pusztán a morfoszintaktikai jegyek alapján is eredményezhet olyan találati listát, amely döntő többségében releváns találatokat tartalmaz egy adott szintaktikai probléma vizsgálathoz.

8. Összegzés

Elvileg a korpuszépítés folyamata lezártnak tekinthető, ha az automatikus elemző kimenetének kézi egyértelműsítése elkészül, és a korpuszhoz illeszkedő keresőfelület hiba nélkül működik. A gyakorlatban azonban mindig van még lehetőség a fejlesztésre. Magától értetődő, hogy a korpusz bővítésének tulajdonképpen nincs határa. Így azonban az újabb és újabb szövegek feldolgozása során újabb és újabb olyan esetekkel találkozunk, amelyek a normalizálás szempontjából problémát okoznak, és így mind a normalizálási útmutató, mind pedig az automatikus normalizálásban szerepet játszó eszközök folyamatosan bővülnek, illetve időnként módosulnak is. Az utóbbi esetben pedig a korábban, más elvek szerint normalizált szövegek elemzését is frissíteni kell, hogy a végeredmény egységes legyen. További célunk, amelyen jelenleg is folyik a munka, hogy a korpusz keresőfelülete lehetővé tegye a szövegekhez társított metaadatok szerinti keresést is, amelyek a szociolingvisztikai és dialektológiai vizsgálatokat teszik könnyebbé. Ha pedig az adatok nemcsak nyelvészeti, hanem a standard szociolingvisztikai faktorok szerint is kereshetők és osztályozhatók lesznek, akkor ez lehetővé teszi majd a változószabály-elemzést, azaz annak feltárását, hogy egy nyelvi változó változatai közötti választást milyen faktorok és faktorcsoportok határoznak meg. Terveink között szerepel az is, hogy egy későbbi írásunkban olyan konkrét kutatási kérdéseket mutatsunk be, amelyek a TMK segítségével vizsgálhatók, s ebben további segédlet is szerepel majd a keresőfelület használatához.

Összegzésként elmondható, hogy a projekt két kulcsfogalmának a rugalmasság és a dokumentáció bizonyult. Elengedhetetlen volt, hogy megtaláljuk az arany középutat a filológiai, leíró és diakrón adekvátság, valamint azon lehetőségeink között, amelyek a morfológiaiilag annotált korpusz létrehozásához rendelkezésünkre álltak az eszközöket és adatrepresentációs módokat illetően. A történeti nyelvészek (akik a normalizálást, ellenőrzést és kézi egyértelműsítést végezték) és a számítógépes nyelvész (aki a morfológiai elemzésért és a keresőfelület fejlesztéséért volt felelős) közötti kooperáció mindkét féltől igényelt némi alkalmazkodóképessé-

séget, a folyamatos egyeztetések pedig helyenként olyan döntéseket eredményeztek, amelyek ellentétesek voltak a korábbi döntésekkel. Ez együtt járt egy újabb feladattal: a korábbi elvek szerint normalizált és elemzett szövegek frissítésével. A normalizálással és annotálással kapcsolatos szabályok folyamatos, precíz dokumentálása pedig azért volt kulcsfontosságú, mert ez a csapatmunka koordinálása mellett a későbbi felhasználók számára is nélkülözhetetlen lesz, hiszen ennek segítségével lehet a keresési eredményeket megbízhatóan értelmezni. Úgy gondoljuk, hogy ugyanez, tehát a részletes dokumentáció egyben az annotált történeti korpuszok esetleges standardizációjának is előfeltétele.

Végző soron pedig azzal a meglehetősen banális megállapítással tudjuk tapasztalatainkat összegezni, hogy minél inkább felhasználóbaráttá kívánja tenni a korpuszépítő a munkája eredményét, annál több időt és humán erőforrást igényel az adatbázis-építés. A munka során tapasztalt bonyodalmak egy részét feltehetően „hozta magával” a választott forrástípus, azaz az ó- és középmagyar beszélt nyelvet leginkább megközelítő informális szövegek feldolgozása. Abban reménykedünk azonban, hogy hosszú távon megtérül a befektetett munka. A TMK több tekintetben is úttörő projektumnak tekinthető: elsőként dolgozott fel ilyen módon informális szövegeket tartalmazó történeti forrásokat, építése során számítógépes nyelvész munkatársunk kifejlesztette az ilyen típusú munkához szükséges elektronikus eszközöket, és ez az első teljes egészében normalizált és annotált magyar nyelvtörténeti korpusz. A normalizálásnak és annotálásnak köszönhetően az eszköz sokoldalúan használható kutatáshoz, oktatáshoz, vagy pusztán csak a szövegek böngészéséhez is.

Irodalom

- Archer, Dawn – Kytö, Merja – Baron, Alistair – Rayson, Paul (2014), Normalising the corpus of English dialogues (1560–1760) using VARD2: Decisions and justifications. In: 35th ICAME conference, April 30–May 04, 2014. Nottingham. Abstract: <http://eprints.lancs.ac.uk/72803/> (2017. 12. 19.).
- Archer, Dawn – Kytö, Merja – Baron, Alistair – Rayson, Paul (2015), Guidelines for normalising Early Modern English corpora: Decisions and justifications. ICAME Journal. doi:10.1515/icame-2015-0001.
- Baron, Alistair – Rayson, Paul – Archer, Dawn (2011), Quantifying early modern English spelling variation: Change over time and genre. In: Conference on new methods in historical corpora, University of Manchester. Presentation: <http://eprints.lancs.ac.uk/60258/1/Presentation.pdf> (2017. 12. 19.)
- Bennett, Paul – Durrell, Martin – Scheible, Silke – Whit, Richard J. (2010), Annotating a historical corpus of German: A case study. In: Proceedings of the LREC 2010 workshop on Language Resources and Language Technology Standards, Valletta,

- Malta, May 18, 2010, 64–68. <http://www.ims.uni-stuttgart.de/institut/mitarbeiter/scheible/publications/lrec2010.pdf> (2017. 12. 19.).
- Bollmann, M. (2013), Spelling normalization of historical German with sparse training data. In: Proceedings of the Corpus Analysis with Noise in the Signal workshop (CANS 2013). <http://ucrel.lancs.ac.uk/cans2013/abstracts/Bollmann.pdf> (2017. 12. 19.).
- Claridge, Claudia (2008). Historical corpora. In: Anke Lüdeling – Merja Kytö (eds), *Corpus linguistics. An international handbook*. Vol. 1, 242–259. Berlin–Nijmegen: Walter de Gruyter.
- Dömötör Adrienne (2009–2011), Az alaktanig és tovább: korchmáros, kocsmáros, korchomáros és társai – morfológiailag elemzett történeti magánéleti adatbázis. *Nyelvtudomány*, V–VII. 13–19.
- Dömötör Adrienne (2011), Nyelvtörténet, nyelvváltozat, adatbázis. In: Hegedűs Orsolya – Psenáková Ildikó (szerk.): *Tudomány az oktatásért – oktatás a tudományért*. I. Univerzita Konstantína Filozofa v Nitre, Fakulta stredoeurópskych štúdií, Nitra, 49–53.
- Dömötör Adrienne (2014), Az ó- és középmagyar kori magánéleti nyelvhasználat morfológiailag elemzett adatbázisa. In: Fazakas Emese – Juhász Dezső – T. Szabó Csilla – Terbe Erika – Zsemlyei Borbála (szerk.), *Tér, idő, társadalom és kultúra metszéspontjai a magyar nyelvben*. ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék – Nemzetközi Magyarástudományi Társaság, Budapest–Kolozsvár, 11–21.
- Halácsy, Péter – Kornai, András – Oravecz, Csaba (2007), HunPos: An Open Source Trigram Tagger. In: Proceedings of the 45th Annual Meeting of the ACL on Interactive Poster and Demonstration Sessions, 209–12. ACL '07. Stroudsburg, PA, USA: Association for Computational Linguistics.
- Hendrickx, Iris – Marquilha, Rita (2011), From old texts to modern spelling: An experiment in automatic normalisation. *JLCL*, 26(2), 65–76.
- Hunston, Susan (2008), Collection strategies and design decisions. In: Anke Lüdeling – Merja Kytö (eds), *Corpus linguistics. An international handbook*. Vol. 1. 154–168. Berlin–Nijmegen: Walter de Gruyter.
- Lehto, Anu – Baron, Alistair – Ratia, Maura – Rayson, Paul (2010), Improving the precision of corpus methods: The standardized version of early modern English medical texts. In: Irma Taavitsainen – Päivi Pahta (eds), *Early modern English medical texts*. 279–290. Amsterdam: Benjamins.
- Lüdeling, Anke – Kytö, Merja (eds). (2008), *Corpus linguistics. An international handbook*. Berlin–New York: Walter de Gruyter.
- McEnery, Tony – Hardie, A. (2010), Investigating the journalism of the seventeenth century. <http://www.lancaster.ac.uk/fass/projects/newsbooks/default.htm> (2017. 12. 19.).
- Meyer, Charles F. (2002), *English corpus linguistics. An introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Novák, Attila (2003), Milyen a Jó Humor? In: Alexin Zoltán, Csentes Dóra (szerk.): I. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia, 138–44. Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Tanszékcsoport, Szeged.
- Novák, Attila – Rebrus, Péter – Ludányi, Zsófia (2017), Vincze Veronika (szerk.): Az emMorph morfológiai elemző annotációs formalizmusa. In XIII. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia, 70–78. Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Tanszékcsoport, Szeged.
- Orosz György – Novák Attila (2014), PurePos 2.0: egy hibrid morfológiai egyértelműsítő rendszer. In Tanács Attila; Varga Viktor; Vincze Veronika (szerk.) X. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia, 373–377. Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Tanszékcsoport, Szeged.
- Pahta, Päivi – Palander-Collin, Minna – Nevala, Minna – Nurmi, Arja (2010). Language practices in the construction of social roles in late modern English. In: Päivi Pahta – Minna Nevala – Arja Nurmi – Minna Palander-Collin (eds), *Social roles and language practices in late modern English*, (Pragmatics and Beyond NS 195). Amsterdam: Benjamins.
- Petersen, Ulrik (2004), Emdros — a Text Database Engine for Analyzed or Annotated Text. In: COLING 2004: Proceedings of the 20th International Conference on Computational Linguistics, Volume II. Proceedings of COLING, 1190–93.
- Prószéky, Gábor – Kis, Balázs (1999), A Unification-Based Approach to Morpho-Syntactic Parsing of Agglutinative and Other (highly) Inflectional Languages. In: Proceedings of the 37th Annual Meeting of the Association for Computational Linguistics on Computational Linguistics, 261–68. ACL '99. College Park, Maryland: Association for Computational Linguistics.
- Prószéky, Gábor – Novák, Attila. (2005), Computational morphologies for small Uralic languages. In: *Inquiries into Words, Constraints and Contexts*, 116–125.
- Rayson, Paul – Archer, Dawn – Baron, Alistair. – Culpeper, Jonathan – Smith, Nicholas (2007), Tagging the bard: Evaluating the accuracy of a modern POS tagger on early modern English corpora. In: Proceedings of the Corpus Linguistics conference: CL2007. UCREL. http://eprints.lancs.ac.uk/13011/1/192_Paper.pdf (2017. 12. 19.).
- Schneider, Peter (2002), Computer assisted spelling normalization of 18th century English. In: Pam Peters – Peter Collins – Adam Smith (eds), *New frontiers of corpus research: Papers from the 21st International Conference on English Language Research on Computerized Corpora*, Sydney, 2000, 199–211). Amsterdam: Rodopi.
- Vincze Veronika – Szauter Dóra – Almási Attila – Móra György – Alexin Zoltán – Csirik János (2009), A Szeged Treebank függőségi fa formátumban. In: Tanács Attila – Szauter Dóra – Vincze Veronika (szerk.): VI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia. 127–138. Szegedi Tudományegyetem, Informatikai Tanszékcsoport, Szeged.

ITTZÉS MÁTÉ

Funkcióigés szerkezetek és nyelvészeti rekonstrukció¹

This paper investigates the possibility of the reconstruction of light verb constructions for a proto-language in general and Proto-Indo-European (PIE) in particular. It is argued that the category of N+V light verb constructions as a type probably existed in PIE, but the reconstruction of specific constructions faces serious difficulties, since apart from the lack of exact correspondences between light verb constructions of the individual Indo-European languages, it also runs counter to various theoretical and methodological principles of comparative historical linguistics.

Keywords: light verb construction, reconstruction, root enlargement, univerbation, Proto-Indo-European

Kulcsszavak: funkcióigés szerkezetek, rekonstrukció, gyökbővítmeny, univerbáció, indoeurópai alapnyelv

1. Bevezetés

Az összehasonlító történeti nyelvészet egyik célja, hogy a vizsgálat tárgyát képező nyelvcsaládba tartozó nyelvek egykori közös őst, az ún. alapnyelvet vagy proto-nyelvet – az elérhető adatoktól és az alkalmazott módszerek helyességétől függően – minél teljesebben feltárja. Az egyes kutatók álláspontja azonban nagy mértékben eltérhet abban a tekintetben, hogy mit és milyen részletességgel tartanak rekonstruálhatónak az alapnyelvből. Az indoeurópai alapnyelvet illetően például alighanem kevesen annyira optimisták, mint a 19. század derekán August Schleicher (1868), aki – „theils um darzuthun, dass, wenn auch mit mühe, zusammenhängende sätze in indogermanischer ursprache gebildet werden können, theils animi causa” – egy teljes szöveget publikált rekonstruált indoeurópai alapnyelven.

Schleicher „A juh és a lovak” című híres, még a nem nyelvészek által is viszonylag széles körben ismert állatmeséjének az azóta eltelt immár másfél év-

¹ Az ELTE BTK-n 2016. október 28-án tartott magyar nyelvű habilitációs előadás szerkesztett változata. Itt fejezem ki köszönetemet mindazoknak, akik az előadás utáni vita során tett értékes megjegyzéseikkel segítettek a jelen tanulmány elkészítését: Ladányi Mária, Dér Csilla, Wojtilla Gyula, Déri Balázs, Cser András, Adamik Béla, Biró Tamás. Szintén köszönettel tartozom két névtelen lektoromnak hasznos észrevételeikért.

században számos modernizációja látott napvilágot,² ezek azonban elsősorban alkotóik fonológiai és morfológiai felfogásáról adnak képet, szintaktikai változtatásokat a Schleicher-féle verzióhoz képest – kevés kivételtől eltekintve – alig tartalmaznak. Most csak egy rövid, de jól megragadható példát említek a szintaktikai különbségekre. Schleichernél a juh a következő szavakkal fejezi ki sajnálkozását a lovaknak:

- (1) *kard aghnutai mai*
szív búsul nekem
'Búsul a szívem.'

Ezzel szemben Byrd változatában ezt találjuk:

- (2) *kér moi aghnutor*
szív nekem búsul

Az első pillantásra szembeötlő fonológiai (különböző magánhangzók mindhárom szónál, a kezdő zárhang [*k* : *k̄*] eltérése a 'szív' szóban) és morfológiai különbségek (eltérő mediális igei személyrag [-*toi* : -*tor*], ablaut-különbség a 'szív' főnévben) mellett eltérő a két változat szórendje is. Byrd verziójában a hangsúlytalan **moi* névmás klitikumként – a Wackernagel-törvénynek nevezett szórendi szabályszerűséggel összhangban – az első, hangsúlyos szó után a mondat második helyén, az ún. Wackernagel-pozícióban található.³

Még ha nem gondoljuk is úgy, mint Schleicher, hogy akár egész szövegeket tudunk rekonstruálni, tény, hogy nagyon sok mindent tudunk az indoeurópai alapnyelvről. Ehhez természetesen az is hozzájárul, hogy a Schleicher óta eltelt

² Ezekről legkönnyebben a https://en.wikipedia.org/wiki/Schleicher's_fable oldalon tájékozódhat az érdeklődő. A legújabb általam ismert változat a University of Kentucky indogermanistája, Andrew M. Byrd nevéhez fűződik, aki 2013-ban nagy feltűnést keltett azzal, hogy saját verzióját fel is olvasta (még egy magyar nyelvű blog is tudósított róla: http://juharizsuzsanna.blog.hu/2013/09/30/osnyelven_szolalt_meg_a_professzor). A felvétel a <http://www.archaeology.org/exclusives/articles/1302-proto-indo-european-schleichers-fable> oldalon hallgatható meg. Ahogy az említett Wikipedia-oldal is tudósít, a mese első mondata Ridley Scott 2013-as Prometheus című sci-fijének egyik jelenetében is szerepet kap.

³ Schleicher a Wackernagel-törvényt természetesen még nem ismerhette, hiszen ezt a felismerést a névadó svájci nyelvész csak a 19. század végén publikálta, I. Wackernagel (1892). A Wackernagel-törvény egyike azoknak az indoeurópai jelenségeknek, amelyeket a modern szintaxiselméletek is előszeretettel tárgyalnak (a legújabb szakirodalomból I. pl. Hale 2007: 194–221; Keydana 2011; Goldstein 2015). A szakirodalomban nem egységes annak a megítélése, hogy ezt a szórendi jelenséget valójában szintaktikai szabályok (mozgatások) vagy fonológiai tényezők irányítják, esetleg a kettő kölcsönhatásáról van-e szó.

másfél évszázadban számos új indoeurópai nyelv vált ismertté: itt most elég csak az anatóliai és a tokhár nyelveket megemlíteni.⁴ Másfelől a finomodó rekonstrukciós módszerek és az újabb nyelvészeti elméletek és irányzatok egyre hatékonyabb eszközöket kínálnak ahhoz, hogy a különnyelvi adatokat feldolgozzuk, értékeljük, és belőlük östörténeti, ezen belül alapnyelvi korszakok jellemzőire következtessünk.

2. A nyelvészeti rekonstrukció

2.1. Az összehasonlító történeti nyelvészetben kétféle rekonstrukciós módszert szokás megkülönböztetni: a külső vagy összehasonlító (komparatív) rekonstrukciót és a belső rekonstrukciót. Mivel a szakirodalomban ezekről részletesen lehet olvasni (l. pl. Fox 1995; Hock 1991: 532–626; Cser 2000: 13–19; Rankin 2003; Ringe 2003; Beekes 2011: 99–115; Weiss 2015; Hale 2015; Byrd megj. alatt), itt most csak néhány fontosabb szempontot emelek ki.

Mindkét rekonstrukciós módszernek lényegét tekintve azonos a célja: egy olyan ún. östörténeti nyelvállapot feltárása, amelyből nem rendelkezünk nyelvemlékes adatokkal. Az alkalmazott elvek és módszerek (hangmegfelelések felállítása, a többségi elv alkalmazása, „Ockham borotvájának” figyelembe vétele, a tipológia szerepe stb.) szintén alapvetően megegyeznek. Ezzel szemben lényeges különbség, hogy amíg a külső rekonstrukció különböző rokon nyelvekből vett adatokra épül, addig a belső rekonstrukció egy nyelven belüli, elsősorban morfológiai váltakozásokból indul ki. Ebből következik, hogy a két módszernél más a rekonstruktum státusza is. Míg a külső rekonstrukció a vizsgálatba bevont rokon nyelvek közös ősének, az ún. alapnyelvnek egy elemét tárja fel, addig a belső rekonstrukciónál az adott nyelv egy korábbi, a nyelvemlékes kort megelőző fázisáról kapunk képet.

2.2. A külső rekonstrukciót illusztráló (3)-as példában néhány indoeurópai nyelv 'apa' jelentésű szavának sing. nom.-i alakját láthatjuk. Ezekből az adatokból a kezdő mássalhangzóra vonatkozólag egy hangmegfeleléssor (4) állítható fel, amely – az előbb említett rekonstrukciós elvek és metodológiai szempontok alkalmazásával – egyértelműen **p* rekonstrukcióhoz vezet, azaz kijelenthetjük: az indoeurópai alapnyelvben, a felsorolt (és természetesen további) indoeurópai nyelvek közös ősében az 'apa' szó bilabiális zöngétlen zárhanggal kezdődött (a teljes nominativusi alak minden valószínűség szerint **ph₂tér* volt).

⁴ Az indoeurópai nyelvek talán legjobb bemutatását Fortson (2010) 9–20. fejezete tartalmazza.

- (3) óind *pitā*
 avesztai *ptā*
 ógörög πατήρ, mykénéi *pa-te* /patēr/
 latin *pater*
 tokhár B *pācar*
 gót *fadar*
 örmény *hayr*

- (4) ói. *p* : av. *p* : gr. *p* : lat. *p* : tokh.B *p* : gót *f* : örm. *h* < ie. **p*

2. 3. A belső rekonstrukcióra lássunk egy példát a görög nyelvből! Ferdinand de Saussure visszaemlékezéseiben leírja (Saussure 1960: 18; vö. Watkins 1978: 59–69; Meier-Brügger 2010: 230), hogy 1872 környékén gimnazistaként Hérodotos olvasása közben feltűnt neki az ión nyelvjárási med.-pass. perf. plur. 3. *τετάχεται* forma a *τάσσω* (attikai *τάττω*) 'felállít, elrendez, csatasorba állít' igeből, ez ugyanis az általa korábban tanult perifrastikus attikai *τεταγμένοι εἰσίν* alak fényében teljesen szokatlan volt számára. Rájött, hogy a med.-pass. praes. impf. plur. 1. *φερόμεθα* és plur. 3. *φέρονται* viszonya (a *φέρω* 'visz' igéből) ugyanaz, mint a med.-pass. perf. plur. 1. *τετάγμεθα* és a hérodotosi plur. 3. *τετάχεται* közötti kapcsolat.

- (5) *φερό-μεθα* : *φέρο-νται* = *τετάγ-μεθα* : *τετάχ-αται*

Az aránypárt figyelembe véve logikusan adódott számára a felismerés, hogy az *-νται* és *-αται* személyragok valójában ugyanazt a végződést jelentik, csak az utóbbi egy korábbi, szillabikus vagy szonáns nazálist⁵ tartalmazó változatból fejlődött ki. Belső rekonstrukcióval tehát a görög nyelv egy korábbi szakaszára egyetlen med.-pass. plur. 3. személyragot rekonstruálhatunk **-ntaj* formában, amely a tővégi hangtól függően vagy [-ntaj]-ként (magánhangzó után), vagy [-ɲtaj]-ként (mássalhangzó után) realizálódott.⁶ Az utóbbi eredményezte később az *-αται* formát.

⁵ Tudománytörténeti érdekesség – és egyben a sors iróniája –, hogy az indoeurópai alapszószótári szillabikus nazálisok felfedezésének dicsőségét végül az a Karl Brugmann aratta le (l. Brugmann 1876), akinél Lipcsében a fiatal Saussure – néhány évvel a fentebb leírt (és publikálatlanul maradt) felfedezése után – maga is tanult, és aki a többi újgrammatikussal együtt nagy hatással volt rá (l. Saussure 1960: 23–24; Bouissac 2010: 41–42, 45).

⁶ A mostani áttekintés gondolatmenete szempontjából valójában irreleváns, hogy a kérdéses személyrag legősibb formája a görögben **-ntoj* volt (< ie. **-ntoj*), amely a mykénéi és az arkado-ciprusi nyelvjárásban még /-ntoj/, ill. -ντοι formában megtalálható (pl. myk. *e-so-to* /esontoj/; ark. *διαδικάσωντο*; l. Rix 1992: 254–255). Szintén figyelmen kívül hagyhatjuk azt a körülményt, hogy Hérodotosnál a Saussure által említett *τετάχεται* alak nem is fordul elő, csupán a med.-pass. praes. perf. plur. 3. *έτετάχαιτο*

2.4. A két rekonstrukciós módszer a gyakorlatban gyakran kiegészíti egymást és egymásra épül. Például egy adott nyelv belső rekonstrukcióval feltárt legkorábbi állapotát vetjük egybe rokon nyelvek adataival, és így következtetünk – immár a külső rekonstrukció módszerének alkalmazásával – az alapnyelvre.⁷ A sorrend azonban lehet fordított is: mivel magának az alapnyelvnek is volt története, időbeli mélysége, ezért alkalmazhatjuk a belső rekonstrukció módszerét az alapnyelv – külső rekonstrukcióval feltárt – legkésőbbi, a felbomlást közvetlenül megelőző stádiumára, és ilyen módon az alapnyelv vagy proto-nyelv még korábbi, „pre-proto” előtaggal jelölhető fázisáig juthatunk el. Egyszerű példaként az indoeurópai névszóragozás plur. nom.-i esetragját említem. Ez az esetrag az ún. thematikus (azaz *-o-tövű) névszóknál *-ōs, az athematikusoknál (azaz a többi tőtípusban) *-es formában rekonstruálható külső rekonstrukcióval, többek között az alább felsorolt különnyelvi esetragok alapján:

- (6) óind -ās : gót -ōs : oszk -ūs [-ōs] : óír -u⁸ < ie. (thematikus) *-ōs
 (7) óind -as : ógörög -ες : hettita -eš : litván -es < ie. (athematikus) *-es

Kézenfekvő a feltételezés, hogy a pre-proto-indoeurópai fázisban – függetlenül attól, hogy a névszó milyen tövű volt – egyetlen plur. nom. rag létezett *-es formában, amely később a thematikus névszók tövégi *o-jával összevonódott:

- (8) them. ie. *-ōs < pre-ie. *-o-es
 athem. ie. *-es < pre-ie. *-es

2.5. A továbbiak szempontjából szükséges a rekonstruktum mellett egy másik fogalmat is bevezetnünk. Vannak ugyanis olyan esetek, amikor egy adatot esetleg csak egyetlen leánynyelvből tudunk kimutatni, mégis azt feltételezzük, hogy ez az adott nyelvben alapnyelvi örökség, amely a többi rokon nyelvből kiveszett. Ekkor a rokonnnyelvi megfelelések hiánya miatt nem beszélhetünk összehasonlítható vagy külső rekonstrukcióról és egyáltalán rekonstruktumról sem. Ezekre az

(összesen 17 alkalommal, többnyire igekötővel), ugyanis erre az -ατο személyragra – mutatis mutandis – ugyanúgy érvényes a fentebb bemutatott gondolatmenet. A τετάχεται a görög történetírók közül például Thukydidésnél (3,13,4) és Xenophónnál (ἀντιτετάχεται Anab. 4,8,5) található meg.

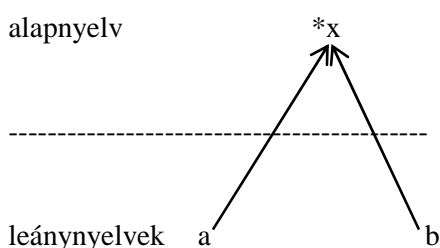
⁷ L. pl. a latin és indoeurópai 'hó' szó rekonstrukciójának példaértékű bemutatását: Mayrhofer (1980: 364); Meier-Brügger (2010: 173–174). Az ie. *sneigth szemantikai rekonstrukciójáról legújabban I. Feulner (2009).

⁸ Az óírben ez az esetrag a plur. vocativus ragjaként él tovább. Megjegyezhetjük azt is, hogy a görög (-οι) és a latin (-ī < archaikus lat. *-oi [Festusnál -oe]) esetrag a névmási *-oi végződés reflexe, amelynek átvétele azonban egymástól függetlenül történt ezekben a nyelvekben, az utóbbi esetben minden valószínűség szerint már a latin-faliszki köztes alapnyelvi szinten (vö. Adamik 2009: 57, 105, 139).

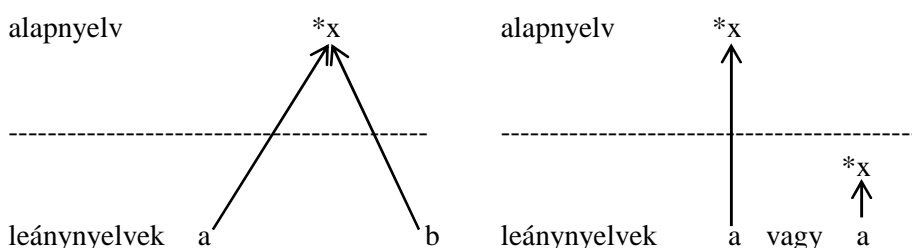
egy nyelvből az ismert hangváltások révén az alapnyelvre visszavetített jelenségekre H. Eichner nyomán az indogermanisztikában a transzponátum elnevezés használatos.⁹

A transzponátumok státusza és időbeli mélysége azonban éppen az összehasonlító rekonstrukció, azaz a hangmegfeleléseket mutató rokonnyelvi kognátumok hiánya miatt eleve bizonytalan, hiszen lehetséges, hogy az alapnyelvre transzponált jelenség valójában csak különnyelvi szinten jött létre. A rekonstrukció és transzponátum különbségét az alábbi két ábra szemlélteti.

1. ábra. Rekonstrukció

2. ábra. Transzponátum

A két jelenség különbségét mutatja be a következő példa. Az ói. *marj* 'töröl, lesimít, lehúz, dörzsöl, tisztít' ige (pl. praes. impf. *márjmi*, aor. inj. *mṛkṣatam*; EWAia II: 324–325) rokonai ismertek az avesztai (*marz* 'dörzsöl'; pl. praes. impf. *marəzaiti*; Kellens 1995: 44) és az ógörög (*ἀμέργω* 'leszakít, leszed'; *ἀμόργνυμι* 'letöröl') nyelvből. Ezek alapján a kognátumok alapján külső rekonstrukcióval egy ie. **h₂merǵ* 'lehánt, lehúz, letöröl' ige gyököt lehet rekonstruálni (LIV: 280–281).

A védikus óind nyelvben az ige nék már a legkorábbi nyelvelmélektől, vagyis a Ṛgveda himnuszaitól kezdve a perfectuma is adatolt (pl. perf. act. plur. 3. *nī māmrjūḥ* RV 10,65,7d).¹⁰ Az ige *māmrj-* perfectumtövéét az óind történeti hangtanból ismert hangváltások figyelembevételével **h₂me-h₂mǵ-*re vezethetjük vissza. Mivel azonban az ige perfectumát más nyelvből nem ismerjük, ezért ennél a tónél nem beszélhetünk rekonstrukcióról, csak transzponátumról. Funkcionális-szemantikai alapon azonban bizonyosnak tűnik, hogy az ige perfectumképzése nem alapnyelvi eredetű, hanem csak különnyelvi (legfeljebb indo-iráni köztes alapnyelvi) korú, hiszen nagy valószínűséggel kizárható, hogy egy olyan agentív-attings jelentésű¹¹ ige, mint a **h₂merǵ*, az alapnyelvben perfectumi ala-

⁹ A fogalom definíciójához vö. Krisch (1996: 12).

¹⁰ Az ige összes Ṛgveda-beli előfordulását l. Lubotsky (1997 II: 1082).

¹¹ Azaz amelynek első aktánsa az ágens, és az általa kontrollált cselekvés közvetlenül érint egy másik aktánst. Az alkalmazott terminológiával kapcsolatban l. Gotō (1987: 25–29); Kümmel (2000: 6–7).

kokat képezett volna,¹² ugyanis a perfectumnak mint kategóriának az a fajta rezultatív, német terminológiával „objektsresultativ” használata, amely például a fentebb idézett R̥gveda-helyen is megfigyelhető (‘magukhoz húzták, magukévá tették’, azaz most náluk található, az övék), csak poszt-alapnyelvi szinten jött létre újjításként (Kümmel 2000: 76–77, 373).¹³ Tehát egy indoeurópai alapnyelvi **h₂me-h₂m̥ǵ-* perfectumtő feltételezése még transzponátumként sem állja meg a helyét. Az igeigyök maga ettől még természetesen **h₂merǵ* formában rekonstruálható az indoeurópai alapnyelvre.

2.6. A rekonstrukciós módszer a nyelv különböző szintjein alkalmazható. A fonológiai, a morfológiai és a szemantikai rekonstrukció közös eleme, hogy mind-egyik szabályos hangmegfelelések felállításán alapul, azaz mindhárom területen az „anyagi” megfelelést mutató kognátumok megléte teszi lehetővé a rekonstrukciós módszer alkalmazását (Cser 1999: 13–14). A fonológiai rekonstrukció elsődlegességét mutatja, hogy morfológiai kategóriákból is csak olyanokat rekonstruálhatunk, amelyeknek hordozó morfémái az egyes leánnyelvekben szabályos hangmegfeleléseket mutatnak. Azért tudjuk rekonstruálni például a középfok kategóriáját az indoeurópai alapnyelvre, mert az egyes leánnyelvekben megtalálható középfokképzők kognátumok, és egy ie. **-ios-* szuffixumot feltételeznek (vö. Meier-Brügger 2010: 355–358):

- (9) óind *-(ī)yas-* : mykénéi görög */(i)joh-/* : latin *-iōr-* : óír *-(i)u*
< ie. **-ios-*

A szemantikai rekonstrukció szintén feltételezi a fonológiai rekonstrukciót, hiszen egy alapnyelvi szó jelentését is csak olyan különnyelvi szavak szemantikája alapján határozhatjuk meg, amelyek kognátumok, vagyis olyan szabályos hangmegfelelést mutatnak, amelyből az alapnyelvi szó hangalakjára következtethetünk. A különnyelvi szavak közti szemantikai megfelelés nem elegendő alapnyelvi rekonstrukcióhoz, ha nem kíséri hangalaki megfelelés.¹⁴ Így például fel sem vetődik, hogy az alább felsorolt – hangmegfeleléseket nem mutató – szavak alapján próbáljuk meg rekonstruálni az indoeurópai ’énekelt’ szót, noha teljesen nyilvánvaló, hogy léteznie kellett ilyen szónak az alapnyelvben.

¹² Az alapnyelvi perfectum funkciójáról röviden l. Kümmel (2000: 65); Tichy (2004: 90–92).

¹³ Másfelől a reduplikáció (*mā-*) magánhangzójának hosszúsága arra utal, hogy viszonylag régi képzésről van szó, amely a laringálisok – legalábbis bizonyos pozíciókban való – egykori meglétéről tanúskodik: *mām̥ǵ-* < **(H)ma-Hm̥ǵ-* (l. Kümmel 2000: 374; Krisch 1996: 27).

¹⁴ Természetesen az is igaz, hogy ha nincsen a különnyelvi szavak között szemantikai kapcsolat, akkor fel sem vetődik az összehasonlító rekonstrukció lehetősége.

- (10) homérosi ógörög *ἀείδω*, attikai *ᾄδω*
 latin *cano*
 óind *gāyati*
 gót *siggwan*
 hettita *išḫamai-*

A kérdés ilyen esetben inkább az, hogy melyik különnyelvi szó őse lehetett az alapnyelvi 'énekel' szó, amelyet más nyelvekben más lexéma váltott fel, vagy ha mindegyik alapnyelvi eredetű, akkor volt-e köztük az indoeurópaiban valamilyen szemantikai vagy stilisztikai különbség.¹⁵

3. A szintaktikai rekonstrukció kérdései

3.1. A szintaktikai rekonstrukcióval némiképp más a helyzet. Ha ugyanis a szintaxist mint absztrakt szabályrendszert fogjuk fel, azaz olyan elvek és szabályok összességének, amelyek a szavak nagyobb egységekké, szintagmákká és mondatokká való szerveződését irányítják, akkor a szintaktikai rekonstrukció végeredményben független a formai tényezőktől, vagyis azoknak a morféimáknak, szavaknak a fonológiai tulajdonságaitól, amelyekben az absztrakt szintaktikai szerkezet megvalósul (Cser 1999: 13–14). A fonológiai rekonstrukciótól való ilyen értelemben vett függetlenség magyarázza – legalábbis részben – azt, hogy a szintaktikai rekonstrukció az összehasonlító nyelvészetben, így az indogermánisztikában is jóval kevesebb hangsúlyt kapott és kap még mindig, mint a fonológiai, morfológiai és szemantikai rekonstrukció.¹⁶

¹⁵ A görög *ἀείδω*-nak nem ismeretes rokona más indoeurópai nyelvből, így **h₂ueid*-re való visszavezetésénél csupán transzponátumról beszélhetünk, azaz alapnyelvi, pontosabban a különnyelvi korszak előtti megléte nem bizonyítható (a LIV-ben is kérdőjellel szerepel a lemma; LIV: 288). A következő három nyelv 'énekel' jelentésű igéjének vannak megfelelői más nyelv(ek)ben, de megoszlásuk szintén kérdésessé teszi az alapnyelvi eredetet (ennek ellenére a LIV-ben mindegyik kérdőjel nélkül van felsorolva). A lat. *cano* rokona más itálikus nyelvekben és a keltában van meg, illetve létezik germán névszói származéka (**kan/kān* LIV: 342–343), azaz ennél a lexikális izoglosszánál egy északnyugat-indogermán innovációról lehet szó. Az óind ige etimója (**g^(u)eH(i)* LIV: 183) az indo-iráni ágon kívül még a balti-szláv nyelvekben mutatható ki, míg a gót ige név szláv és görög rokonai ismertek (**seng^{uh}* LIV: 532). Alapnyelvi eredetre (ie. **sh₂em*) leginkább a hettita ige tarthat számot, mégpedig nem egyszerűen legősibb volta miatt, hanem azért, mert rokona az óindben is kimutatható egy 'énekel, melódia' jelentésű névszói származékban (ti. *sāman-*). L. Kloekhorst (2008: 393–394); **sh₂em* igegek a LIV-ben nem szerepel.

¹⁶ A mérvadónak számító indoeurópai bevezetések ezt a területet vagy egyáltalán nem tárgyalják (pl. Szemerényi 1996; Beekes 2011), vagy csak jóval kisebb terjedelemben, mint a nyelv többi szintjének rekonstrukcióját (pl. Meier-Brügger 2010: 374–412 [de a

A különnyelvi szerkezeti megfelelések alapján óvatosan olyan alapnyelvi szintaktikai szabályszerűségeket¹⁷ rekonstruálhatunk, mint például a főnévi csoporton belüli egyeztetés, a pragmatikailag semleges SOV szórend, illetve a fentebb már említett Wackernagel-törvény, amely a klitikumok mondatbeli pozícióját írja le.¹⁸

3.2. Ha azonban a szintaxishoz és a szintaktikai struktúrákhoz nem mint absztrakt szerkezeti szabályokhoz közelítünk, hanem olyan módon, hogy megpróbálunk szónál nagyobb szerkezeti egységeket (szintagmákat, mondatokat) rekonstruálni a maguk alaki, formai valóságában, akkor komoly problémákba ütközünk. Léteznek egyfelől teljesen transzparens és kompozicionális szerkezetek, konstrukciók, amelyek a beszélők számára tetszés szerint szabadon, újra és újra megalkothatók, nem kell őket memorizálni (vö. Kálmán 2006: 239–240). Ilyen például a 'kedves/szeretett fia (vkinek)' jelzős szerkezet, amely természetesen a modern indoeurópai nyelvekben is szabadon létrehozható:

- (11) angol *dear son*
 német *lieber Sohn*
 francia *cher fils*
 olasz *caro figlio* ...

fejezet nagyobb része inkább a névszó és az ige morfoszintaxisával foglalkozik]; Fortson 2010: 152–169). A szintaktikai rekonstrukcióval szembeni elvi ellenvetésekről és ezek érvényéről, illetve kritikájáról l. pl. Eythórsson–Barðdal (2011: 148–151); Barðdal (2015: 344–351).

¹⁷ Ezek a rekonstrukciók tipológiai értelemben véve rendszerint nagyon általános jelenségeket céloznak meg, és tulajdonképpen csak azért tekintjük őket alapnyelvinek, nem pedig független különnyelvi vagy köztes alapnyelvi innovációnak, mert a megfeleléseket mutató nyelvekről az összehasonlító nyelvészet már bebizonyította, hogy egymás rokonai. A szintaktikai rekonstrukció tehát nem a nyelvrokonság bizonyítására szolgál, hanem már bizonyítottan rokon nyelvek adatain alapul, szerepe tehát már csak ezért is másodlagos a nyelv más szintjein alkalmazott külső rekonstrukcióhoz képest.

¹⁸ Ezen a helyen most csak röviden említem meg, hogy az utóbbi évek fejleményei alapján ítélve a konstrukciós nyelvtan (Construction Grammar, CxG) irányzata tűnik alkalmasnak arra, hogy a szintaktikai rekonstrukcióval való foglalkozást érdemben kiemoldítsa a holtpontról. Ez a nyelvészeti irányzat a lexikont és a grammatikát egy – a produktivitás és a transzparencia szempontjából graduális – kontinuum részeinek tekintti, vagyis a szavakat és az összetett szintaktikai szerkezeteket egyformán formafunkció párosításként, azaz konstrukcióként értelmezi. Ebből következik, hogy az összetett szintaktikai struktúráknál is értelmezhetővé válik a saussure-i jelfogalom önkényessége, ami az összehasonlító rekonstrukciós módszer alkalmazásának egyik alapja. A konstrukciós nyelvtan alkalmazásáról az összehasonlító nyelvészetben l. pl. Barðdal–Eythórsson (2012); Barðdal (2013).

Míthogy az összehasonlító nyelvészet a külső rekonstrukció módszerét a lehető legkorábbi elérhető adatokra alkalmazza, lássunk néhány példát az említett szintagmára ókori indoeurópai nyelvekből:

- (12) ógörög (Hom. *Il.* 2,564)
φίλος *υἱός*
kedves.NOM fiú.NOM
- (13) latin (Cic. *Prov.* 43)
carissimum *filium*
legkedvesebb.ACC fiú.ACC
- (14) óind (RV 10,22,3d)
putrám ... priyám
fiú.ACC kedves.ACC
- (15) örmény
ordi ... (iwr) sireli
fiú.ACC (neki) szeretett.ACC
- (16) gót
*sunu ... liubana (sis)*¹⁹
fiú.ACC szeretett.ACC (neki)

Lehetséges-e ezek alapján a szemantikailag egymásnak megfelelő szintagmák alapján rekonstruálni az indoeurópai alapnyelv 'kedves/szeretett fiú' jelzős szerkezetét? Először is, ha megnézzük az egyes szavakat, azt tapasztaljuk, hogy ezek nem kognátumok. A melléknévek mindegyike eltérő etimológiájú (gr. *φίλος*; lat. *carus*; ói. *priyá-*; gót *liufs*; örm. *sireal*),²⁰ és a főnevek (gr. *υἱός*; lat. *filius*; ói. *putrá-*; gót *sunus*; örm. *ordi*) közül is csupán a görög és a gót szó áll közelebbi rokonságban: nem pontos kognátumok ugyan, de ugyanabból az ie. **seuH* 'szül' gyökből (> ói. *sūte*; av. *hunāmi*; LIV: 538) vannak képezve (vö. EDG II: 1528):

- (17) gr. *υἱός*, korábban *υἱύς* < **suH-iu-* (vö. tokhár B *soy*)
gót *sunus* < **suH-nu-* (vö. litván *sūnūs*; óind *sūnū-*)

Mivel pontos megfeleléseket nem tudunk felállítani, ezért a rekonstrukciós módszer nem alkalmazhatjuk ezekre a különnyelvi adatokra. Ugyanakkor – mivel triviális, transzparens és kompozicionális szerkezetről van szó – nyilvánvaló, hogy az alapnyelvi beszélők megnyilatkozásaiban is előfordulhatott a 'ked-

¹⁹ Az örmény és gót példa értékéből eleve levon az a körülmény, hogy – görög eredetiből készült – bibliafordításokból származó adatokról van szó (l. *υἱὸν ἀγαπητὸν* Mk 12,6), amelyeknél nehezen ítéhető meg, de feltehetően jelentős a forrásnyelv hatásának mértéke.

²⁰ Az örmény *sireal* befejezett melléknévi igenév a *sirem* 'szeret' igéből.

ves/szeretett fiú' jelzős szerkezet, még ha nem tudjuk is ennek formai oldalát pontosan megragadni. Egy alapnyelvi szintagma egykori meglétét tehát nem cáfolja a különnyelvi megfelelések hiánya (vagyis érvénytelen az argumentum e silentio), de szabad szószerkezeteknél ennek fordítottja is igaz: a különnyelvi megfelelés sem adna biztos támpontot az alapnyelvi rekonstrukcióhoz, hiszen az egyes szintagmák a leánnyelvekben is szabadon, újra és újra megalkothatók.

3.3. A transzparens és kompozicionális szerkezetek ellenpólusát a kötött, lexikálisan rögzült szókapcsolatok, az idiómák jelentik, amelyek ugyan több szóból állnak, szemantikailag azonban lexémaértékűnek tekintendők. A kötött, lexémaértékű konstrukciók az idők során – rögzült formájukban – megmaradhatnak, ezért megfeleléseik ideális esetben a külső rekonstrukció révén akár alapnyelvi idiómák felállításához is vezethetnek. A címben megjelölt téma szempontjából ez azért releváns, mert a funkcióigés szerkezetek – más szerkezettypusokkal együtt – a két pólus, ti. a teljesen szabad szerkezetek és a teljesen kötött idiómák között félúton helyezkednek el. Vincze (2008; 2011) találóan nevezi ezeket a szerkezeteket (Langer 2005 nyomán) félig kompozicionális szerkezeteknek.

4. A frazeológiai egységek rekonstrukciója az indogermanisztikában

4.1. A többé-kevésbé kötött frazeológiai egységek kérdése az indogermanisztikában már régóta népszerű kutatási téma, amely az indoeurópai költői nyelv rekonstrukciójának problémáját is magában foglalja. E helyen ennek a szerzteágazó kérdéskörnek szintén csak néhány aspektusát kívánom felvázolni, és inkább a funkcióigés szerkezetek vizsgálatánál is hasznosítható metodológiai tanulságokra helyezem a hangsúlyt.

Először is röviden ki kell térnünk a formula fogalmára. Az orális költészetben a formulák olyan konstrukciók, amelyek ősi, a költői hagyományból generációk során át örökölt szerkezeteket őrizhetnek, és ilyen módon alkalmasnak tűnhetnek arra, hogy akár alapnyelvi frazeológiai egységekre következtethessünk belőlük. Meg kell azonban jegyezni, hogy Milman Parry klasszikus definíciójához képest az indogermanisztika a fogalmat némileg eltérően használja. Míg Parry (1971: 270) számára a formulák olyan kifejezések, szócsoportok, „which are regularly employed under the same metrical considerations to express a given essential idea”, azaz mindig azonos metrikai pozícióban megjelenő szerkezetek, addig az indoeurópai frazeológia kutatásában a metrikai tényező elvesztette meghatározó szerepét, és a formula egy alapvetően lényeges gondolati tartalom rögzült kifejezését jelenti.²¹

²¹ Az indoeurópai frazeológia kérdéseiről és problémáiról rövid, de gondolatébresztő áttekintést nyújt Clackson (2007: 180–184).

Az egyes kutatók ennek a szűkebb definíciónak is más-más oldalát helyezik előtérbe (vö. Clackson 2007: 181). Vannak, akik a kifejezés formai kötöttségét emelik ki, azaz hogy a vizsgált formulák több nyelvben is kognátumokból építkező szerkezetek legyenek.²² Mások inkább a gondolati tartalom elsődlegességét hangsúlyozzák, és a mögöttes téma azonosságát vagy hasonlóságát elégségesnek tartják a formula alapnyelvi rekonstrukciójához, még akkor is, ha a különnyelvi szerkezetek esetleg teljesen különböző lexémákból állnak.²³ Ilyenkor a feltételezett alapnyelvi kifejezés lexikális helyettesítéséről (lexical substitution) vagy megújításáról, megújulásáról (lexical renewal; l. pl. West 2007: 78–79) szoktak beszélni.²⁴

4.2. Kétségtelen tény, hogy a nyelvek történetében valóban megfigyelhető ez a jelenség, hiszen bizonyos szavak kikophatnak a nyelvből, és helyükre mások, újak lépnek. A rekonstrukciós módszer felől közelítve azonban máshogyan kell kezelni ezt a kérdéskört, ugyanis a komparatív rekonstrukció egyik – evidensnek mondható – alaptétele, hogy az alapnyelvnek csak azt az elemét tudjuk rekonstruálni, amelynek a leánynyelvekben valamilyen nyoma van, mégpedig szabályos hangmegfeleléseket mutató kognátumok formájában. Ebből a rekonstrukciós szemszögből nézve félrevezető West (2007: 78) érvelése, aki az indoeurópai frazeológia tárgyalásánál a lexikális szubsztitúcióval kapcsolatban az újlatin nyelvekre hivatkozik, amelyekben például a klasszikus latin *caput* és *equus* szavak reflexei helyett 'fej' és 'ló' jelentésben a vulgáris latin *testa* és *caballus* szavak fejleményét találjuk meg (l. pl. francia *tête*, *cheval*; olasz *testa*, *cavallo*). Ha ugyanis nem ismernénk a klasszikus latin nyelvet közvetlenül, a *caput* és *equus*

²² L. pl. a homérosi *κλέος ἄφθιτον* (Il. 9,413) és a védikus *ákṣiti śrávaḥ* (RV 1,40,4b), illetve *śrávo ... ákṣitam* (RV 1,9,7bc) szintagmák klasszikusnak számító esetét, amelyről elsőként Kuhn (1853: 467) tett említést; l. továbbá pl. Nagy (1974). Vö. azonban – a *κλέος ἄφθιτον* formula-volta ellen – Finkelberg (1986) és – részben módosítva Finkelberg megállapításait, de elfogadva, hogy a kifejezés ilyen formában nem homérosi formula – Edwards (1988).

²³ Ennek a felfogásnak egyik prominens képviselője volt az amerikai indogermanista, Calvert Watkins, akinek 1995-ös monográfiája (Watkins 1995) az indoeurópai frazeológia és költői nyelv kutatásának egyik alapműve. Watkins művének hatása pusztán abban is lemérhető, hogy több azóta megjelent tanulmány címe expressis verbis a monográfia címére utal, és azzal játszik: l. Katz (1998); Slade (2008); Seweryn (2013).

²⁴ Ebben a szellemben jár el például Watkins (1995) is a feltételezett indoeurópai sárkányölő mítosz alaptémáját jelentő és általa – Louis Renou nyomán – alapformulának nevezett **g^{uh}ént h₂óg^{uh}im* 'megölte a kígyót/sárkányt' szintagmánál, amely pontosan ilyen formában csak a védikus óindben (*áhann áhim* RV 1,32,1c; 2a) és az avesztaiban (*janat azim* Y 9,11a) van meg, más nyelvekben vagy az igei, vagy a névszói pozíció, vagy mindkettő más lexémával van kitöltve.

szavakat nem is tudnánk rekonstruálni az újlatin nyelvek közös őst jelentő nyelvállapotra.²⁵ Ahhoz a megállapításhoz, hogy a latinban léteztek ezek a szavak, nem a rekonstrukciós módszer alkalmazása vezet el, hanem az, hogy a latin nyelvű nyelvemlékekben a két szó széles körben és jól adatolt.

Véleményem szerint ugyanezeket az elveket lenne szükséges alkalmazni az alapnyelvi formulák és általában véve szintagmák rekonstrukciójánál is. Ha tudnánk, mi volt az eredeti, kiinduló alapnyelvi szintagma, kollokáció, frazeológiai egység, akkor nyilvánvaló módon végig tudnánk követni a történetét az egyes leánnyelvekben, beleértve a lexikális helyettesítés dokumentálható eseteit is. Nem kognátumokból építkező különnyelvi szerkezeteknél azonban, még ha formula-szerepük van is az egyes tradíciókban, a nyelvészeti rekonstrukció módszerét nem tudjuk biztosan alkalmazni. Ilyenkor a mögöttes téma, a lényeges gondolati tartalom esetleg megragadható,²⁶ nyelvi „lenyomata” azonban, a konkrét rögzült szerkezet vagy formula a rekonstrukciós módszer alkalmazhatóságának hiányában nem tárható fel.²⁷

Természetesen a lexikális helyettesítés lehetőségével számoló és a mögöttes téma fontosságát hangsúlyozó megközelítések is általában kiemelik, hogy az összetett,²⁸ szemantikailag rokon, de esetleg lexikális különbséget mutató különnyelvi kifejezések és az általuk hordozott gondolati tartalmak kellően egyediek, specifikusak legyenek (vö. West 2007: 79), vagyis nagy valószínűséggel ki lehessen zárni, hogy független, az emberi gondolkodás alapvető sémáiban gyö-

²⁵ Nem véletlen, hogy például REW-ben az *equus* címszó nem is szerepel. Hasonló okok miatt nem fordul elő a REW-ben például a *loquor* ige sem (ehhez vö. Herman 2003: 11–12; Adamik 2009: 32–33). A *caput* (REW No. 1668) esete más, ez ugyanis formailag több újlatin nyelvben megmaradt, de jelentése absztraktabb lett.

²⁶ Feltételezhetjük például egy indoeurópai sárkányölő mítosz létezését (l. fentebb 24. jz.) vagy azt, hogy a hírnév az alapnyelvi beszélők számára kiemelt jelentőségű volt (l. 22. jz.). Bár meg kell azt is jegyeznünk, hogy ezek a témák más, nem indoeurópai tradíciókban is megtalálhatók, vagyis akár későbbi, alapnyelv utáni kölcsönzésről is lehet szó az egyes indoeurópai nyelvű kultúrákban (l. még alább 29. jz.).

²⁷ Ezzel szemben például Watkins (1995: 210–213) odáig megy, hogy az alapnyelvre egy **pah₂- uih₃ro- peku-* „PROTECT MEN (and) CATTLE” formulát rekonstruál, noha egyetlen leánnyelvben sem található meg az általa összegyűjtött – és a névszói tagokban is gyakran lexikális különbséget mutató – szintagmákban a **pah₂-* (azaz **peh₂* vagy **peh₂(i)*) ’megóv, megvéd’ (vö. LIV: 460) ige reflexe.

²⁸ Fontos lenne a frazeológia kérdésében is követni az alapnyelvi rekonstruálhatóság releváns kritériumait (amelyekről l. röviden Adamik 2009: 34–35), különösképpen azt, hogy legalább három nyelvben szükséges megfelelést találunk. Ezt ugyanis a legtöbb esetben egyszerűen figyelmen kívül szokták hagyni.

kerező jelenségről van szó.²⁹ A specifikusság azonban objektíven nem mérhető, ezért Clacksonnak (2007: 183) igaza van, amikor megállapítja, hogy az egyes felvetések elfogadása vagy elutasítása többnyire ízlés dolga. Mindenesetre ha egy vizsgált szintagma szemantikailag triviális és általános, akkor alapnyelvi megléte bizonyíthatatlan, hiszen ugyanúgy lehetséges, hogy az egyes nyelvekben egymástól függetlenül lett megalkotva vagy újraalkotva, azaz örökölt elemekből szabadon, függetlenül létrehozott kombinációval állunk szemben.³⁰ Mindez akkor is igaz, ha a kérdéses kifejezést a leánynyelvekben esetleg kizárólag kognátumok alkotják – de még inkább akkor, ha lexikális különbségek is vannak. Abból ugyanis, hogy két nyelv bizonyíthatóan genetikusan rokon, egyáltalán nem következik kényszerítő erővel az, hogy minden egyes jelenség, amely bennük közös és egyezést mutat, egyenként véve is genetikusan rokon, azaz ősi örökség a közös alapnyelvből.

5. A funkcióigés szerkezetek az indogermanisztikában

5.1. A funkcióigés szerkezetek témája az utóbbi években az indogermanisztikában is népszerű kutatási területté vált, aminek egyik legújabb jele Marc Schutzeichel 2014-es münsteri disszertációjának (Schutzeichel 2014) megjelenése. E szerkezetek tárgyalása során számos olyan elméleti és módszertani kérdés vetődik fel, amelyet az előzőekben érintettünk. A szabad szó szerkezetekhez és az idiómákhoz hasonlóan ezek is a szónál nagyobb, kifejezésszintű egységek, szemantikailag azonban átmenetet jelentenek a két említett kategória között: félig kompozicionális szerkezeteknek nevezhetjük őket.³¹

A funkcióigés szerkezeteket röviden és a jelen dolgozat céljának megfelelően némileg leegyszerűsítve a következőképpen definiálhatjuk: olyan főnév + ige szerkezetek, amelyeknek az ige csak szintaktikai értelemben a feje, szemantikailag a főnévi tag, vagyis az ige bővítménye játszik centrális szerepet, ez hordozza ugyanis a kifejezés lexikális jelentésének nagy részét. Az ige – főigei használatához képest – szemantikai kiüresedést mutat, és elsősorban grammatikai funkci-

²⁹ Vö. ezzel kapcsolatban Ruzsa (2006) tanulmányát, amely egy általában indoeurópai-nak tartott mitológéma (a kozmikus óriás feldarabolása) újszerű vizsgálatát adja, és arra mutat rá, hogy az elemzett kozmogóniai történet indoeurópai eredete nem bizonyítható, hiszen ez is az emberi gondolkodás általános sajátosságaiban gyökerezik.

³⁰ Ezért nem tudom elfogadni például García Ramón (2011) módszerét, aki *expressis verbis* elismeri, hogy az általa vizsgált 'gyarapítja a közösséget / a közösség gyarapodik' szintagma egy „(fairly banal) phraseological collocation”, ez azonban nem gátolja meg őt abban, hogy az alapnyelvre vezesse vissza.

³¹ A terminusról l. fentebb.

ókkal rendelkezik. A névszói tag rendszerint deverbális absztrakt főnév, leggyakrabban *nomen actionis*. Lásd az alábbi magyar funkcióigés szerkezeteket:

- (18) *előadást tart*
eladásra kerül
nyilatkozatot tesz

5.2. A funkcióigés szerkezetek kategóriája az indoeurópai nyelvcsaládba tartozó nyelvekben is teljesen általános jelenség, ahogyan ezt az alábbi, modern indoeurópai nyelvekből származó példák is mutatják:

- (19) német *etw zur Aufführung bringen* 'előad („előadásra visz”)
 angol *to make use of sg* 'hasznosít, hasznát veszi vminek
 („hasznót csinál”)
 olasz *dare una lavata a qc* 'megmos („mosást ad”)
 francia *prendre garde à qc* 'vigyáz („vigyázást vesz”)
 hindi *praveś karnā* 'belép („belépést csinál”)
 orosz *держатъ речь* 'beszédet tart'

Bár kétségtelen, hogy az újabb nyelvtörténeti korszakokban nagyobb számban fordulnak elő funkcióigés szerkezetek, az ókori indoeurópai nyelvek szintén számos példával szolgálnak:

- (20) latin (Plaut. *Aul.* 204)
ubi mentionem ego fecero
 amikor említés.ACC én tesz.FUT.PRF.1SG
de filia
 -ről lány.ABL
 'amikor említést teszek a lányáról'
- (21) görög (Hdt. *Hist.* 8,70,1)
οὐκ ἐξέχρησέ σφι ἡ ἡμέρη ναυμαχίην
 nem elég.AOR.3SG nekik DEF.ART nap.NOM hajócsata.ACC
ποίησασθαι
 csinál.AOR.MED.INF
 'Nem volt elég nekik a nap ahhoz, hogy megvívják a tengeri csatát.'
- (22) óind (RV 7,18,6c)
śruṣtīm cakrur bhṛgavo
 engedelmeskedés.ACC csinál.PRF.3PL Bhṛgu.PL.NOM
druhyavaś ca
 Druhyu.PL.NOM és
 'A Bhṛguk és a Druhyuk engedelmeskedtek.'

- (23) óind (RV 3,37,10a)
ágann indra śrávo bṛhád
 megy.AOR.2SG Indra.VOC hírnév.ACC nagy.ACC
 'Nagy hírnevet szereztél („nagy hírnévbe mentél”), ó, Indra.'
- (24) avesztai (Y 45,5c)
yōi mōi ahmāi s̥araošam
 aki.PL.NOM én.GEN ez.DAT engedelmesség.ACC
daṇ caiiascā
 tesz.AOR.INJ.3PL bárki.PL.NOM
 'bárkik, akik az én eme (szavam) iránt engedelmességet tanúsítanak'
- (25) hettita (KBo 6.26 i 28)
takku āppatriyanzi kuišk[i p]aizzi ta
 ha lefoglal.INF valaki.NOM megy.PRS.3SG és
šullatar iezzi
 tiszteletlenség.ACC csinál.PRS.3SG
 'ha valaki (valakinek a házába) megy lefoglalni (valamit), és tiszteletlenséget tanúsít'

5.3. Az egyes indoeurópai nyelvek „főnév + kiüresedett szemantikájú ige” felépítésű kifejezései között fennálló szerkezeti párhuzam alapján feltételezhetjük, hogy ilyen funkciógés szerkezetek minden bizonytalán már az indoeurópai alapnyelvben is léteztek. Ugyanakkor az is világos, hogy távolról sem csak az indoeurópai nyelvcsaládra jellemző specifikus tulajdonságról van szó, hanem univerzális jelenségről. Schultze-Berndt (2008; 2012) tanulmányaiból például egyértelműen kiderül, hogy az ún. általános cselekvést kifejező igék (generalised action verbs) nagyon sok, genetikusan független nyelvben használatosak funkciógékként.³² Bizonyosnak látszik tehát – és ezzel semmi különlegeset nem állítunk –, hogy olyan általános jelentéstartalmú igék, mint például 'csinál', 'megy', 'ad' és 'tesz, helyez',³³ az indoeurópai alapnyelvben is rendelkeztek funkciógéi használattal.³⁴

³² Schultze-Berndt vizsgálatai a következő nyelvekre terjednek ki: szamoai, kalam, yimas, jaminjung, ewe, hausa, kham, chantyal, német, angol és marokkói arab.

³³ Vö. Schutzeichel (2014: 82–83) listáját az általa vizsgált igékről.

³⁴ Vincze (2011: 41–42) korpuszelemzésen alapuló funkciógé-gyakorisági listái is azt mutatják, hogy az egyes nyelvek (nála a magyar és az angol) leggyakoribb funkciógéi – nyelvcsaládtól függetlenül – általában ugyanazok a tág jelentésmezővel rendelkező igék szoktak lenni.

6. A funkcióigés szerkezetek rekonstrukciójának nehézségei

6.1. Az alapnyelvi rekonstrukció lehetőségével kapcsolatban az első kérdés az, hogy tudunk-e olyan igét találni, amelynek reflexei a legtöbb leánnyelvben funkcióigei használattal is rendelkeznek. Ha igen, akkor jó eséllyel feltételezhetjük, hogy az ige-nek már az alapnyelvben is megvolt ez a használati köre.

Elsőként lássuk néhány régi adatoltságú indoeurópai nyelv 'csinál' jelentésű, általános cselekvést kifejező igéjét! Amint említettem, az ilyen ige-k univerzálisan használatosak funkcióigeként, mégpedig elsősorban nomen actionisokkal alkotott szerkezetben.³⁵

(26)	latin <i>facere</i>	< * <i>d^heh₁k</i> (LIV: 139–140) ³⁶
	óind <i>kar</i>	< * <i>k^uer</i> /*(<i>s</i>) <i>k^uer</i> vagy/és *(<i>s</i>) <i>ker</i> (LIV: 391–392;
556–557; LIVAdd: s.v. 1. *(<i>s</i>) <i>ker</i> ; VIA: 168–170, 259)
	ógörög <i>ποιέω</i>	< * <i>k^uej</i> (LIV: 378–379)
	hettita <i>ie/a-</i>	< * <i>h_xeh_x</i> ³⁷

Láthatjuk, hogy a négy felsorolt ige nem kognátum, hiszen mindegyik más ige-gyökre vezethető vissza, ráadásul az utolsó, csak az anatóliai nyelvekből ismert ige kivételével mindegyik gyöknek van – minden valószínűség szerint elsődleges – konkrét jelentése (l. a LIV hivatkozott lemmáit), amely más nyelvekből is ismert, így az absztrakt jelentés kialakulása akár alapnyelv utáni szemantikai újítás is lehet. Ezek alapján tehát egyelőre nem tudunk alapnyelvi funkcióigét rekonstruálni általános 'csinál' jelentéssel.

6.2. A szakirodalom elsősorban az ie. **d^heh₁* igeről feltételezi, hogy a konkrét 'tesz, helyez, előállít' jelentések mellett már az indoeurópai alapnyelvben funkcióigei használattal is rendelkezett (Hackstein 2002: 6; Schutzeichel 2014: 82–

³⁵ Ezt a „nomen actionis + 'csinál'” típust Kamber (2008: 33–35) nyomán funkcióigés szerkezetként fogom fel, bár vannak kutatók, akik egy másik szerkezet típusnak tartják (ún. „Nominalisierungsverbgefüge”). L. elsősorban von Polenz (1987: 169–170); vö. továbbá pl. Storrer (2006: 147–178); Schutzeichel (2014: 10–11).

³⁶ E gyök alapnyelvi státusza kérdéses, hiszen az itálikus ágon kívül csak a venét és a fríg nyelvből ismerjük a folytatását. Egyértelműen összefügg a biztosan alapnyelvi **d^heh₁* ige-gyökkel (LIV: 136–138), de a **k* elem eredetéről, amely egyike a legismertebb Wurzelweiterung-eseteknek (erről a fogalomról l. alább), megoszlanak a vélemények, l. pl. Harðarson (1993: 148–150); Untermann (1993). Újabban Kortlandt (2016) – nem minden előzmény nélkül – nem funkcionális, hanem egyszerűen fonológiai alapon kísérli magyarázni a jelenséget.

³⁷ Ennek a gyöknek, amely a LIV-ben nem szerepel, csak az anatóliai nyelvekben vannak rokonai, így alapnyelvi státusza a régi adatoltság ellenére is kérdéses. A fenti alak (pontosabban a **h_xh_x-ie/o-* imperfectumtő) rekonstrukcióját a hettita etimológiai szótárban találjuk meg: Kloekhorst (2008: 381–382).

89). Kétségtelen, hogy ennek reflexét több nyelvben (27) megtaláljuk ilyen szerepben, még ha az adott nyelvben nem számít is a legtipikusabb funkciójának. Nem zárható ki, de teljes mértékben természetesen nem is bizonyítható az a feltevés, hogy a fentebb (26) említett igék éppen ezt az alapnyelvi funkcióját váltották fel az egyes nyelvek történetében.

- (27) óind *dhā*; avesztai *dā* < indo-iráni **d^hā*
 latin *facere*³⁸
 ógörög *τίθημι*
 hattita *dai-*
 tokhár B *tā-*
 ófelnémet *tuon*

6.3. A következő kérdés, hogy léteznek-e az indoeurópai leánynyelvekben olyan komplett funkciójús szerkezetek, amelyeknek nemcsak igei, hanem névszói tagja is kognátum. A fentebb elmondottak értelmében – ha el akarjuk kerülni a lexikális szubsztitúció feltételezésével járó bizonytalanságokat – ez elengedhetetlen kritériuma lenne az alapnyelvi rekonstruálhatóságnak. A helyzet azonban az, hogy ilyen példákat a rekonstrukció szempontjából fontos ókori indoeurópai nyelvekben szinte egyáltalán nem találunk.

Első pillantásra ígéretesnek látszik a 'nevet ad, elnevez' szerkezet, amely több nyelvben is adatolt, és amelyet az egyes nyelvekben az ie. **d^heh₁* ige és az ie. **h_{1/3}néh₃men-* 'név' főnév³⁹ reflexei alkotnak (Hackstein 2002: 6; Schutzeichel 2014: 115–117):

- (28) ógörög *ὄνομα τίθεσθαι*
 óind *nāma dhā*
 latin *nomen facere / indere*
 tokhár B *ñem tā-*
 hattita *lāman dai-*
 szerb-horvát *ime djèsti*

Az egyezés valóban meggyőzőnek tűnik, és indokolni látszik egy ie. alapnyelvi **h_{1/3}néh₃m₁* *d^heh₁* kifejezés rekonstrukcióját, de az is igaz, hogy a szintagma nem prototipikus funkciójús szerkezet, hiszen névszói tagja nem *nomen actionis*.

6.4. Amikor alapnyelvi funkciójús szerkezeteket próbálunk rekonstruálni, figyelembe kell vennünk azt a fontos szempontot is, hogy – ha már egyszer meg-

³⁸ A *facere* ige idetartozásáról l. 36. jz.

³⁹ A 'név' főnév hangalakjának, elsősorban a szókezdő laringálisnak a rekonstrukciója vitatott kérdés. A legtöbb helyen **h₁*-et találunk, de a leideni iskola több képviselője **h₃* mellett érvel (l. pl. van Beek 2011: 52–53). Léteznek további rekonstrukciók is, mint pl. Stüber (1997).

jelentek – a nyelv nagyon könnyen és termékenyen tud újabb és újabb funkcióigés szerkezeteket létrehozni (Bowern 2008: 168). A statisztikai adatok azt mutatják, hogy bár a kategória megjelenése után egy ideig e szerkezetek általában ritkák, marginális szerepűek, az idő előrehaladtával jelentősen megszorodnak.⁴⁰ Ebből két fontos megállapítás következik (Bowern 2008: 168–169): egyfelől az, hogy nem mindegyik adatolt funkcióigés szerkezet volt eredetileg lexikális főigét tartalmazó szintagma, amely később reanalízisen esett át; másrészt az – a jelen összefüggésben ez a lényegesebb –, hogy ha rokon nyelvekben etimológiailag azonos elemekből építkező funkcióigés szerkezeteket találunk is, ez nem feltétlenül jelent közös alapnyelvi örökséget, hiszen viszonylag nagy valószínűsége van annak, hogy az érintett szerkezetek analogikusan jöttek létre a nyelvek külön élete folyamán. A funkcióigés szerkezetek gyakoribbá válásában külső hatás is szerepet játszhat. Itt nemcsak kalkokra, vagyis teljes szerkezetek tükörfordítására kell gondolnunk,⁴¹ hanem a jövevényszavak igerendszerbe történő integrálásának funkcióigével történő sajátos módjára is, amely egy már létező eljárást használ fel és tesz produktívabbá.⁴²

6.5. Lényeges metodológiai problémát jelent, hogy a (28)-as példában látott több nyelvre kiterjedő teljes megfelelés a legritkább esetben van meg, és az alapnyelvre feltételezett funkcióigés szerkezetek többnyire csupán egy-egy nyelv tanúságán alapulnak, tehát ezeknél valójában nem rekonstrukcióról, hanem

⁴⁰ Vö. pl. az angol nyelv N+V szerkezeteivel kapcsolatban Brinton–Akimoto (1999) tanulmányait.

⁴¹ Bár kétségtelenül ilyenek is léteznek, l. pl. a perzsa nyelv hatására keletkezett szerkezeteket az arámiban, a szírben, az örményben és más nyelvekben (Ciancaglini 2011; Korn 2013). A magyar nyelvű irodalomban gyakori (vagy legalábbis korábban gyakori volt) a funkcióigés szerkezetek stigmatizálása és elmarasztalása azon az alapon, hogy ezek a magyar nyelvtől alapvetően idegenek, nyelvünkben germanizmusnak tekintendők, és emiatt kerülni kell őket: l. a Molnár (1997: 93) által hivatkozott Magyar Nyelvőr-beli írásokat.

⁴² Ez figyelhető meg többek között a japánban, ahol a *suru* 'csinál' igével alkotott könyű igés szerkezetek (ezekről részletesen l. Grimshaw–Mester 1988) már az ójapán korszak óta jelen vannak a nyelvben, de a jelenség igazi produktivitásra csak később, a kínai jövevényszavak tömeges megjelenésével tett szert (Bowern 2008: 172). Ugyanez figyelhető meg a közép-angolban a francia nyelv hatására (Traugott 1999: 244–246; Traugott azonban felhívja a figyelmet, hogy a francia hatást ennek ellenére nem szabad túldimenzionálni; l. még Iglesias-Rábade 2001: 161). Hasonlót láthatunk a magyar nyelvben, amelynél biztosan számolnunk kell a latin nyelv befolyásával is (Zsilinszky 1996). Valamennyi nyelvben megfigyelhető, hogy a szerkezetekben használt igék száma viszonylag kicsi és az idők folyamán nagyjából állandó, miközben a névszói tagként előforduló főnevek csoportja egyre bővül (Traugott 1999: 241, 244).

transzponátumról van szó. Mint fentebb láttuk, a transzponátumok státusza a komparatív módszer alkalmazásának hiányában általában véve is bizonytalan. Még hatványozottabban így van ez a funkcióigés szerkezetek kategóriájánál, amelynél a különnyelvi analogikus bővülés rendkívül általános jelenség.

A transzponátum tipikus példájaként Hackstein egyik sokat idézett tanulmányából említek egy funkcióigés szerkezetet. Hackstein (2002: 6) a tokhár *B keš tā-* 'figyelembe vesz, számba vesz, megítél, mérlegel' szerkezet alapján egy ie. **k^uokī d^heh₁-* 'ügyel, figyelembe vesz' funkcióigés szerkezetet feltételez, noha a szerkezet ilyen formában csak a tokhár B nyelvben található meg, vagyis transzponátumról van szó. Sőt, a névszói tag maga (B *keš*, A *kaš* 'szám' < **k^uokī*; Adams 1999: s.v. *keš* [őstokhár **kešā*]) sem adatolt más nyelvből, ezért alapnyelvi státusza szintén teljesen kétséges, és minden esély megvan arra, hogy csupán különnyelvi képzés egy egyébként széles körben ismert alapnyelvi eredetű gyökből (ie. **k^uek* 'néz, megpillant' > pl. óind *caḡš* 'néz, megpillant'; ószláv *kažō* causativum 'mutat, int' LIV: 383–385). A szerkezetet mindezek miatt nem vezethetjük vissza az alapnyelvre, ahogy azt Hackstein teszi.

Láthatjuk tehát, hogy konkrét funkcióigés szerkezetek alapnyelvi rekonstrukciója különnyelvi funkcióigés szerkezetek alapján nehézségekbe ütközik. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne kellene elismernünk annak lehetőségét, hogy már az indoeurópai alapnyelvben is léteztek ilyen konstrukciók. Az absztrakt szerkezeti séma (deverbális absztrakt főnév + funkcióige, pl. 'tesz', 'csinál', 'megy', 'ad'; vö. Balles 2006: 36) alapnyelvre való feltételezése, hasonlóan a fentebb felsorolt – egyébként nem túlzottan specifikus – szintaktikai szabályszerűségekhez, nem ütközik akadályba. Fontos azonban tudatosítanunk, hogy ez a következtetés elsősorban nem a rekonstrukciós módszer alkalmazásából ered, hanem sokkal inkább abból a tipológiai megfigyelésből, hogy a funkcióigés szerkezetek kategóriája a világ nyelveiben univerzális jelenség.

7. Az ún. *Wurzelerweiterung* jelensége

7.1. A rekonstruált indoeurópai alapnyelvben számos olyan ige-gyök van, amely szemantikailag nyilvánvalóan kapcsolatban áll valamely másik, szinonim ige-gyökkel, ahhoz képest azonban valamilyen hangalaki bővülést, kiegészítést mutat. Az ilyen típusú hangalaki többletet az indogermanisztikai szakirodalom általában gyökbővítménynek (ném. *Wurzelerweiterung*, ang. *root extension / enlargement*) nevezi.⁴³ Lásd például a következő két rekonstrukciót (LIV: 626–

⁴³ A jelenségről röviden l. pl. Szemerényi (1996: 100–101).

627),⁴⁴ melyek közül a második egy **p* elemet – és ennek hatására képzés helye szerinti asszimilációt (**ten-p-* > **tem-p-*) – mutat.

(29) ie. **ten* 'nyúlik, feszül, feszít' > óind *tan* 'feszít, kiterjeszt'
ógörög *τανύω, τιταίνω* 'megfeszít'
gót *uf-þanjan* 'kinyújt'

ie. **temp* 'feszít, nyújt' > litván *tempiti* 'nyújt'
tokhár B *campäṃ* 'képes'

Léteznek olyan esetek is, amikor a bővülést mutató gyök csak a nyelvcsalád bizonyos ágában vagy ágaiban található meg. Ilyenkor nagy valószínűséggel poszt-alapnyelvi, illetve köztes alapnyelvi, de mindenképpen a különnyelvi korszakot megelőző újításról beszélhetünk. A következő példánál (LIV: 179–180) a **d* elem csak az itálikus és a germán ágban figyelhető meg, tehát jó eséllyel az északnyugat-indogermán tömb⁴⁵ innovációjával állunk szemben.

(30) ie. **g^heu* 'önt' > óind *hu, juhóti* 'önt, áldoz'
ógörög *χέω* 'önt'
tokhár A, B *ku-* 'önt'

**g^heud* 'önt' > latin *fundō* 'önt'
umber *hondu* imperat. 'öntsön'
gót *giutan* 'önt'
német *giessen* 'önt'

7.2. Számos olyan ige- és szócsoporttal is találkozunk, amelyek egy Wurzelweiterung-nak minősíthető **d^h*-t tartalmaznak. Lásd az alábbi párokat (LIV: 676–677; 689–690; Hackstein 2002: 14–15; Balles 2006: 38):

(31) **uelh₂* 'erős, hatalmas(nak lenni)' > lat. *valeō* 'erős, képes'
tokhár B *walo* 'király'
óír *follnadar* 'uralkodik'

**ueld^{h46}* > litván *vėldu* 'birtokol, irányít'
gót *waldan* 'uralkodik'
ószláv *vladoq* 'uralkodik'

⁴⁴ A tokhár ige szemantikájáról l. LIV: 626, 2. jz.

⁴⁵ Ennek a feltételezett átmeneti nyelvegységnek a kérdéseiről l. Adamik (2009: 47–55) bőséges hivatkozással.

⁴⁶ A pontosabb rekonstrukciót l. alább (33) és (34).

- (32) **uerh*₁ 'mond' > ógörög fut. *ἔρῃω*, perf. *εἶρηκα* 'mond'
 palái *uer-* 'mond, hív'
 hettita *uer(iie)-* 'hív, nevez'
 **uerd*⁴⁷ > latin *verbum* 'szó'
 gót *waurda* 'szó'
 litván *vardas* 'szó'

Az említett rekonstrukciók kapcsolata úgy lesz világos, ha feltételezzük, hogy az „eredeti” gyök végén található laringális mássalhangzóközi helyzetben valamilyen módon kiesett.⁴⁸

- (33) **uelh*₂ : **uelh*₂-*d*^h > **ueld*^h
 **uerh*₁ : **uerh*₁-*d*^h > **uerd*^h

8. Wurzelerweiterung és funkcióige: az univerbáció kérdése

8.1. A legújabb szakirodalomban viszonylag széles körben elterjedt az az álláspont, hogy ez a Wurzelerweiterung-szerű **d*^h valójában nem más, mint a **d*^h*eh*₁ funkcióige univerbálódott formája. A **d*^h elemet tartalmazó alakok ezek szerint tehát eredetileg a **d*^h*eh*₁ funkcióigével alkotott funkcióígés szerkezetek voltak, amelyeknek névszói és igei tagja univerbáció révén egybeforr. A legtöbb esetben nem dönthető el egyértelműen, hogy az univerbáció folyamata még az alapnyelvben lejátszódott, vagy csak különnyelvi szinten, egymástól függetlenül történt meg az érintett nyelvekben. A feltételezés mindenesetre azt implikálja, hogy – legalábbis belső rekonstrukcióval – mégis rekonstruálhatunk funkcióígés szerkezeteket az indoeurópai alapnyelvre.

- (34) **uelh*₂-*d*^h < **uelh*₂-*d*^h*h*₁ ← **uelh*₂ + *d*^h*eh*₁
 **uerh*₁-*d*^h < **uerh*₁-*d*^h*h*₁ ← **uerh*₁ + *d*^h*eh*₁

A hipotézissel kapcsolatban két kérdésre kell választ keresnünk: egyrészt, hogy lehetséges-e ez a folyamat, másrészt, hogy bizonyítható-e. Az első kérdésre a válasz mindenképpen igen, hiszen a funkcióigék és általában a könnyű igék univerbációja a világ nyelveiben gyakori jelenség (Bower 2008: 175–176). Tény az is, hogy az univerbáció folyamatát sok esetben irreguláris, „normál” körülmények között nem megfigyelhető hangtani folyamatok, hangalaki redukciók kísé-

⁴⁷ L. az előző lábjegyzetet.

⁴⁸ Ez nem triviális feltételezés, és mint alább látni fogjuk, kiegészítéseket kell tennünk vele kapcsolatban, hiszen az indoeurópai alapnyelvben feltehetőleg mások voltak a laringálisok szabályos kiesésének feltételei (l. Byrd 2015: 25–27, 88–95).

rik,⁴⁹ tehát a feltevés magyarázatot kínál a laringális kiesésének fentebb említett problémájára is. Ami a (34)-es példában feltételezett szerkezetek első tagjának mibenlétét illeti, a legkézenfekvőbb, ha bennük egy nomen actionis jelentésű gyöknevszót látunk, azaz például a második szerkezet (**uerh*₁ + *d^heh*₁) eredeti jelentése ez lehetett: 'mondást tesz/csinál'.

8.2. A hipotézis valószínűségét növelni látszik az a sokat idézett példa, amelyben egy **d^heh*₁ igével alkotott szintagma bizonyíthatóan univerbáción ment keresztül:

- (35) ie. **kréds*⁵⁰ *d^heh*₁ 'hisz, bízik; (szó szerint:) szívét'⁵¹ (bizalmát)
helyezi vmbe/vkbe'

A szintagma univerbálódott formában az itálico-kelta ágban, a latinban (EDL: 141–142) és több kelta nyelvben (EDPC: 221) van meg:

- (36) latin *credo* 'hisz, bízik, rábíz...'
óír *creitid* 'hisz'
közép-velsz *credu* 'ua.'
közép-breton *crediff*, *critim* 'ua.'
cornwalli *cresy*, *krysi*, *cregy* 'ua.'

Az indo-iráni ág nyelveiben ezzel szemben az alapnyelvi konstrukció folytatásaként szintagmatikus kapcsolatot találunk.⁵²

⁴⁹ Az ilyenfajta fonológiai erózió nemcsak az univerbációra jellemző, hanem általában véve minden olyan nyelvváltozást kísérhet (így például a grammatikalizációt is), amelynek során egy szintagma valamelyik tagja bizonyos mértékben elveszti az önállóságát. A grammatikalizáció és a fonológiai kopás kapcsolatáról l. pl. Dér (2008: 31–33).

⁵⁰ Az ún. Schwebeablaut-ot mutató *s*-töví **kréds* változatról és rekonstrukciójának előnyeiről (a **kérd*- gyöknevszóval szemben) l. Hackstein (2012: 90–91, 93).

⁵¹ A szerkezet névszói tagja biztosan a jól ismert ie. **kérd*-/*krd*- 'szív' főnév (l. pl. hieroglif luvi *zārt*-; latin *cor*, *cord*-; ógörög κῆρ, καρδία; örmény *sirt*; gót *hairtō*) egy allomorfja (l. az előző lábjegyzetet), bár esetének pontos meghatározása némiképp vitatott. A fenti, széles körben elterjedt sing. acc.-i értelmezés mellett létezik ugyanis – kevésbé valószínű – sing. loc.-i interpretáció is **kréd* formában (eredetileg tehát: 'szívébe[n el]helyez vmit'; l. Tremblay 2004: 583–584). A szerkezet részletes elemzését az univerbáció és más rokon folyamatok tükrében l. Hackstein (2012: 90–93).

⁵² A *srád* azonban már a védikus óind nyelvben kezdi elveszíteni szintaktikai önállóságát, és – a vonzatkeret és a hangsúlyozás jellegzetességei alapján ítélve – a határozószóhoz, ill. az igekötőkhöz hasonló tulajdonságokkal rendelkezik (l. Hackstein 2012: 92; Ittész 2015b). Az indo-iráni nyelvekben főnévi használatban nincs meg ez a szó, ugyanis 'szív' jelentésben egy hangalakilag hasonló iir. **j^hrd*- (> ói. *hfd*-; av. *zərəd*-) főnevet találunk. Az iir. **j^hrd*- és az ie. **krd*- etimológiai kapcsolata bizonyosnak látszik, de pontos mibenléte vitatott (vö. EWAia II: 818).

- (37) óind *śrād dhā* 'hisz, bízik'
 avesztai *zras=ča dāt* (Yt 9,26) 'és higgyen'

Ez a különbség egyfelől világosan mutatja, hogy az univerbáció a **kréd(s) d^heh₁* szerkezetnél bizonyosan nem az indoeurópai alapnyelvben játszódott le, hanem később, köztes alapnyelvi vagy különnyelvi szinten. Másfelől azonban a példa tipológiai párhuzamként mégis támogathatja a **d^heh₁* ige esetleges alapnyelvi univerbációjára vonatkozó feltételezés lehetőségét más szerkezeteknél. Ugyanakkor azt is észre kell vennünk, hogy – figyelembe véve, hogy a szerkezetben nem csak az ige deszemantizálódik, hanem mindkét tag átvitt értelemben szerepel, vagyis a szerkezet jelentése teljes mértékben nem kompozicionális – a szintagmát valószínűleg inkább idiómának kell tekintenünk, mintsem funkcióiágés szerkezetnek.⁵³ Ha annak fogjuk is fel, bizonyosan nem prototipikus példa,⁵⁴ hiszen névszói tagja nem deverbális absztrakt főnév.

8.3. Bármennyire is népszerű napjaink szakirodalmában ez a fajta megközelítés, valójában nem találunk olyan különnyelvi példát, amelynél az imént leírt módon, azaz rokon nyelvi szintagmatikus reflexek révén egyértelműen bizonyítható lenne, hogy funkcióiágés szerkezet univerbációjáról van szó. Természetesen vannak esetek, amikor valóban az univerbáció feltételezése a legvalószínűbb hipotézis,⁵⁵ de teljes bizonyosságról ezeknél sem beszélhetünk. Még bizonytalanabb ez a feltevés, ha egészen az alapnyelvig, annak pre-proto-indoeurópai fázisáig toljuk vissza az univerbáció folyamatát azon az alapon, hogy egyetlen nyelvben sem találunk szintagmatikus kapcsolatot a feltételezett konstrukció folytatásaként.

Mindezek ellenére, amint már utaltam rá, az újabb szakirodalomban rendkívüli módon elszaporodtak az akár alapnyelvi, akár különnyelvi univerbációval számoló etimológiai magyarázatok. Az újabb évek tanulmányaiból csupán két példát szeretnék említeni.

- 8.4.** Balles (2009: 21–22) az ógörög *κλίνδω* 'görget, hengerít', med. *κλίνδομαι* 'gördül, forog' igét egy **k^uolh₁imd^heh₁*- vagy **k^uolh₁imd^hh₁o-* 'gördü-

⁵³ Felvetődhet, hogy egy erősebb szemantikai kohéziót mutató idióma könnyebben univerbálódik, mint egy „csak” félig kompozicionális szerkezet, de ezt az intuíciót nem tudjuk objektíven lemérni, ezért figyelmen kívül kell hagynunk, és a tárgyalt példával mint tipológiai párhuzammal számolnunk kell.

⁵⁴ A funkcióiágés szerkezetek megközelítését a prototípus-elmélet nézőpontjából l. Kamber (2008: 25–28).

⁵⁵ Az egyik ilyen klasszikus példa a germán ún. gyenge vagy dentális préteritum (l. pl. gót *salbō-da*; ang. *work-ed*; ném. *mach-te*) kialakulása, amely minden bizonnyal egy **d^heh₁* igével alkotott funkcióiágés szerkezetből jött létre (l. pl. Hill 2010; Schutzeichel 2014: 69–72).

ló, forduló' melléknévből képzett tematikus igeként végső soron egy alapnyelvi $*k^u olh_1 m d^h eh_1$ 'fordulás(oka)t tesz/csinál, forog, gördül' funkcióigés szerkezetre kísérli meg visszavezetni, amelynek névszói tagja ($*k^u olh_1 i-$) az alább felsorolt kognátumok alapján rekonstruált ie. $*k^u elh_1$ 'fordul, megfordul' ige (LIV: 386–388) nomen actionisi derivátuma.

- (38) ékírásos luvi $k(u)u ali-$ 'fordít'
óind car 'mozog, megy'
avesztai car 'megy'
latin $colō$ 'művel, lakik'
ógörög $πέλομαι$ 'mozog, lesz, van'

Balles tudatában van annak, hogy ez a levezetés egy vitatott görög hangváltozást feltételez ($*ND^{h56} > ND$ „in bestimmten Kontexten”),⁵⁷ ezért alternatívaként a $*deh_3$ 'ad' funkcióigét sem zárja ki. Ha azonban figyelembe vesszük a $*k^u elh_1$ ige inattingens⁵⁸ (intranszítív) voltát és a $*k^u olh_1 i-$ nomen actionis ebből eredő 'fordulás' (nem pedig 'fordítás, gördítés') jelentését, a $κυλίνω$ ige tranzitív actívumát ('görget, hengerít' jelentéssel) a mediumhoz képest másodlagosnak kell tartanunk, hacsak nem tételezzük fel – amiről Balles nem tesz említést –, hogy már az alapnyelvi funkcióigés szerkezet kauzatív jelentésű volt (ti. 'fordulást csinál/okoz [ti. vmi/vki másban], megforgat'). De ha mindezekről a problémáktól eltekintünk is, a szerkezet akkor is csak a transzponátum státuszával rendelkezik, vagyis alapnyelvi rekonstrukciója teljesen bizonytalan.⁵⁹

8.5. Schutzeichel (2014: 107–108) – Janda (2000: 240–241) nyomán – egy ie. $*bhero d^h eh_1$ 'zsákmányt szerez, zsákmányol' funkcióigés szerkezetet feltételez az alapnyelvre. A rekonstrukció két állítólagos bizonyítékon alapul, de ezek egyike sem meggyőző. Az első az ógörög $πέρω$ 'lerombol, zsákmányol' ige, amely hangtanilag – Grassmann törvényét figyelembe véve – származhat ugyan egy ie. $*b^h er d^h$ gyökből, de erre a feltételezett gyökre más nyelvekből semmiféle párhuzam nincs, azaz csupán transzponátum, ezért alapnyelvi státusza eleve kétséges (LIV: 77–78 kérdőjellel). Janda és Schutzeichel a következő lépésben ezt a feltételezett gyököt egy $*b^h er(o)$ és $*d^h eh_1$ elemekből álló korábbi funkcióigés szerkezetre vezetik vissza univerbációval.⁶⁰

⁵⁶ Ezt a stádiumot a tárgyalt példában megelőzné a képzés helye szerinti hasonulás a $*md^h$ hangcsoportban.

⁵⁷ Schutzeichel (2014: 128–129) Balles etimológiáját emiatt kétségesnek tartja.

⁵⁸ A terminussal kapcsolatban l. a 11. jegyzetben hivatkozott irodalmat.

⁵⁹ A $κυλίνω$ ige Beekes etimológiai szótárában (2010 I: 800) – nem meglepő módon – pregörög eredetüként szerepel ezzel a megjegyzéssel: „the word is hardly IE”.

⁶⁰ Figyelembe véve, hogy az univerbáció folyamata rendhagyó hangalaki redukcióval járhat (vö. Balles 2009: 22–23), eltekinthetünk attól a problémától, hogy míg Janda a

A másik állítólagos érv egy korai védikus szöveghely volna, mely a *bháre dhāḥ* szintagmát tartalmazza:

- (39) *sá no vṛṣā vṛṣarathāḥ ... / ...*
 az.NOM mi.PL.ACC bika.NOM erős_kocsijú.NOM
bháre dhāḥ (RV 5,36,5cd)
 zsákmány.LOC tesz.AOR.INJ.ACT.2SG
 'Erős kocsijú bikaként segíts minket zsákmányhoz!'

Igaz ugyan, hogy a védikus *bhára*- főnév és a *dhā* ige etimológiailag az ie. **b^her* és **d^heh₁* igékből ered, viszont az idézett védikus példában teljesen eltérő argumentumszerkezet szerepel, mint amit fentebb a görög ige feltételezett eredeténél ('zsákmányolást tesz/csinál') láttunk. Itt ugyanis a *nas* névmási klitikum az ige tárgya, míg a *bháre* főnév locativusban álló bővítményként jelenik meg: 'segíts minket zsákmányhoz; (szó szerint:) helyezz minket a zsákmányhoz/zsákmánynál' (a megszólított személy Indra isten). Láthatjuk, hogy az egyes tagok etimológiai rokonságán kívül nincs pontos szintaktikai és szemantikai párhuzam a két szerkezet között, ezért azt kell mondanunk, hogy összehasonlító nyelvészeti bizonyíték híján a **b^her(o?) d^heh₁* 'zsákmányolást csinál, zsákmányt szerez' funkcióiágés szerkezet rekonstrukciója teljesen alaptalan.⁶¹

Fentebb már említettem, hogy az indoeurópai leánynyelvek tanúsága és tipológiai megfigyelések alapján gyakorlatilag biztosra vehetjük, hogy az indoeurópai alapnyelvben is létezett a funkcióiágés szerkezetek kategóriája. Ahogy azonban az iménti példák elemzése mutatta, konkrét szerkezeteket csak egészen kivételes esetekben rekonstruálhatunk (pl. **h₁/3néh₃men-* + **d^heh₁*), hiszen a legtöbb-

névszói tagban egy **b^her* gyöknevszót lát a **b^her* 'visz, elvisz' igéből, addig Schutzeichel ugyanabból a gyökből tematikus **b^hero* tövet rekonstruál. Nem derül ki azonban, hogy Schutzeichel itt a pusztá tőalakot feltételezi-e a rekonstruált szintagmában, vagy valamilyen sajátos esetragos alakként fogja fel a **b^hero* formát. A szakirodalomban egyébként is legtöbbször az tapasztalható, hogy a hangalaki erózió implicit feltételezése vagy a rá való explicit hivatkozás mintegy „mentesíti” az értelmezőt a névszói tag pontos morfoszintaktikai elemzése alól (l. a fentebbi példákat is).

⁶¹ Anélkül, hogy a példákat szükségtelenül tovább szaporítanám, megjegyzem, hogy a funkcióiágés szerkezetekkel számoló ingeniózus etimológiai javaslatok nem ritkán egyfajta tudományos népetimológia benyomását keltik. Például Janda (2005: 265–266; részben módosítja Balles 2009: 20, 24; vö. Schutzeichel 2014: 144) a gr. *κορύμβη* 'hegykúp, orom, hegycsúcs stb.' és *κόρυμβος* 'dombtető' szavakat egy általa funkcióiágésnek tartott szerkezetből származó ie. **korumg^uh₂o* - „wo man zur Spitze gelangt” szóból eredezteti: ezek szerint a hegycsúcs az, ahol a csúcsra fel lehet érni (!). Beekes (2010 I: 756–758) az idézett szavakat pregörög (azaz nem ie.) eredetűnek tartja, amit egyébként a minden bizonnyal rokon *κορυφή* 'vminek a teteje, koponya' szó is támogatni látszik (*μβ* ~ *φ* alternáció). Janda nem ad számot a *κορυφή* szóról.

szőr csak egy nyelv adataira tudunk támaszkodni, így csupán transzponátumokat állíthatunk fel.

9. A funkcióigés szerkezetek rekonstrukciójának további kérdései

9.1. A funkcióigés szerkezetekkel kapcsolatban is létezik egy olyan irányzat, amely az alapnyelvi konstrukciók különnyelvi reflexeinél a lexikális szubsztitúció jelenségével számol. Fentebb azonban láttuk: bár maga a szubsztitúció folyamata kétségtelenül létező jelenség a diakroniában, konkrét rekonstrukciós példáknál a feltételezése bizonyíthatatlan és ezért kerülendő. Nincs ez másképp a funkcióigés szerkezetek kategóriájánál sem.

Szintén számos bizonytalansággal terhelt – és lényegében véve ismét csak a tipológiai általánosságok síkján mozog – az a megközelítés, amely az alapnyelvi funkcióigés szerkezeteknél nyitott pozíciókat tartalmazó konstrukciókat (open-slot construction) állít fel. Így jár el például egy nemrég publikált tanulmányában Hackstein (2012: 96–101), aki az alább felsorolt különnyelvi szerkezetek alapján az alapnyelvre egy 'figyelmet szentel' jelentésű konstrukciót rekonstruál:

- (40) ófn. *wara tuon* 'ügyel, figyel' < $*(s)uorh_3\text{-}eh_2 + *d^h\text{eh}_1$
 gr. *ἠρα φέρειν* 'kedvében jár' < $*(s)uēr\text{h}_3\text{-} + *b^h\text{er}$
 hett. *warri nāi* 'segítséget visz' < $*(s)uēr\text{h}_3\text{-}i + *ne\text{H}i$ (azaz *neh_xi*)⁶²

A feltételezett alapnyelvi konstrukciót szerinte az ie. $*(s)uēr\text{h}_3$ 'észlel, figyel, törődik' ige valamilyen főnévi derivátuma és egy helyváltoztatást, illetve mozgatót kifejező tranzitív ige alkotta.

- (41) $*(s)uēr\text{h}_3$ 'észlel, figyel, törődik'
 ↓
 $\left\{ \begin{array}{l} *(s)uēr\text{h}_3 \\ \text{névszói} \quad + \quad \text{mozgatót} \\ \text{derivátuma} \quad \text{jelentő ige} \end{array} \right\}$

Az igei pozíciót Hackstein szerint különböző igék tölthették be, elsősorban a $*d^h\text{eh}_1$ 'tesz, helyez' (l. még $*b^h\text{er}$ 'visz', $*neh_xi$ vagy $*nej_hx$ 'vezet'). A főnévi taggal kapcsolatban azt tételezi fel, hogy képzésének alapjául minden esetben a $*(s)uēr\text{h}_3$ ige szolgált, de a pontos deriváció különféle lehetett (l. a fentebbi (40)-

⁶² Az ige hagyományos rekonstrukciója némileg más, mint amit Hacksteinnél találunk (LIV: 450–451: $*nejH$, azaz $*nej_hx$). Legújabbban Kloekhorst–Lubotsky (2014) a $*(s)neh_1$ forma mellett érvel.

es példa adatait).⁶³ Az összehasonlító rekonstrukció alapelveit figyelembe véve azonban azt kell mondanunk, hogy a három főnév, amely az egyes szerkezetekben szerepel, a pontos derivációt illetően nem kognátum, márpedig az ilyen képzésbeli különbség annak a bizonyítéka, hogy a derivátumok független különnyelvi fejlemények.⁶⁴ Hacksteinnek (2012: 99) kétségtelenül igaza van abban, hogy a szerkezet a német nyelvben lexikális szubsztitúción ment keresztül: az ó-felnémet *wara tuon* 'figyel vmire, figyelmet szentel vminek' kifejezést a közép-felnémet korszakra a *wara neman* váltotta fel (vö. ném. *wahrnehmen*), de véleményem szerint erre a jelenségre csak olyan esetekben hivatkozhatunk, amikor konkrét bizonyítékaink vannak mind a régebbi, mind az új funkcióiige meglétére az adott nyelv története folyamán. Ebből következik, hogy a (40)-es példában felsorolt szerkezetek egyáltalán nem adnak biztos támpontot egy konkrét alapnyelvi funkcióiige szerkezet rekonstrukciójához.

9.2. Természetesen nem vonom kétségbe sem azt a lehetőséget, hogy egyes különnyelvi funkcióiige szerkezetek egykor valóban létező alapnyelvi konstrukciók folytatói, sem pedig azt, hogy bizonyos, a leánynyelvekben megtalálható, illetve az indoeurópai alapnyelvre rekonstruált lexémák korábbi, adott esetben már alapnyelvi funkcióiige szerkezetekből jöttek létre univerbáció révén. Azt azonban világosan látnunk kell: ha a rekonstrukciós módszereket következetesen alkalmazzuk, akkor a legtöbb ilyen jellegű hipotézis bizonyíthatatlan.

Eleve nem valószínű, hogy az összes Wurzelerweiterungnak látszó elemet tartalmazó esetben egykor valóban létezett az univerbációt megelőző szintagma-tikus kapcsolat. Elképzelhető egy olyan forgatókönyv is (vö. Schutzeichel 2014: 145–150), hogy néhány pre-proto-indoeurópai funkcióiige szerkezet ténylegesen univerbáción ment keresztül már az alapnyelvben, amit reanalízis követett, melynek során az univerbálódott eredeti funkcióiige produktív affixumként értelmeződött át valamilyen funkcióban (például a $*d^h e h_1$ funkcióiigéből a $*-d^h(h_1)$ -szuffixum faktitív-kauzatív jelentésben). Az így kialakult derivációs szuffixum később más ige-gyököknél is megjelenhetett. Utolsó lépésben bekövetkezhetett az affixum deszemantizálódása és ennek révén az ún. szekundér gyökök létrejötte (l. azokat az eseteket, amikor az ún. Wurzelerweiterungnak már nem tudjuk kimutatni az egykori funkcióját⁶⁵). Mindez azt jelenti, hogy nagy valószínűség-

⁶³ Hasonlóan jár el például Balles (2009: 23) is a gr. *δολιχός*, lat. *longus* stb. szócsaláddal kapcsolatban, amelyet végső soron egy alapnyelvi $*d(o)lh_1(i/u/o) - (!) + *g^h e h_1$ 'hosszúságot elér' funkcióiige szerkezetre vezet vissza.

⁶⁴ Metodológiai párhuzamként l. például az 'arany' szó különböző tőváltozatainak kérdését az indoeurópai nyelvekben (Simon 2009: 231).

⁶⁵ Az Indogermanische Gesellschaft 2016 szeptemberében tartott kongresszusához másfél napos workshop kapcsolódott, amelynek témája a Wurzelerweiterung problémaköre volt. Az előadások egy része arra tett kísérletet, hogy bizonyos Wurzelerweiterung-

gel sok olyan példa létezik, amelynél a szakirodalom kiindulópontként alapnyelvi funkcióigés szerkezetet feltételez, pedig a konkrét alakulat valójában csak abban a stádiumban lépett be a felvázolt folyamatba, amikor az egykori funkcióige már szuffixumként élt tovább.

10. Összefoglalás

Összefoglalva a leírtakat megállapíthatjuk, hogy bár a tipológiai szempontok valóban arra utalnak, hogy az indoeurópai alapnyelvben is létezett a funkcióigés szerkezetek kategóriája, és így feltételezhetjük olyan absztrakt konstrukciós minták, sablonok alapnyelvi létezését, mint pl. „nomen actionis + 'megy', 'tesz', 'ad' stb.”, konkrét funkcióigés szerkezetek rekonstrukciója nem lehetséges. Ennek egyrészt az az oka, hogy kevés a pontos formai megfelelés, hiszen gyakorlatilag nincsenek olyan funkcióigés szerkezetek a korán adatolt leánnyelvekben, amelyeknek tagjai kognátumok lennének. Másrészt megfigyelhető, hogy a funkcióigés szerkezetek kategóriája minden nyelvben nagyon produktív, és gyorsan bővül analogikus úton, ezért az esetleges egyezéseknél is nagy valószínűsége van annak, hogy valójában a vizsgált nyelvek független újításával állunk szemben. Ezen kívül nyilvánvalóan azzal a fentebb már röviden említett szemponttal is számolnunk kell, hogy funkcióigés szerkezetek – kontaktushatás következtében – idegen nyelvű szerkezetek tükörfordításaként is megjelenhetnek egy nyelvben. A három felvázolt lehetőséggel (ti. közös örökség, független különnyelvi innováció, tükörfordítás nyelvi érintkezés következtében) nyilvánvalóan nyelvi őstörténeti korszakok vonatkozásában is számolnunk kell, azonban a nyelvemlékes történeti korszakok példái is azt sugallják, hogy közülük nem az első a legvalószínűbb forgatókönyv.

De még ha sikerülne is alapnyelvi funkcióigés szerkezeteket rekonstruálnunk, szükségszerűen megmaradna az a probléma, hogy nem tudunk biztosat mondani a szerkezeteknek a nyelvi rendszerben betöltött szerepéről, funkciójáról, az egyszerű igékkel szembeni sajátosságairól. Ezt ugyanis csak korpuszalapú empirikus vizsgálat segítségével tudnánk felderíteni (vö. pl. a némettel kapcsolatban

nak tekintett elemeknek megpróbálja felderíteni az eredeti funkcióját. R. Pooth előadásában (Die urindogermanischen *Enlargements* als Derivationssuffixe: Einige funktionale Oppositionspaare; a handoutot l. <https://www.academia.edu/28526808/> (2017.02.16.) egyrészt arra mutatott rá, hogy az alapnyelvi gyökszerkezet és különféle fonotaktikai megszorítások arra utalnak, hogy az ún. Wurzelerweiterungok az alapnyelvben még nem tartoztak az igeegyekhez, és csak az alapnyelv felbomlása után olvadtak vele össze, másrészt két példánál (*-s- és *-h₂- Wurzelerweiterung) megkísérelte eredeti funkciójukat minimálpárok szemantikai elemzésével feltárni (szerinte az egyik – szemantikai értelemben vett – „tranzitíváló”, a másik „detranzitíváló” funkcióval rendelkezett).

Kamber 2008; Storrer 2008).⁶⁶ Élőnyelvi tipológiai párhuzamokat figyelembe véve általában azt szokták feltételezni – már amennyiben kitérnek erre a kérdésre (ahogy pl. Balles 2006: 37 és Schutzeichel 2014: 79 teszi) –, hogy az indoeurópai alapnyelvben a funkciógés szerkezetek elsősorban stilisztikai-pragmatikai variánsokként, esetleg szaknyelvi terminusokként léteztek, hiszen egyrészt az ige-képzés és a különféle grammatikai kategóriák (pl. aspektus, akcióminőség, igeidő, igemód) kifejezése is morfológiai eszközökkel történt, azaz ilyen célokra funkciógés szerkezetekre nem volt szükség. Ebből következik, hogy például az aspektus-akcióminőség vagy a diathesis különféle típusainak, vagyis egyes grammatikai funkcióknak a kifejezése a különnyelvi funkciógés szerkezeteknek csak másodlagosan kialakult feladata lenne.

Irodalom

- Adamik Béla (2009), *A latin nyelv története az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig*. Argumentum, Budapest.
- Balles, Irene (2006), *Die altindische Cvi-Konstruktion. Form, Funktion, Ursprung*. Hempen, Bremen.
- Balles, Irene (2009), *Lang, rund und krumm: zu einigen indogermanischen Zusammenbildungen*. *Die Sprache* 48 (= Nedoma, Robert – Stifter, David [Hrsg.], **h₂nr*. Festschrift für Heiner Eichner): 20–26.
- Barðdal, Jóhanna (2013), *Construction-based historical-comparative reconstruction*. In: Hoffmann, Thomas – Trousdale, Graeme (eds), *The Oxford Handbook of Construction Grammar*. Oxford University Press, Oxford. 438–457.
- Barðdal, Jóhanna (2015), *Syntax and syntactic reconstruction*. In: Bower, Claire – Evans, Bethwyn (eds), *The Routledge Handbook of Historical Linguistics*. Routledge, London. 343–373.
- Barðdal, Jóhanna – Eythórsson, Thórhallur (2012), *Reconstructing syntax: construction grammar and the comparative method*. In: Boas, Hans C. – Sag, Ivan A. (eds), *Sign-based Construction Grammar*. CSLI, Stanford. 257–308
- Beek, Lucien van (2011), *Vowel assimilations in Greek: the evidence reconsidered*. In: Krisch, Thomas et al. (Hrsg.), *Indogermanistik und Linguistik im Dialog. Akten der XIII. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft vom 21. bis 27. September 2008 in Salzburg*. Reichert, Wiesbaden. 49–58.
- Beekes, Robert S. P. (2011), *Comparative Indo-European Linguistics. An Introduction*. 2nd ed. Rev. by de Vaan, Michiel. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.

⁶⁶ A védikus óind funkciógés szerkezetekkel kapcsolatban l. Ittzés (2013; 2015a; 2015b) elemzéseit.

- Bouissac, Paul (2010), *Saussure. A Guide for the Perplexed*. Continuum, London – New York.
- Bowern, Claire (2008), The diachrony of complex predicates. *Diachronica* 25: 161–185.
- Brinton, Laurel J. – Akimoto, Minoji (eds) (1999), *Collocational and Idiomatic Aspects of Composite Predicates in the History of English*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia.
- Brugmann, Karl (1876), Nasalis sonans in der indogermanischen Grundsprache. In: Curtius, Georg – Brugmann, Karl (Hrsg.), *Studien zur griechischen und lateinischen Grammatik*. Bd. 9. Hirzel, Leipzig. 285–338.
- Byrd, Andrew M. (2015), *The Indo-European Syllable*. Brill, Leiden – Boston.
- Byrd, Andrew M. (megj. alatt), The rules of reconstruction: Making our etymologies more grounded. In: *Etymology and the Indo-European Lexicon. Proceedings of the 14th Fachtagung of the Indogermanische Gesellschaft, 17–22 September 2012, Copenhagen, Denmark*. (<https://www.academia.edu/4351667>; 2017. 02. 20.)
- Ciancaglini, Claudia A. (2011), The formation of the periphrastic verbs in Persian and neighbouring languages. In: Maggi, Mauro – Orsatti, Paola (eds), *The Persian Language in History*. Reichert, Wiesbaden. 3–21.
- Clackson, James (2007), *Indo-European Linguistics. An Introduction*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Cser András (2000), *A történeti nyelvészet alapvonalai*. PPKE, Piliscsaba.
- Dér Csilla Ilona (2008), *Grammatikalizáció*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EDG = Beekes, Robert (2010), *Etymological Dictionary of Greek*. Vol. 1–2. Brill, Leiden – Boston.
- EDHIL = Kloekhorst, Alwin (2008), *Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon*. Brill, Leiden – Boston.
- EDL = de Vaan, Michiel (2008), *Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages*. Brill, Leiden – Boston.
- EDPC = Matasović, Ranko (2009), *Etymological Dictionary of Proto-Celtic*. Brill, Leiden – Boston.
- Edwards, Anthony T. (1988), ΚΛΕΟΣ ΑΦΘΙΤΟΝ and oral theory. *The Classical Quarterly* 38: 25–30.
- EWAia = Mayrhofer, Manfred (1992–2001), *Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen*. 1–3. Bd. Winter, Heidelberg.
- Eythórsson, Thórhallur – Barðdal, Jóhanna (2011), Die Konstruktionsgrammatik und die komparative Methode. In: Krisch, Thomas – Lindner, Thomas (Hrsg.), *Indogermanistik und Linguistik im Dialog. Akten der XIII. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft vom 21. bis 27. September 2008 in Salzburg*. Reichert, Wiesbaden. 148–156.
- Feulner, Anne Helene (2009), Uridg. **sneǵth*-. In: Lühr, Rosemarie – Ziegler, Sabine (Hrsg.), *Protolanguage and Prehistory. Akten der XII. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft, vom 11. bis 15. Oktober 2004 in Krakau*. Reichert, Wiesbaden. 119–133.

- Finkelberg, Margalit (1986), Is κλέος ἄφθιτον a Homeric formula? *The Classical Quarterly* 36: 1–5.
- Fortson, Benjamin W. (2010), *Indo-European Language and Culture. An Introduction*. 2nd ed. Wiley-Blackwell, Malden – Oxford.
- Fox, Anthony (1995), *Linguistic Reconstruction. An Introduction to Theory and Method*. Oxford University Press, Oxford.
- García Ramón, José-Luis (2011), Reconstructing IE lexicon and phraseology: inherited patterns and lexical renewal. In: Jamison, Stephanie W. et al. (eds), *Proceedings of the 21st Annual UCLA Indo-European Conference*. Los Angeles October 30th and 31st, 2009. Hempfen, Bremen. 69–106.
- Goldstein, David (2015), *Classical Greek Syntax. Wackernagel’s Law in Herodotus*. Brill, Leiden – Boston.
- Gotō, Toshifumi (1987), Die “I. Präsensklasse” im Vedischen. Untersuchung der vollstufigen thematischen Wurzelpräsentia. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Grimshaw, Jane – Mester, Armin (1988), Light verbs and θ -marking. *Linguistic Inquiry* 19: 205–232.
- Hackstein, Olav (2002), Uridg. *CH.CC > *C.CC. *Historische Sprachforschung* 115: 1–22.
- Hackstein, Olav (2012), When words coalesce: chunking and morphophonemic extension. In: Melchert, H. Craig (ed.), *The Indo-European Verb. Proceedings of the Conference of the Society for Indo-European Studies*, Los Angeles 13–15 September 2010. Reichert, Wiesbaden. 87–104.
- Hale, Mark (2007), *Historical Linguistics. Theory and Method*. Blackwell, Malden – Oxford.
- Hale, Mark (2015), The comparative method: theoretical issues. In: Claire Bowern – Bethwyn Evans (eds), *The Routledge Handbook of Historical Linguistics*. Routledge, New York – London. 146–160.
- Harðarson, Jón Axel (1993), *Studien zum urindogermanischen Wurzelaorist und dessen Vertretung im Indoiranischen und Griechischen*. Institut für Sprachwissenschaft, Innsbruck.
- Herman József (2003), *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Tinta, Budapest.
- Hill, Eugen (2010), A case study in grammaticalized inflectional morphology. Origin and development of the Germanic weak preterite. *Diachronica* 27: 411–458.
- Hock, Hans Henrich (1991), *Principles of Historical Linguistics*. 2nd ed. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Iglesias-Rábade, Luis (2001), Composite predicates in Middle English with the verbs *nimen* and *taken*. *Studia Neophilologica* 73: 143–163.
- Ittész Máté (2013), Light verb constructions vs. simple verbs in Vedic: *vimócanam kṛnute* (RV 3,30,12d). In: Stasik, Danuta – Trynkowska, Anna (eds), *CEENIS Current Research Series. Vol. 1. Dom Wydawniczy Elipsa, Warszawa*. 107–123.

- Ittész Máté (2015a), Funkcióigés szerkezetek a *kar-* 'csinál' igével a *Ṛgveda* 7. könyvében. In: Bárány István et al. (szerk.), *Studia Classica. Tanulmányok az Eötvös Loránd Tudományegyetem Ókortudományi Intézetéből*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest. 339–350.
- Ittész Máté (2015b), Light verb constructions in Vedic. *Manas. Studies into Asia and Africa. Electronic Journal of the Centre for Eastern Languages and Cultures Sofia University „St. Kliment Ohridski” Issue 2/2015: Tradition and Modernity in Indian Culture.* (<http://manas.bg/en/tradition-and-modernity-indian-culture/light-verb-constructions-vedic>; 2017. 02. 09.)
- Janda, Michael (2000), *Eleusis. Das indogermanische Erbe der Mysterien*. Institut für Sprachwissenschaft, Innsbruck.
- Janda, Michael (2005), *ElySION. Entstehung und Entwicklung der griechischen Religion*. Institut für Sprachwissenschaft, Innsbruck.
- Kálmán László (2006), Miért nem vonzanak a régensek? In: Kálmán László (szerk.), *KB 120 – A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére*. Tinta, Budapest. 229–246.
- Kamber, Alain (2008), *Funktionsverbgefüge empirisch. Eine korpusbasierte Untersuchung zu den nominalen Prädikaten des Deutschen*. Niemeyer, Tübingen.
- Katz, Joshua T. (1998), How to be a dragon in Indo-European. Hittite *illuyankaš* and its linguistic and cultural congeners in Latin, Greek and Germanic. In: Jasanoff, Jay et al. (eds), *Mír curad. Studies in Honor of Calvert Watkins*. Institut für Sprachwissenschaft, Innsbruck. 317–334.
- Kellens, Jean (1995), *Liste du verbe avestique*. Reichert, Wiesbaden.
- Keydana, Götz (2011 [2012]), Wackernagel in the language of the *Rigveda*. A reassessment. *Historische Sprachforschung* 124: 106–133.
- Kloekhorst, Alwin – Lubotsky, Alexander M. (2014), Hittite *nai-*, *nē-*, Sanskrit *nī-*, and the PIE verbal root **(s)neh₁-*. In: Melchert, H. Craig et al. (eds), *Munus amicitiae. Norbert Oettinger a collegis et amicis dicatum*. Beech Stave, Ann Arbor – New York. 126–137.
- Korn, Agnes (2013), Looking for the middle way: Voice and transitivity in complex predicates in Iranian. *Lingua* 135: 30–55.
- Kortlandt, Frederik (2016), The Indo-European *k*-aorist. (<http://kortlandt.nl/publications/art302e.pdf>; hozzáférés: 2017. 03. 16.)
- Krisch, Thomas (1996), *Zur Genese und Funktion der altindischen Perfekta mit langem Reduplikationsvokal. Mit kommentierter Materialsammlung*. Institut für Sprachwissenschaft, Innsbruck.
- Kuhn, Adalbert (1853), Ueber die durch nasale erweiterte verbalstämme. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 2: 455–471.
- Kümmel, Martin Joachim (2000), *Das Perfekt im Indoiranischen. Eine Untersuchung der Form und Funktion einer ererbten Kategorie des Verbums und ihrer Weiterentwicklung in den altindoiranischen Sprachen*. Reichert, Wiesbaden.

- Langer, Stefan (2005), A formal specification of support verb constructions. In: Langer, Stefan – Schnorbusch, Daniel (Hrsg.), *Semantik im Lexikon*. Narr, Tübingen. 179–202.
- LIV = Rix, Helmut et al. (Hrsg.) (2001), *Lexikon der indogermanischen Verben*. 2. Aufl. Reichert, Wiesbaden.
- LIVAdd = Kümmel, Martin Joachim (2017), *Addenda und Korrigenda zu LIV²*. (http://www.oriindufa.uni-jena.de/iskvomeia/indogermanistik/Kümmel_liv2_add.pdf; 2017. 02. 06.)
- Lubotsky, Alexander (1997), *A Ṛgvedic Word Concordance*. Vol. 1–2. American Oriental Society, New Haven.
- Mayrhofer, Manfred (1980 [1981]), Über sprachliche Rekonstruktionsmethode. *Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* 117: 357–366.
- Meier-Brügger, Michael (2010), *Indogermanische Sprachwissenschaft*. 9. Aufl. De Gruyter, Berlin – New York.
- Molnár Katalin (1997), Egy rendhagyó terminustörténet tanulságai. *Magyar Nyelvőr* 121: 93–97.
- Nagy, Gregory (1974), *Comparative Studies in Greek and Indic Meter*. Harvard University Press, Cambridge Ma.
- Parry, Milman (1971), *The Making of Homeric Verse*. The Collected Papers of Milman Parry. Ed. by Parry, Adam. Clarendon, Oxford.
- Polenz, Peter von (1987), Funktionsverben, Funktionsverbgefüge und Verwandtes. Vorschläge zur satzsemantischen Lexikographie. *Zeitschrift für germanistische Linguistik* 15: 169–189.
- Rankin, Robert L. (2003), The comparative method. In: Joseph, Brian D. – Janda, Richard D. (eds), *The Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell, Malden – Oxford. 183–212.
- REW = Meyer-Lübke, Wilhelm (1935), *Romanisches etymologisches Wörterbuch*. 3. Aufl. Winter, Heidelberg.
- Ringe, Don (2003), Internal reconstruction. In: Joseph, Brian D. – Janda, Richard D. (eds), *The Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell, Malden–Oxford. 244–261.
- Rix, Helmut (1992), *Historische Grammatik des Griechischen*. 2. Aufl. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Ruzsa, Ferenc (2006), *Puruṣa és Ymir*. Az összehasonlító mitológia kísérleti ellenőrzése. *Keréknymok* 1: 5–22.
- Saussure, Ferdinand de (1960), *Souvenirs de F. de Saussure concernant sa jeunesse et ses études*. *Cahiers Ferdinand de Saussure* 17: 12–25.
- Schleicher, August (1868), Eine fabel in indogermanischer usprache. In: Kuhn, Adalbert – Schleicher, August (Hrsg.), *Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung auf dem Gebiete der arischen, celtischen und slawischen Sprachen*. Bd. 5. Dümmler, Berlin. 206–208.

- Schultze-Berndt, Eva (2008), What do “do” verbs do? The semantic diversity of generalised action verbs. In: Verhoeven, Elisabeth et al. (eds), *Studies on Grammaticalization*. Mouton de Gruyter, Berlin – New York. 185–207.
- Schultze-Berndt, Eva (2012), The semantics of Moroccan Arabic *dar* ‘do’ in typological perspective. *STUF – Language Typology and Universals* 65: 430–445.
- Schutzzeichel, Marc (2014), *Indogermanische Funktionsverbgefüge*. Mosenstein und Vannerdat, Münster.
- Seweryn, Dariusz (2013), How not to kill a dragon. The Slavic contexts of **g^{uh}en*. *Journal of Indo-European Studies* 41: 458–479.
- Simon Zsolt (2009), Az indoeurópai főnév-terminológia. *Nyelvtudományi Közlemények* 106: 227–241.
- Slade, Benjamin (2008 [2010]), How (exactly) to slay a dragon in Indo-European? PIE **bheid-* {*h₃ég^whim*, *k^wími-*}. *Historische Sprachforschung* 121: 3–53.
- Storror, Angelika (2006), Funktionen von Nominalisierungsverbgefügen im Text: Eine corpusbasierte Fallstudie. In: Proost, Kristel – Winkler, Edeltraud (Hrsg.), *Von Intentionalität zur Bedeutung konventionalisierter Zeichen*. Festschrift für Gisela Harras zum 65. Geburtstag. Narr, Tübingen. 147–178.
- Stüber, Karin (1997), Urindogermanisch **h₁nóm-n* „Name“, **h₂óng^w-n* „Salbe“ und der Ablaut der neutralen *n*-Stämme. *Die Sprache* 39: 74–88.
- Szemerényi, Oswald J. L. (1996), *Introduction to Indo-European Linguistics*. Oxford University Press, Oxford.
- Tichy, Eva (2004), *Indogermanistisches Grundwissen für Studierende sprachwissenschaftlicher Disziplinen*. 2. Aufl. Hempen, Bremen.
- Traugott, Elizabeth Closs (1999), A historical overview of complex predicate types. In: Brinton, Laurel J. – Akimoto, Minoji (eds), *Collocational and Idiomatic Aspects of Composite Predicates in the History of English*. John Benjamins, Amsterdam – Philadelphia. 239–260.
- Tremblay, Xavier (2004), Die Ablautstufe des Lokativs der akrostatischen Nomina. *Apophonica III*. In: Hyllested, Adam et al. (eds), *Per Aspera ad Asteriscos*. *Studia Indogermanica in honorem Jens Elmegård Rasmussen*. Institut für Sprachwissenschaft, Innsbruck. 573–591.
- Untermann, Jürgen (1993), Gr. ἔθηκα = lat. *fēcī*, gr. ἦκα = lat. *iēcī*? In: Meiser, Gerhard (Hrsg.), *Indogermanica et Italica*. Festschrift für Helmut Rix zum 65. Geburtstag. Institut für Sprachwissenschaft, Innsbruck. 461–468.
- VIA = Verba, Chlodwig H. (1997), *Verba Indoarica*. Die primären und sekundären Wurzeln der Sanskrit-Sprache. Pars I: Radices primariae. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- Vincze Veronika (2008), A puszta köznév + ige komplexumok státusáról. In: Sinkovics Balázs (szerk.), *LingDok 7. Nyelvész-doktoranduszok dolgozatai*. SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged. 279–297.

- Vincze Veronika (2011), *Semi-Compositional Noun + Verb Constructions: Theoretical Questions and Computational Linguistic Analyses*. Doktori (PhD) disszertáció. Szegedi Tudományegyetem, Szeged.
- Wackernagel, Jakob (1892), Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung. *Indogermanische Forschungen* 1: 333–436.
- Watkins, Calvert (1978), Remarques sur la méthode de Ferdinand de Saussure comparatiste. *Cahiers Ferdinand de Saussure* 32: 59–69.
- Watkins, Calvert (1995), *How to Kill a Dragon. Aspects of Indo-European Poetics*. Oxford University Press, New York – Oxford.
- Weiss, Michael (2015), The comparative method. In: Claire Bowern – Bethwyn Evans (eds), *The Routledge Handbook of Historical Linguistics*. Routledge, New York – London. 127–145.
- Zsilinszky Éva (1996), Állandó szókapcsolatok a XVII. századi jogi szövegekben. *Magyar Nyelvőr* 120: 92–96.

BALOGNÉ BÉRCES KATALIN

***A News Feedem a Facebookon: fonológiaalapú
laringális nyelvtipológia***

The paper aims to show how binary laryngeal obstruent systems (i.e., phonological systems exhibiting a distinction between two sets of obstruents) form phonological subtypes. After discussing and evaluating the frameworks of laryngeal realism and laryngeal relativism, and introducing the laryngeal agents posited in Element Theory (i.e., elements **L** and **H**), it claims that phonological systems fall into three, rather than the typically assumed two, subtypes: systems with (i) the total absence of a source element; (ii) **L** in the marked series of obstruents; and (iii) **H** in the marked series of obstruents.

Keywords: laryngeal phonology, phonological typology, laryngeal realism, laryngeal relativism, Element Theory

Kulcsszavak: laringális fonológia, fonológiai tipológia, laringális realizmus, laringális relativizmus, elemelmélet

1. Áttekintés

A tanulmány¹ egyik célja bemutatni, hogy a két akadályhangsors² szembeállító nyelvek/nyelvváltozatok, azaz a bináris laringális (fonációs) rendszerek nem tekinthetők egyazon mögöttes fonológiai struktúra eltérő megnyilvánulásainak. Ez ellentmond a klasszikus generatív fonológia (az ún. SPE-típusú megközelítések) hagyományos elképzelésének, mely szerint a [\pm zöngés] jegy megfelelően leírja mind a magyar/szláv/újlatin nyelvtípust (ahol a két akadályhangsors fonetikai értelemben is a zöngé, azaz a hangszalagtevékenység jelenléte, ill. hiánya különbözteti meg), mind a germán/kelta/kínai típust (ahol az elsődleges fonetikai különbség a hehezet jelenlétében (fortis), ill. hiányában (lenis) van, és a lenis aka-

¹ Köszönettel tartozom több nemzetközi konferencia (BLINC2, ELTE, Budapest; RFP2017, Grenoble; PLM2017, Poznań) anoním absztraktlektorainak a kritikai megjegyzésekért, a résztvevőknek pedig megtisztelő figyelmükért és értékes hozzászólásaikért; jelen írás két anoním lektorának a kézirat véleményezéséért; valamint Huszthy Bálintnak a közös munkáért, a kávézásokért és a külön-külön megtartott közös előadásokért. Természetesen a tanulmányban fennmaradó minden hiba és tévedés engem terhel.

² Az akadályhangokat szokás még obstruenseknek és zörejangoknak is nevezni.

dályhangok csak szonoráns környezetben rendelkeznek fonetikai zöngével). A hagyományos nézet szerint az utóbbi nyelvtípus esetében is adekvát a [±zöngés] jegy feltételezése, mivel csupán felszíni, fonetikai megjelenésében különbözik az előbbtől.

Jelen írás azonban ettől eltérő, a közelmúltban elterjedt nézetet fogad el, amelyet szorgalmazói „a [zöngé] szigorú értelmezése”, ill. „laringális realizmus” nevekkel illették (vö. Iverson és Salmons 1995, 1999, 2003a, 2003b, 2008, Helgason és Ringen 2004, 2008, Honeybone 2001/2002, 2005), és amelynek mára természetes mennyiségű szakirodalma született, elsősorban angolul, de magyar nyelven is (pl. Balogné Bérces és Huber 2010a, Huszthy 2017). A laringális realizmus „rehabilitálja” a hehezeten alapuló fortis-lenis megkülönböztetést az általa aspirációs (vagy [tág hangrés]-) nyelveknek nevezett rendszerekben, és elkülöníti azokat a többtől, az ún. zöngenyelvektől. A megkülönböztetés alapja azonban elsősorban nem a zárhangok fonetikai megvalósulása, hanem a teljes akadályhang-rendszer fonológiai viselkedése: míg a zöngenyelveket szinte szabályszerűen jellemzi a zöngé hangtani aktivitása, mely hátraható zöngésségi hasonulásban (HZH)³ testesül meg, az aspirációs nyelvekben mind morfémán belül, mind morfémahatáron a zöngétlen hehezett fortis és zöngétlen hehezetlen lenis akadályhangok szabadon kombinálódnak, és kimeneti alakjuk mindig megegyezik a mögöttessel. Egy gyors példával élve: az aspirációs típusú (standard) angolban⁴ a *face* [-s] 'arc' és *book* [b-] 'könyv' szavak összekapcsolásával létrejövő *Facebook* szóösszetétel közepén megmarad a [-sβ-] szekvencia, míg a magyarban egy hasonló mássalhangzó-kapcsolatban kötelezően végbemegy a HZH, azaz jelen esetben pl. [-zb-] jön létre. A továbbiakban tehát a tanulmány célja amellet érvelni, hogy az aspirációs nyelv – zöngenyelv dichotómia nem csupán (sőt, elsősorban nem) fonetikai relevanciával bír, hanem fonológiai szempontból megkerülhetetlen.

A tanulmány másik célja épp a fonológia szempontjának kiemelése. Egy fonológiaalapú laringális nyelvtipológia ugyanis olyan elven működik, mint amilyen például Kaye (2005: 283) fonológiai episztemológiai elve, mely szerint „[...] a fonológiai tudás egyetlen forrása a fonológiai viselkedés [...] a fonetika (szokásos értelmében véve) semmilyen szerepet nem játszik sem a fonológiai

³ Annak tárgyalása, hogy a HZH fonetikailag teljes vagy részleges-e a vizsgált nyelvekben, ill. hogy ez hogyan befolyásolja a jelen fonológiaalapú elemzést, túlmutat e tanulmány keretein.

⁴ Mint azt látni fogjuk, nem feltétlenül tartozik egy nyelv minden nyelvváltozata egyazon laringális típusba: az angol esetében például a legtöbb dialektus egyértelműen aspirációs, mások (pl. a skót angol változatai – vö. Wells 1982: 409–412, valamint Iverson és Salmons 1999: 22–23) zöngenyelvek, míg egyes észak-angliai akcentusok egy harmadik típusba sorolhatók (l. 5.3. pont). A 4. pontban pedig Cyran (2014) elsődleges példája épp a lengyel nyelvben megfigyelhető dialektális-tipológiai különbség lesz.

objektumok feltevésében, sem ezen objektumok interakciójában.” Ennek megfelelően a megfigyelhető, felszíni fonetikai hasonlóságok, ill. különbségek nem feltétlenül utalnak fonológiai azonosságra, ill. eltérésre. Jelen esetben ez azt jelenti, hogy a nyelvek fonetikai megvalósulásuktól többé-kevésbé függetlenül osztják két kategóriába az akadályhangokat, de a fonológiai mintázat, viselkedés ezen kategóriák mentén határozódik meg – ezáltal többé-kevésbé önkényes kapcsolat jön létre a fonetikai és a fonológiai szerkezet között.

A „többé-kevésbé” önkényesség egyetlen meghatározó tényezőjét Cyran (2012, 2014, 2016) fogalmazza meg laringális relativizmus elnevezésű elméleti keretében: a két akadályhangsor közül az egyik fonológiailag jelölt, a másik jelöletlen; de mindaddig, amíg egymáshoz viszonyítva egy minimális fonetikai távolságot fenntartanak a fonológiai kontraszt megvalósítása érdekében, a jelölt és a jelöletlen sor is önkényesen interpretálódhat fonetikailag („elégséges megkülönböztethetőség beszédprodukción és -percepcióban”). Eszerint lehetséges olyan „aspirációs nyelv”, amelyben fonetikailag nincs is jelen aspiráció, de a lenis sor csak szonoráns környezetben vesz fel fonetikai zöngét (így elemzi Cyran a krakkói lengyel dialektust); vagy olyan, amelyben a lenis akadályhangok környezettől függetlenül fonetikailag (erősen) zöngések, mégis HZH, hiszen a zöngé fonológiai értelemben nincs jelen (ez lesz a jelen tanulmány állítása a svédéről, 1. 2. pont).

Ha tehát elfogadjuk a fonológiai episztemológiai elvet, valamint a laringális realizmus és laringális relativizmus meglátásait, akkor fonológiai tipológiát kell felállítanunk, ami a fonetikai megvalósulásra érzéketlenül az alapján tesz megkülönböztetést, hogy mely fonológiai objektum van jelen és vesz részt aktívan folyamatokban. Valamely fonológiai viselkedés (esetünkben a HZH) jelenléte, ill. hiánya tehát implikálja valamely fonológiai objektum/ágens jelenlétét, ill. hiányát a reprezentációban. Esetünkben a kérdéses fonológiai ágens valamilyen laringális komponens: vagy a [zöngés] jegy (a Kormányásfonológia Elemelméletében az **L** elem) vagy a [zöngétlen] jegy (a Kormányásfonológia Elemelméletében a **H** elem). A mellett, hogy bármelyik potenciálisan megjelenhet a jelölt akadályhangsorban, többen régóta érveltek (habár pl. Harris 1994 klasszikus rendszeréhez képest Cyran 2012, 2014 újraértelmezi a **H** elem szerepét), és az is egyértelmű, hogy a két komponens együttes jelenléte a binárisnál komplexebb laringális rendszereket (mint amilyen pl. a hindi) hoz létre, azt azonban a jelen tanulmány fogalmazza meg először, hogy a fonológiai episztemológiai elv alapján nem kettő, hanem három típusát kell megkülönböztetnünk a bináris laringális rendszereknek. A (standard) angolhoz hasonló rendszerekben ugyanis semmilyen laringális ágens aktivitása nem mutatható ki (vö. Huber és Balogné Bérces 2010): ahogy fentebb említettük, mind a lenis-fortis (pl. *News Feed* [-ʒf-] ’hírfolyam’), mind a fortis-lenis (pl. *Facebook* [-sʃ-]) szekvenciák mögöttes alakjukban jelennek meg a fel-

színen. Ezzel szemben az **L** elem terjedése jellemzi a magyar típusú HZH-rendszereket: *News Feed* [-sf-], ill. *Facebook* [-zb-] (l. a Cyran-féle elemzést az 4. pontban, majd az 5.2 pontot), ill. **H**-terjedés a krakkói lengyel típusú, ún. **H**-rendszereket (Cyran 2012, 2014, 2016), amikhez nagy valószínűséggel tartoznak az 4. lábjegyzetben említett észak-angliai akcentusok: *News Feed* [-sf-], ill. *Facebook* [-sb-] (l. az ún. yorkshire-i hasonulást az 5.3 pontban).

A fentiek részletesebb bemutatására a tanulmány a következőképpen épül fel: a 2. pont adatokkal illusztrálva tárgyalja a bináris oppozíciók laringálisan realista felfogását az aspirációs nyelv – zöngenyelv felosztást alátámasztandó, majd a 3. pont az Elemelmélet ide vonatkozó, klasszikus elképzelését, a 4. pont pedig a laringális relativizmust ismerteti – így a tanulmány ezen első szakasza felfogható egyfajta elmélettörténeti áttekintésnek is. Az 5. pont bevezeti a fent említett hármas tipológiai felosztást, amely **h**-rendszereket, **L**-rendszereket és **H**-rendszereket különböztet meg, végül a 6. pont összegzi a tanulmány főbb állításait és megemlíti néhány fennmaradó, tisztázandó kérdést.

2. Aspirációs nyelvek és zöngenyelvek a laringális realizmusban

A laringális realizmus álláspontja szerint a két akadályhangsort szembeállító nyelveknél alapvető a fonológiai viselkedésbeli eltérés a hehezet alapú és a zöngé alapú nyelvek között, melyeket aspirációs nyelveknek, ill. zöngenyelveknek nevez el. Az (1)-es táblázat összefoglalja, hogy a megfigyelt bináris laringális rendszerekben miként tételezhető fel jelölt és jelöletlen akadályhangsor: vegyük észre, hogy minden rendszerben megtalálható fonetikailag zöngétlen-aspirátlan (tenuis) szegmentum (szürke háttérrel kiemelve), emiatt ez tekinthető fonológiai értelemben a jelöletlen esetnek,⁵ amelyet egyes nyelvek zöngés, azaz nem-spontán hangszalag-tevékenységet mutató akadályhangsossal (1a), mások zöngétlen aspirált, azaz pozitív VOT-t produkáló obstruensekkel (1b) egészítenek ki. Mivel jelen tanulmány csak a VOT-n alapuló laringális oppozíciókat vizsgálja, a harmadik lehetőséget, amikor a második hangsort ejektívák alkotják (1c), a továbbiakban figyelmen kívül hagyjuk.

⁵ Ezt az is alátámasztja, hogy az egyetlen akadályhangsossal bíró nyelvekben is ez a típus jelenik meg (pl. finn).

(1) Két akadályhangsорт szembeállító nyelvek
(Balogné Bérces – Huber 2010a: 58)⁶

	Példák	p ~ b	b	p^h	p'
a.	francia, spanyol, oroszl, magyar	[]	[zöngé]		
b.	angol, német, velszi, mandarin kínai	[]		[sg]	
c.	kekchi (q'eqchi'), mam	[]			[cst gl]

A laringális realizmus azt is állítja, hogy lényegi fonológiai különbségek társulnak a látszólag felszíni fonetikai különbség mellé a két nyelvtípusban, ezért a modern fonológiában elterjedt és univerzálisnak tekintett zöngés–zöngétlen opozíció helyett az aspirációs nyelvek esetében vissza kell térni a fonetikai tényeket jobban tükröző, a klasszikus fortis–lenis-típusú megkülönböztetésre inkább hasonlító leíráshoz. Ezekben a nyelvekben ugyanis a szembenállás alapja a zöngé helyett a hehezet, azaz a jelölt akadályhangsорт a [zöngé] jegy helyett az [aspirált] vagy [tág hangrés] (angol rövidítéssel [sg]) jeggyel rendelkezik – emiatt az aspiráció alapú nyelveket időnként [sg]-nyelveknek is nevezik.

A fonetikai különbségen felül alapvető fonológiai viselkedésbeli eltérés is van a két típus közt, mely két jelenségkörben mutatkozik meg: a HZH, ill. a jelöletlen sort érintő ún. passzív zöngésedés jelenlétében vagy hiányában. Az alábbiakban ezt a két folyamatot mutatjuk be a hagyományos leírás és a laringális realizmus álláspontja összehasonlításában.

HZH alatt azt a fonotaktikai megkötést értjük, melynek megfelelően sem morféman belül, sem morfémahatáron nem jelennek meg eltérő zöngéértékű akadályhangokból álló szekvenciák. Attól lesz hátraható, aktív folyamat („hasznulás”), hogy analitikus (azaz erős) morfémahatáron kimutathatóan⁷ a teljes mássalhangzó-kapcsolat zöngéértékét a jobbszélső szegmentum értéke határozza meg. Példaként a (2)-es ábrában a magyar nyelvből mutatunk néhány, a jelenséget illusztráló ragos és összetett szót, valamint fonológiaiag adaptálódott jövevényszót.

⁶ Balogné Bérces és Huber (2010) táblázata Iverson és Salmons (1995: 383) és (2003: 45) hasonló táblázatai nyomán készült. Rövidítések: [sg] = *spread glottis* 'tág hangrés', [cst gl] = *constricted glottis* 'szoros hangszalagállás'. A zárójelekben az adott opozíciót modellező privatív (egyértékű) fonológiai jegyek láthatók. Ennek megfelelően a jelöletlen szegmentumot üres zárójel ábrázolja.

⁷ Ezt a leszűkítő, szigorú megfogalmazást az magyarázza, hogy egyes fonológiai elméletek a szintetikus/gyenge morfémaösszetételeket a fonológia számára átlátszatlanak, elemelhetetlennek tartják, tehát fonológiai folyamatokra, alternációkra nem engednek egyértelműen következtetni.

- (2) Magyar hátraható zöngésségi hasonulás
(Balogné Bérces – Huber 2010a: 60 alapján)

Zöngétlenedés	Zöngésedés
<i>road<u>sh</u>ow</i> [-tʃ-]	<i>base<u>b</u>all</i> [-zb-]
<i>rab – rab<u>t</u>ól</i> [-pt-]	<i>mat<u>ch</u>box</i> [-dʒb-]
<i>réz – réz<u>k</u>arc</i> [-sk-]	<i>tök – tök<u>b</u>ől</i> [-gb-]
<i>hang – hang<u>f</u>al</i> [-kf-]	<i>kert – kert<u>b</u>en</i> [-db-]
<i>ég – ég<u>h</u>ez</i> [-kh-]	<i>boks<u>z</u> – boks<u>z</u>bajnok</i> [-gzb-]
<i>News<u>F</u>eed</i> [-sf-]	<i>Face<u>b</u>ook</i> [-zb-]

Az akadályhangok ilyen típusú zöngésségi hasonulása az összes általunk vizsgált zöngé alapú nyelvben megtalálható,⁸ automatikus posztlexikális folyamat. Ezzel szemben az aspiráló nyelvekben a hagyományos elemzés szerint csak a zöngétlen (azaz: aspirált) obstruensek képesek hasonítani, ami részleges, ún. kétirányú zöngétlenségi hasonuláshoz vezet.⁹ Ezt az angol nyelv adataival ábrázoljuk a (3)-as ábrán.

- (3) Angol „kétirányú zöngétlenségi hasonulás”
(Balogné Bérces – Huber 2010a: 61 alapján)

„Hátraható”	„Előreható”
<i>chees<u>e</u>cake</i> [-ʒk-] ’sajttorta’	<i>base<u>b</u>all</i> [-sɸ-] ’baseball’
<i>big<u>f</u>oot</i> [-gɸ-] ’nagy láb’	<i>mat<u>ch</u>box</i> [-tʃɸ-] ’gyufáskatulya’
<i>egg<u>h</u>ead</i> [-gh-] ’tojásfejű’	<i>lif<u>e</u>guard</i> [-fg-] ’strandőr’
<i>road<u>s</u>ter</i> [-ɸs-] ’nyitott sportautó’	<i>Shoot <u>b</u>ack!</i> [-tɸ-] ’Lőj vissza!’
<i>News<u>F</u>eed</i> [-ʒɸ-] ’hírfolyam’	<i>Face<u>b</u>ook</i> [-sɸ-]

A hagyományos elképzelés szerint tehát a lenis akadályhangok mögöttesen zöngések, de mellett, hogy a (3)-as ábrában mutatott módon zöngétlenednek fortis környezetben, többé-kevésbé zöngétlenek a megnyilatkozás elején (pl. *dear* ’drága’) és végén (pl. *readd* ’olvas’) is, így jelentősebb zöngé, tehát hangszalagrezgés, csupán szonoráns környezetben (pl. *reading* ’olvasás’) társulhat hozzájuk. Ezt elemzi újra a laringális realizmus, amikor épp az ellenkezőjét feltételezi: a fortis mögöttesen aspirált (azaz az aspiráció nem folyamat eredménye), míg a lenis mögöttesen zöngétlen aspirálatlan. Ha ennek fényében tekintünk a (3)-as ábra példákra, ill. a lenis sor „zöngétlenedésére” megnyilatkozása eleji és -végi

⁸ Az olasz nyelv változatainak ilyen szempontú vizsgálatát l. Huszthy (2017, 2018/előkészületben) elemzéseiben.

⁹ Bár ezt részletesen kifejteni nincs lehetőségünk itt, az aspirált–aspirálatlan különbség módosítás nélkül érvényes a réshangokra is: *baseball* és *lifeguard* réshangja aspirált, *cheesecake*-é nem (Honeybone 2005: 16).

helyzetben, egy sokkal kevésbé dinamikus fonológiai rendszer képe bontakozik ki. Ebből a nézőpontból ugyanis sem kétirányú zöngétlenségi hasonulás, sem szünet melletti zöngétlenedés nem történik – az egyetlen eset, amikor módosul a fonetikai alak, az a lenis részleges felzöngésedése szonoráns környezetben (vö. *reading* 'olvasás').¹⁰ Ezt passzív zöngésedés néven idézi a laringális realizmus szakirodalma, mivel egy egyszerű, passzív fonetikai terjedésről van szó a környezet inherens (spontán) zöngéjének hatására, amit ráadásul – mivel ezen felfogás szerint a lenis akadályhangok laringális jegyre jelöletlenek – a fonológiai alak is lehetővé tesz.

A jelöletlen akadályhangsört érintő passzív zöngésedés a HZH mellett a másik jelenség, mely rendszerszintű eltérést eredményez a két nyelvtípus között: míg HZH csak zöngenyelvben, passzív zöngé csak aspirációs nyelvben található.¹¹ Ha, ahogy fentebb az (1)-es táblázatban láttuk, a [zöngé] jegy fonológiailag csak a zöngenyelvekben van jelen, és a HZH a [zöngé] jegy terjedésének eredménye, a HZH hiánya az aspiráló nyelvekben magyarázatot nyer.¹² Annak az okát pedig, hogy passzív zöngésedés miért nem hathat a jelöletlen (zöngétlen) sorra zöngenyelvben, Cyran (2012, 2014, 2016) adja majd meg (vö. „elégleges megkülönböztethetőség” – l. 4. pont).

A laringális realizmus tehát a generatív fonológia hagyományával szembenelve nyelvtipológia szükségességét fogalmazza meg; olyan nyelvtipológiáét, melyben az egy adott nyelvtípushoz tartozás a fonológiai rendszert határozza meg, amivel azonban a szegmentumok fonetikai megvalósulása nem feltétlenül esik egybe minden esetben. Egyazon típuson belül különbség lehet például a zöngé, ill. az aspiráció fokában; az aspiráció alapú svédben például a szóeleji aspirálatlan (lenis) zárhangok fonetikailag zöngések (Helgason és Ringen 2004, 2008), ami miatt a laringális realizmus szigorú értelmezésének ellenpéldájaként értelmezhető.¹³

- (4) (Standard) svéd szókezdő zárhangok
[p ^h]acka 'csomag(olás)'	[t ^h]ak 'tető, mennyezet'	[k ^h]ub 'kocka'
[b]ad 'fürdés'	[d]äck 'fedélzet'	[g]ap 'nyílás,
szakadék'

¹⁰ Részletesebben l. Huber és Balogné Bérces (2010).

¹¹ Mint azt később látni fogjuk, a laringális relativizmusban ez az állítás már nem igaz.

¹² Ráadásul a HZH hiányát nem várjuk zöngenyelvekben. Ahogy van Rooy és Wissing (2001) címe megfogalmazza, „a megkülönböztető szerepű [zöngés] jegy implikálja a hátraható zöngéségi hasonulást”.

¹³ Vö. Helgason és Ringen (2004) címével: „A megkülönböztető szerepű [zöngés] jegy nem implikálja a hátraható zöngéségi hasonulást: bizonyíték a svéd nyelvből”.

Vegyük észre azonban, hogy ha elvonatkoztatunk a fonetikai megvalósulásoktól, a HZH hiánya arról árulkodik, hogy fonológiai értelemben a svéd is ugyanúgy aspiráló nyelv, mint az angol vagy a német. Ezt nevezi Balogné Bérces és Huber (2010b) a [sg] nyelvek megtévesztő [zöngé]-jének, ami nem más, mint a felszíni fonetikai interpretáció okozta „optikai csalódás”, mely nem tartozik a fonológia körébe (l. még a 4. pontot).

3. Forráselemek az Elemelméletben

Mivel a laringális realizmus (és majd a laringális relativizmus is) egyértékű szubszegmentális komponensekkel operál, nagyobb részt Kormányásfonológia-közeli elméleti keretekben jelenik meg, az alábbiakban röviden bemutatjuk az Elemelmélet klasszikus elképzelését a forrásjegyekről, illetve a terminológiát, amit a későbbiekben használni is fogunk.

A fentebb az (1)-es ábrában használt [zöngé] és [sg] jegyeknek az Elemelméletben az **L**, ill. a **H** elem felel meg. Érdekes, hogy – habár volt pár ellenpélda, mint pl. Brockhaus (1995) – az általános kormányásfonológiai elképzelés az volt, amit Harris (1994) alapján az (5)-ös ábrában mutatunk be. Eszerint bináris laringális rendszerekben a két elem nincs egyszerre jelen: az olyan nyelvekben, mint amilyenek az újlatin nyelvek (pl. francia), az **L** elem (*low tone* 'alacsony tónus' rövidítése, mely akadályhangok esetében az aktív zöngéért felelős) jelöli a lenis sort, míg a fortis sor jelöletlen; ezzel szemben az olyan nyelvekben, mint az angol vagy a német, a **H** elem (*high tone* 'magas tónus' a magánhangzóknál, zöngétlenség/hehezet az akadályhangoknál) aktív a fortis hangzóknál, a lenis pedig jelöletlen. Ez azért érdekes, mert megegyezik azzal az állásponttal, amit a laringális realizmus képvisel.

(5) Laringális elemek az Elemelméletben (Harris 1994: 135 alapján)

	Elem	Angol	Francia
Zöngés	L	–	bo 'szép'
Neutrális	–	<bay> 'öböl'	po 'bőr'
Zöngétlen aspirált	H	<pay> 'fizet'	–

A Kormányásfonológia és benne az Elemelmélet tehát jóval korábban laringálisan realista volt, mint hogy az elnevezés maga, ill. a koncepció, amit takar, megjelent és elterjedt volna. Mivel azonban alapvetően a zárhangok fonetikai alakjára alapozva különböztette meg a francia típusú **L**-rendszereket és az angol típusú **H**-rendszereket, a 2. pontban tárgyalt fonológiai különbségek nem következtek egyértelműen a kétféle ábrázolásból. Emiatt érvel Kaye (2005: 283) fonológiai episztemológiai elve mentén felállított fonológiaalapú laringális nyelvtipológia

mellett Huber és Balogné Bérces (2010), és kísérli meg a Harris-féle rendszert módosítani.

Huber és Balogné Bérces (2010) azt állítja, hogy valóban külön ábrázolások szükségesek a [zöngé] és a [sg] jegyek számára, de ezek nem lehetnek egyszerűen csak a két jegynek megfelelő melodikus elemek, mivel, mint azt a 2. pontban láttuk, két teljesen eltérő fonológiai mechanizmussal van dolgunk. Az elfogadható, hogy a [zöngé] melodikus komponens, akár **L**-lel, akár – mint az Elemelmélet egyes újabb verzióiban, pl. Nasukawa (1998, 2005) – **N**-nel jelöljük. Az aspirációs nyelvekben azonban semmilyen laringális aktivitás nem tapasztalható, ami inkább arra utal, hogy hiányzik a rendszerükből bármilyen laringális tulajdonságot képviselő ágens.¹⁴ A megjelenő fonetikai hatások (az aspiráció, melynek mértéke a prozódiai helyzettől függ; az aspiráció okozta szonoráns-zöngétlenedés; az aspirálatlan sor passzív zöngésedése) egyaránt jellemzők a zár- és részhangokra, azaz az obstruensek általános jellemzői. Mindebből arra következtetnek, hogy a hehezet valójában egyfajta domináns obstruencia megvalósulási formája, tehát a fortis és lenis közt az a különbség, hogy az előbbiben az obstruencia (elemelméleti terminológiával kifejezve: a **h**-elem) uralja a fonológiai kifejezést, tehát feje a melodikus szerkezetnek.¹⁵ Ezt a jelen tanulmányban úgy fogalmazzuk meg röviden, hogy az aspiráló nyelvek nem **H**-rendszerek, hanem **h**-rendszerek.

¹⁴ Hagyományosan a zöngésségi hasonulás egy formájának tekintik a germán nyelvekben bizonyos szuffixumok alakváltozatainak alternációját, pl. angol *-(e)s* és *-ed* (*begs* /-z/ 'könyörög' és *begged* /-d/ 'könyörgött', de *picks* /-s/ 'szed' és *picked* /-t/ 'szedett'). Mivel iránya a morfológiai meghatározottság (tő → szuffixum) miatt előreható, inkább hasonlít a magyarban a *kapj/dobj*-típusú hasonulásra (l. Siptár 2016), mint az akadályhangok közti zöngésségi hasonulás tipikus példáira. Az angolban ki is zárható a hasonulások köréből és allomorfiaként elemezhető, mivel az angol minden mai változatában megtalálható függetlenül attól, hogy fonológiailag milyen laringális rendszerről van szó: a standard angolban (**h**-rendszer) ugyanúgy, mint a skót angolban (**L**-rendszer) (ezt a furcsaságot már Iverson és Salmons 1999 is megjegyzi). Ráadásul a standard angolban elemezhető pusztán fonetikai hatásként is, azaz a lenis alapalak ([z] és [d]) passzív felzöngésedésének hiányaként fortis környezetben (vö. Cyran 2014: 6.1; Szigetvári 2017).

¹⁵ Írásukban Huber és Balogné Bérces (2010) meg is adják az általuk javasolt ábrázolásokat és pontosan definiálják, hogyan képzelik el a fej fogalmát, de mindez a jelen diszkusszió szempontjából érdektelen.

4. Laringális relativizmus

Viszonylag új fejlemény a fonológiaalapú laringális tipológia terén Cyran (2012, 2014, 2016) laringális relativizmus elnevezésű elméleti kerete. Cyran is két típust különböztet meg, amiket **H**-rendszernek/**H**-nyelvnek, ill. **L**-rendszernek/**L**-nyelvnek nevez. Mindkét esetben a két akadályhangsor közül az egyik fonológiailag jelölt (azaz tartalmazza a **H**-, ill. az **L**-elemet), a másik jelöletlen, a fonetikai interpretációjuk azonban relatív. A felszíni megvalósulás egyetlen feltétele az „elégséges megkülönböztethetőség beszédprodukción és -percepcióban”: mindaddig, amíg egymáshoz viszonyítva egy minimális fonetikai távolság fennáll a fonológiai kontraszt fenntartására, a jelölt és a jelöletlen sor is önkényesen interpretálódhat. Eszerint lehetséges olyan fonológiailag aspirációs nyelv (azaz **H**-rendszer), amelyben fonetikailag nincs is jelen aspiráció, de a lenis sorra passzív zöngésedés hat (így elemzi Cyran a krakkói lengyel dialektust – l. (6)-os ábra); vagy olyan, amelyben a lenis akadályhangok környezettől függetlenül fonetikailag (erősen) zöngések, mégis HZH (ilyenek tekintjük jelen tanulmányban a (standard) svéd nyelvet – vö. 2. pont és (4)-es ábra fent). Ezek szerint a svéd csak annyiból különleges, hogy fonetikailag „túllő a célon”, azaz a minimálisnál nagyobb fonetikai távolságot állít be a két akadályhangsora között.

Cyran konkrét példája a lengyel nyelv két dialektuscsoportját mutatja be, és azt hivatott illusztrálni, hogy két, fonetikailag azonos laringális rendszer eredhet két különböző fonológiai felállásból, ráadásul úgy, hogy a jelölt–jelöletlen viszony pont egymás fordítottja a kettőben. A (6)-os ábrában látjuk Cyran (2012) adatait a Varsó környéki és a Krakkó környéki nyelvjárások közti hasonlóságokkal és különbségekkel, szóhatáron átmenő (sandhi-) folyamatokon bemutatva, mivel ezeknél tapasztalható egyrészt alternáció, másrészt dialektális eltérés.

- (6) Sandhi-folyamatok két lengyel dialektuscsoportban
(Cyran 2012: 154 alapján)

	<i>varsói</i>	<i>krakkói</i>	
a. <i>brak oceny</i> 'az értékelés hiánya'	[k ɔ]	[g ɔ]	__ V
b. <i>brak jasności</i> 'a világosság hiánya'	[k j]	[g j]	__ C ^{szon}
c. <i>brak wody</i> 'a víz hiánya'	[g v]	[g v]	__ C ⁺ zöngés
d. <i>brak pieczałki</i> 'a bélyegző hiánya'	[k p]	[k p]	__ C ⁻ zöngés
e. <i>obraz anioła</i> 'az angyal képe'	[s a]	[z a]	__ V
f. <i>obraz mistrza</i> 'a mester képe'	[s m]	[z m]	__ C ^{szon}
g. <i>obraz burzy</i> 'a vihar képe'	[z b]	[z b]	__ C ⁺ zöngés
h. <i>obraz człowieka</i> 'az ember képe'	[s ʧ]	[s ʧ]	__ C ⁻ zöngés

Fonetikailag mindkét nyelvváltozatban zöngétlen hehezetlen (tenuis) fortis és aktív zöngét mutató lenis akadályhangok találhatók. Emellett mindkét fonológiai rendszernek része a HZH és a szótagvégi zöngétlenedés. A különbség a krakkói zöngésedés néven ismertté vált jelenségkörben van (l. (6a-b) és (6e-f)), mely e-

gyike a több nyelvben is adatolt, szóhatáron átmenő szonoráns előtti zöngésedé-
ses folyamatoknak.¹⁶

Cyran elemzése röviden a következő. A varsói változat **L**-, míg a krakkói **H**-
rendszer, így ezen laringális elemek terjedése mindkettőben HZH-t eredmé-
nyez.¹⁷ Jelen kontextusban a hagyományosan szótagvégi zöngétlenedésnek neve-
zett jelenség inkább értékelhető szótagvégi delaringalizációként, hiszen általában
véve a laringális jegy elkötését jelenti a fonológiai gyenge, kormányzásfono-
lógias kifejezéssel élve engedélyezetlen, helyzetben, legyen az akár az **L**, akár a
H elem. A delaringalizáció hatására a szóvégi akadályhangok mindkét dialektus-
ban egybeesnek a jelöletlen sor szerkezetével, ami más akadályhang előtt mind-
kettőben táplálja a HZH-t, szonoráns mássalhangzó vagy magánhangzó előtt a-
zonban csak a krakkóiiban indít be folyamatot, mivel, **H**-rendszer lévén, csak ab-
ban működik passzív zöngésedés (l. a (6)-os ábra példáit). Amit a szakirodalom
tehát szóhatáron átmenő szonoráns előtti zöngésedéssel kapcsolatos folyamatoknak gondol,
az jelen elemzés szerint nem HZH, amit – váratlan módon – szonoráns okoz, ha-
nem felszíni, fonetikai szintű passzív zöngésedés. **L**-rendszerekben, mint ami-
lyen a varsói, pedig azért nem tud a jelöletlen sor passzívan felzöngésedni, mivel
azzal a fonetikai interpretációja túl közel csúszna, vagy akár egybe is esne, a je-
lölt soréval (aktív zöngés akadályhangok), és ezzel sérülne az „elégleges megkü-
lönbözöttség” kritériuma.¹⁸

Cyran tipológiája a (7)-es ábrában mutatott módon foglalható össze, melyet a
fenti (1)-es ábránkat módosítva és kiegészítve, Cyran (2016) hasonló ábráinak
ihletésével készítettünk.

¹⁶ L. később a 18. lábjegyzetet.

¹⁷ Vegyük észre, hogy Cyran szerint nem csak az **L** elem, hanem a **H** elem is képes ter-
jedni, azaz részt venni HZH-ban.

¹⁸ Mint azt említettük, a krakkói lengyel híres, de nem egyedüli példája az ún. szóhatáron
átmenő szonoráns előtti zöngésedés jelenségének. Hasonló folyamatokat figyeltek
meg a szanszkritban, szlovákban, katalánban, egyes holland/flamand, breton, spanyol,
német és olasz nyelvváltozatokban is. Ha Cyran elemzése helyes, ezek mind **H**-rend-
szerek (azaz a fonetikailag zöngés soruk a fonológiai jelöletlen) – ezt a predikciót
kiterjesztett kutatás keretében empirikusan tesztelni kell. Cyran elemzésének másik
összetevője azonban, ti. hogy a folyamat feltétele a szóvégi delaringalizáció, egyértel-
műen helytálló: ez a jelenség minden említett nyelvben megvan, ahogy azt már Balog-
né Bérces (2006: 92–93) is megfigyelte.

(7) Két akadályhangsort szembeállító fonológiai rendszerek Cyran elemzése alapján

Példák	b	p ~ b	p^h
a. varsói lengyel, francia, spanyol, orosz, magyar	[L]	[]	
b. krakkói lengyel	[]	[H]	
c. angol, német, velszi, mandarin kínai		[]	[H]
d. ???		[L/H] ¹⁹	[]
e. svéd	[]		[H]

Látható, hogy, mint fentebb már említettük, a lengyel példa különlegessége abban rejlik, hogy a két nyelvjárás csoportban (7a-b) a jelölt–jelöletlen viszony pont egymás fordítottja: a „klasszikus” zöngenyelvek közé tartozó varsóiiban az aktívan zöngés, míg a krakkóiiban a tenuis akadályhangok a jelöltek. A (7c-d) példák azt mutatják, hogy Cyran tisztában van vele, elméleti kerete sokkal többféle rendszert lehetővé tesz, mint amennyit jelen tudásunk alapján empirikusan le tudunk fedni; ezt kihangsúlyozandó, példaként megemlíti az elemzése által prediktált lehetőséget, amit mi (7d)-ben adunk meg, és ami a „klasszikus” aspirációs nyelvek (7c) egyfajta tükörképe. Végül a táblázat (7e) sora azt támasztja alá, hogy Cyran hasonlóképpen vélekedik a (standard) svéd tipologizálásáról, mint ahogy azt fentebb már többször, Balogné Bérces és Huber (2010b)-t követve, megfogalmaztuk.

5. Háromféle laringális rendszer?

Vegyük észre, hogy Cyran újraértelmezi a **H**-rendszerek kategóriáját: míg mind a klasszikus Elemelméletben (3. pont), mind a laringális realizmusban (2. pont) ezek megfeleltek a germán-típusú aspirációs (vagy [sg]-) nyelveknek, Cyranál ez a fogalom a krakkói lengyelhez hasonló nyelveket takarja, amelyek fonológiai szerkezetében aktívan jelen van a **H** elem, azaz terjedésre képes. Míg ezáltal

¹⁹ Vegyük észre, hogy ebben a szisztémában másodlagossá válik, hogy a táblázat celláiban a szögletes zárójelben melyik címke ([zöngé]/[**L**] vagy [sg]/[**H**]) szerepel – bináris laringális rendszerekben az egyértékű melodikus modell a jelölt–jelöletlen viszonyra egyszerűsít minden esetet. Emiatt Cyran (2016) nem is használja az ábráiban ezeket a címkéket, hiszen azok redundánsak: az **L**-rendszer az, amelyikben a lenis sor a jelölt, a **H**-rendszert pedig a jelölt fortis definiálja. Ez a felfogás egyúttal kizárja azt a lehetőséget, amit az egyik anoním lektor felvet, ti. hogy a fonológiai objektumok fonetikai leképezésének önkényes mivoltából következően például a **H** elem egy nyelvben fonációként (hangszalagrezgésként) interpretálódjon.

meggyőzően és elegánsan elemzi a látszólag szóhatáron átmenő szonoráns előtti zöngésedés jelenségét mutató laringális rendszereket, hasonlóan a 2-3. pontban kritizált laringális realizmus és Harris (1994) elképzeléséhez Cyran elmélete sem magyarázza, hogy az aspiráló nyelvek „klasszikus” formájában, amilyen pl. a (standard) angol és német, miért nincs terjedésben megtestesülő laringális tevékenység. Ahogy fentebb már megfogalmaztuk, ez inkább arra utal, hogy az ehhez a típushoz tartozó nyelvekben az akadályhangok teljes rendszere jelöletlen mindenféle laringális jegyre, és a két akadályhangsor közti különbséget fonológiailag valamilyen szerkezeti eltérés okozza: a valódi aspirációs nyelvek nem **H**-rendszerek, hanem **h**-rendszerek.

Ha azonban vegyítjük ezt a következtetést Cyran megállapításaival, arra jutunk, hogy fonológiai értelemben nem kettő, hanem három típusát kell megkülönböztetnünk a bináris laringális rendszereknek: el kell különítenünk a **h**-rendszereket az **L**-rendszerektől és a **H**-rendszerektől. Azaz, bizonyos nyelvekben/nyelvváltozatokban teljesen hiányzik a forráselem, másokban pedig a jelölt akadályhangsor vagy az **L**, vagy a **H** elemet tartalmazza, mely terjedni tud. Az alábbiakban egyenként áttekintjük a három típust.

5.1. Laringális elem hiánya: a h-rendszer

Ez tehát a (standard) angol és a hozzá hasonló (valódi) aspirációs nyelvek fonológiai ábrázolása. Ezekben semmilyen laringális ágens aktivitása nem mutatható ki: mind a lenis-fortis (pl. *News Feed* [-zʃ-] 'hírfolyam'), mind a fortis-lenis (pl. *Facebook* [-sb-]) szekvenciák mögöttes alakjukban jelennek meg a felszínen. A két akadályhangsor közti különbséget szerkezeti eltérés okozza: a fortist domináns obstruencia jellemzi, melynek erőssége a prozódiai helyzettől, azaz az engedélyezés mértékétől függ. Állításunk szerint a standard svéd (l. a (4)-es ábra a-datait) is idetartozik, és csak annyiból különleges, hogy fonetikailag „túllő a célon”, azaz a Cyran-féle „elégéses megkülönböztethezőséghez” szükséges minimalisnál nagyobb fonetikai távolságot állít be a két akadályhangsora között.

Felmerülhet a kérdés, hogy ha ezekben a fonológiai rendszerekben nincs is jelen laringális jegy, a **h** elem mégiscsak meghatározó szerepet játszik az obstruensekben – de akkor vajon az képes-e terjedésre. Egymást követő akadályhangok esetén, hiszen a **h** elem egyaránt komponensük, nem várható ilyen folyamat; zengőhang + akadályhang-szekvenciákban azonban igen, méghozzá ebben a sorrendjükben, mivel a mássalhangzós terjedések alapvető iránya hátraható. Adott tehát a predikció, hogy **h**-rendszerekben (és csakis **h**-rendszerekben), ahol a fortis hangzók szerkezeti feje a **h** elem, ez a domináns **h** jobbról balra terjedni tud, de csakis szonoránsba, melynek eredményeképp a kérdéses szonoráns veszít zengősségéből, és az akadályhangokra jellemző zörejt kap. Ez a jelenség pedig adatolt, és preaspirációnak hívják.

A preaspiráció fonetikailag egy szonoráns mássalhangzó vagy magánhangzó zöngétlenedését jelenti olyan akadályhangok előtt, melyek más fonológiai helyzetben posztaspiráltak (hehezettek). Tipikusan tehát a kétféle aspiráció kiegészítő eloszlásban van (leggyakrabban szóeleji helyzetben jelenik meg a poszt-, egyéb helyzetekben a preaspirált változat) – azaz olyan nyelvekben vagy nyelvváltozatokban található, amik **h**-rendszerek, fonetikailag is (erősen) hehezett fortisszal. A legismertebbek talán az észak-germán nyelvek (elsősorban az izlandi és a feröeri, de a svéd és a norvég bizonyos dialektusai is), illetve az ezekkel történelmük során feltételezetten kapcsolatba került skót gael és számi (lapp) nyelvek (habár a preaspiráció létrejöttében a kontaktushatás szerepe és/vagy az iránya nem tisztázott egyik esetben sem), de megtalálható a halha mongolban és egy sor észak-amerikai indián nyelvben is (odzsibva, krí, hopi stb.).

A jelen tanulmány szempontjából a preaspiráció leglényegesebb tulajdonsága egyrészt az, hogy a jelenléte egy fonológiai rendszerben implikálja a posztaspiráció jelenlétét, de fordítva nem igaz (ahogy Silverman 2003 megállapítja); másrészt pedig, hogy elemezhető egyfajta szerkezeti tulajdonság terjedéseként, mint azt Voeltzel (2016) teszi (habár Voeltzel más elméleti keretben, az ún. Kormányásfonológia 2.0-ban dolgozik, azaz nála más típusú szerkezeti egység terjed). Voeltzel azzal érvel, hogy a preaspirációt (azaz a szerkezeti tulajdonság terjedését) meghatározzák a megelőző szegmentum (azaz a célpont) szerkezeti tulajdonságai: az általa konkrétan vizsgált intervokális helyzetben például, az izlandiban csak rövid magánhangzók után lehetséges, a feröeriben csak középső nyelvállású magánhangzók után²⁰ – az ő elemzésében csak olyankor, amikor a terjedéshez elegendő „hely” van a szerkezetben. Tehát egyrészt igaz, hogy preaspiráció csak **h**-rendszerben van; másrészt érvek vannak amellett, hogy nem egyszerűen egy jegy/elem terjedéséről van szó. Azt pedig, hogy a tipikus eloszlásában szóeleji helyzetben nem, csak szó közepén és végén jelenik meg, okozhatja az, hogy szó elején „nincs hová” balra terjedni, de az is, hogy az a helyzet prozódiaiilag erős, szemben a többivel, ahol a fortis tulajdonság fenntartásához szükség van egyfajta részleges gemináta létrehozására a terjedés segítségével. Ezzel szemben az olyan **h**-rendszerekben, amikben nincs preaspiráció, a szó belsejei és szóvégi helyzetekben az akadályhangok (különösen a zárhangok) erősen lenizálnak.

5.2. Jelölt lenis: az L-rendszer

Ez a „klasszikus” zöngenyelvek fonológiai leírása, mint amilyen pl. a magyar, a francia vagy a varsói lengyel. Ezekben a rendszerekben szabályszerűen megjele-

²⁰ Egy későbbi terepmunka keretében gyűjtött adatok alapján arra következtetett, hogy a zárt magánhangzók mellé is társulhat preaspiráció, de csak ha rövidek (Voeltzel személyes közlés).

nik a HZH, melyet, legalábbis pl. Cyran elemzésében, részben szótagvégi zöngétlenedés (azaz az **L** elem elkötése – pl. a *News Feed* [-sf-] magyar kiejtésében), részben az **L** elem terjedése (pl. *Facebook* [-zb-]) okoz. A magyar annyiban tér el a tipikus (pl. gyakori szláv) laringális fonológiától, hogy abszolút szótagvégi helyzetben nem történik zöngétlenedés, azaz a leníciós folyamatoknál megfigyelt egyik almintázatnak megfelelően a szünet előtti pozíció erősebb, mint a szó/megnyilatkozás belsejei.²¹

5.3 Jelölt fortis: a H-rendszer

Ez a krakkói lengyel és az ahhoz hasonló rendszerek Cyran-féle elemzése: a **H** elem elkötése léniszizálódást, azaz látszólagos zöngésedést okoz, a terjedése pedig zöngétlenedést, így itt is HZH tapasztalható. Ahogy azt fentebb, a 4. pontban tárgyaltuk, mivel a **H**-rendszerekben a (jelöletlen) lenis akadályhangok passzívan zöngésednek, emellett a szó(tag)végi delaringalizáció a fortis sort is jelöletlenné teszi, szóhatáron a passzív zöngésedés folyamata a hagyományosan szonoráns előtti zöngésedésnek ítélt jelenséget eredményezi. Ebből az következik, hogy ilyen jelenséget csak **H**-rendszerekben várunk, illetve hogy azokban a **H**-rendszerekben, amikben szó(tag)végi delaringalizáció van, ez a jelenség szinte szabályszerűen megjelenik (vö. 18. lábjegyzet).

Az is következik, hogy ha egy **H**-rendszerben nem delaringalizálódnak a szótagvégi akadályhangok, akkor zöngétlenségi hasonulós rendszert kapunk, tehát olyat, amiben csak a (jelöletlen) lenis tudja fogadni a HZH-t, azaz a **H** elem terjedését. Ilyen például az ún. yorkshire-i hasonulás: ahogy azt a (8)-as ábrán mu-

²¹ Ismert a szakirodalomból, hogy a mássalhangzós gyengülési folyamatok kiváltó környezeti implikációs hierarchiába rendeződnek, ill. hogy a környezetek megválasztása parametrikus eltéréseket okoz a nyelvek/nyelvváltozatok leníciós rendszerei között (l. pl. Balogné Bérces és Honeybone 2012 áttekintését). A jelen (Cyran követő) elemzésben **L**-rendszerekben a zöngétlenítő HZH nem terjedés, hanem szótagvégi delaringalizáció (azaz gyengülés) eredménye, ami miatt az említett implikációs hierarchia alapján háromféle alrendszert várunk: a. olyan **L**-nyelveket, amelyekben minden szótagvégi helyzetben delaringalizáció (**L**-elkötés) van (azaz a HZH zöngés és zöngétlen akadályhangokat egyaránt létrehoz, emellett szünet előtt az akadályhangok zöngétlenednek – pl. varsói lengyel); b. olyan **L**-nyelveket, amelyekben csak prekonsonantális helyzetben történik delaringalizáció (azaz szünet előtt az akadályhangok nem zöngétlenednek – pl. magyar); c. olyan **L**-nyelveket, amelyekben semmilyen formában nincs szótagvégi delaringalizáció (azaz a HZH csak zöngésedést tud okozni). Ez utóbbira kézenfekvő példa lehet a durhami angol (vö. Gussenhoven és Jakobs 2011: 196), habár Cyran (2014: 6.1 fejezet) más elemzést javasol. Magát a delaringalizációt, tehát az **L** elem elkötődését okozó szerkezeti tulajdonság pontos meghatározása a jelen tanulmánynak nem célja, de az engedélyezetlen fonológiai helyzetben történő szegmentális dekompozíció leírására számos mechanizmust alkalmaztak már a leníciós szakirodalomban.

tatjuk, bizonyos észak-angliai nyelvváltozatokban teljes, kategorikus zöngétlenedés történik, ha lenis akadályhangot fortis követ (kiemelve), de a fortis hangok minden esetben változatlanok maradnak.

- (8) Yorkshire-i hasonulás (Wells 1982: 366-367, adatok Honeybone 2011: 6 alapján)

<i>jazz</i>	[-z̥]	'jazz'	<i>pass</i>	[-s]	'elhalad vki/vmi mellett'
<i>jazz music</i>	[-zm-]	'jazz-zene'	<i>pass Molly</i>	[-sm-]	'elhalad Molly mellett'
<i>jazz band</i>	[-z̥b-]	'jazzegyüttes'	<i>pass Barry</i>	[-sb̥-]	'elhalad Barry mellett'
<i>jazz dance</i>	[-z̥d-]	'jazztánc'	<i>pass Dave</i>	[-sd̥-]	'elhalad Dave mellett'
<i>jazz club</i>	[-sk ^h -]	'jazzklub'	<i>pass Keith</i>	[-sk ^h -]	'elhalad Keith mellett'
<i>jazz pub</i>	[-sp ^h -]	'jazzkocsma'	<i>pass Pete</i>	[-sp ^h -]	'elhalad Pete mellett'

A yorkshire-i hasonulást mutató nyelvváltozatok abban térnek el a standard angoltól, hogy a *jazz club* és *jazz pub* típusú példákban a mögöttesen lenis akadályhang „átfordul” a fortis megfelelőjébe. Míg az észak-angliai kiejtésben a *jazz club* vagy a *Newz Feed* aláhúzott szakasza [-s-], ez a standard angolban tipikusan a részben zöngétlen lenist tartalmazó [-z̥-] szegmentumnak felel meg. A (8)-ban illusztrált rendszer az L-rendszerektől pedig abban tér el, hogy a *pass Barry* és *pass Dave* típusú példákban nem jelenik meg HZH hatására [z], azaz a *Facebook* [-sb̥-] és nem [-zb-].

6. Összegzés

A tanulmány kísérletet tett arra, hogy bemutassa, miként állítható fel fonológiaalapú tipológia a bináris laringális rendszerekre. Egyik fő pillére az az állítás, hogy a fonetikai megvalósulásoktól függetlenül a nyelvekben a fonológiai viselkedést, mintázatot meghatározó kategóriák jönnek létre, és ezek alkotják az anyanyelvi beszélő nyelvi tudását. Következésképp a nyelvi leírás célkeresztjében elsősorban ezeknek a kategóriáknak kell állniuk, melyekre pedig csupán a fonológiai mintázat vethet fényt. Azaz követjük Kaye (2005: 283) fonológiai episztémológiai elvét: „[...] a fonológiai tudás egyetlen forrása a fonológiai viselkedés [...]”.²²

²² Ahogy az egyik anoním lektor megjegyzi, nem egyértelmű, hogy a fonológiai viselkedés pontosan hogyan választható el a fonetikai megvalósulástól, hiszen azt is csak a

Ez a módszertan ahhoz a következtetéshez vezetett, hogy a bináris laringális rendszereknek három fajtáját kell megkülönböztetnünk, ahogy azt a (9)-es táblázatban összefoglaljuk. A 2. pontban található (1)-es táblázattal kapcsolatban már megjegyeztük, hogy jelen tanulmány csak a VOT-n alapuló laringális oppozíciókat vizsgálta – a harmadik lehetőséget, amikor a jelölt akadályhangsört fonetikailag a [cst gl] (azaz *constricted glottis* 'szoros hangszalagállás') jegy jelenlétében létrejövő ejektívák alkotják, külön kutatásnak kell vizsgálnia és a (9)-eshez hasonló rendszerbe beilleszteni.

(9) Két akadályhangsört szembeállító fonológiai rendszerek három típusa²³

	Példák	lenis	fortis	
a.	varsói lengyel, francia, spanyol, orosz, magyar	[L]	[]	M: A [nju:sfi:d]-em a [fe:zbuk]-on
b.	krakkói lengyel, yorkshire-i angol	[]	[H]	YA: My [nju:sfi:d] on [fe:zbuk]
c.	angol, német, velszi, mandarin kínai, svéd	[h]	[h]	StA: My [nju:zfi:d] on [fe:zbuk]

A fentiekben tehát a zöngé és a hehezet mentén kialakuló bináris rendszereket vizsgáltuk. Érdeemes megemlíteni az egyetlen akadályhangsorral rendelkező nyelveket is (pl. finn, hawaii, maori), melyek szintén nem rendelkeznek külön laringális elemmel (**H**-val vagy **L**-lel), és az különbözteti meg őket a **h**-rendszerektől, hogy hiányzik belőlük a **h** elemet, azaz az obstruenciát fej-státuszba emelő mechanizmus, vagyis nincs fortis soruk.²⁴ Annak megválaszolása viszont további

fonetikai megvalósuláson keresztül tudjuk vizsgálni. A mi esetünkben tehát azt is a fonetikai megvalósulás vizsgálatával lehet eldönteni, hogy történik-e zöngésségi hasonulás vagy sem. Való igaz, hiszen a fonológia számára empirikus tényeket egyedül a fonetikai alak szolgáltat. Különbség van azonban abban, hogy hogyan döntjük el, a szegmentumok számos, skaláris, többségében redundáns fonetikai jegye közül melyeknek tulajdonítunk fonológiai szerepet, azaz melyekről tartjuk, hogy a beszélő nyelvi tudásának részét képezik. Elegendő feltétel-e, ha adott jegy egyszerűen fonetikailag megtapasztalható (mint a lenis sor zöngéje a svédben), vagy további kritériumokat szabunk meg, pl. valamilyen, a beszélők által érzékelhető folyamat (mint a HZH a magyarban) nem leírható (a beszélő szempontjából: nem elsajátítható) a jegy rendszerbe való felvétele nélkül. Ez elméleti kérdés, amiben a jelen tanulmány által képviselt álláspont az utóbbi mellett teszi le a voksát.

²³ M = magyar; YA = yorkshire-i angol; StA = standard angol

²⁴ Mivel ezekben a nyelvekben hiányzik a fortis–lenis szembenállás, és az akadályhangok egyetlen sora mögöttesen zöngétlen hehezetlen (tenuis), nem egyértelmű, hogy miért épp a lenisnek feleltetnénk ezt a sort meg. A jelen tanulmány állítása szerint a-

vizsgálódást igényel, hogy mik a kombinációs lehetőségek ezen mechanizmus és a laringális melodikus elemek között: annyi bizonyos, hogy valamilyen módon a lehetőségek lekorlátozódnak, mivel – az adatok pillanatnyi ismerete alapján legalábbis – úgy tűnik, kevesebb típusa van mind a bináris, mind a többsoros laringális rendszereknek (amilyen pl. a koreai, a thai vagy a hindi), mint amennyit szabad összetársítás esetén kapunk. Igaz azonban, hogy jelenleg a legtöbb leírás elsősorban a fonetikai alakokra hagyatkozik, emiatt egy fonológiaalapú tipológia felállításakor csak fenntartásokkal vehetők figyelembe – ahogy azt Cyran varsói *versus* krakkói lengyel példája jól mutatja. Tehát egyrészt egy teljes laringális tipológiát céljával kitűző kutatási projekt hatalmas vállalkozás lenne; másrészt viszont korántsem elképzelhetetlen, hogy valóban több nyelvtípus van, mint jelenleg gondoljuk, hiszen jelen tudásunk a fonetikai alakok ismeretén alapul.

Irodalom

- Balogné Bérces Katalin (2006), *Strict CV Phonology and the English cross-word puzzle*. Doktori értekezés, ELTE, Budapest.
- Balogné Bérces Katalin – Honeybone, Patrick (2012), *Splitting „intervocalic”: expanding the typology of lenition environments*. *Acta Linguistica Hungarica* 59: 27–48.
- Balogné Bérces Katalin – Huber Dániel (2010a), *A germán és újlatin nyelvek laringális kölcsönhatása*. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.), *Nyelvelmélet és kontaktológia*. PPKÉ BTK Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, Piliscsaba. 57–70. <https://btk.ppk.hu/elmeleti-nyelvezet-tanszeki-kiadvanyok>. (2017. 12. 21.)
- Balogné Bérces Katalin – Huber Dániel (2010b), *Naughty or nice? or: Why Swedish and Dutch are well-behaved Germanic languages*. Poszter, *The Eighteenth Manchester Phonology Meeting*, 2010. május 20–22.
- Brockhaus, Wiebke (1995), *Final devoicing in the phonology of German*. Niemeyer, Tübingen.
- Cyran, Eugeniusz (2012), *Cracow sandhi voicing is neither phonological nor phonetic. It is both phonological and phonetic*. In: Cyran, Eugeniusz – Szymanek, Bogdan – Kardela, Henryk (EDS.), *Sound, structure and sense. Studies in memory of Edmund Gussmann*. Wydawnictwo KUL, Lublin. 153–184.
- Cyran, Eugeniusz (2014), *Between phonology and phonetics: Polish voicing*. *Studies in Generative Grammar* 118. Mouton de Gruyter, Berlin.
- Cyran, Eugeniusz (2016), *Laryngeal Relativism. Why? And what now?*. Előadás, OCP13, Budapest, 2016. január 13–16.

zonban a fortis sort megkülönböztető speciális tulajdonság hiánya az, ami létrehozta az egysoros rendszereket, azaz a **h**-rendszerekkel való összevetésben a finn-típusú nyelvekben a fortis sor hiányzik, a meglévő lenis sor pedig – a **h**-rendszerek lenis sorához hasonlóan – hajlamos passzív felzöngésedésre.

- Gussenhoven, Carlos – Jakobs, Haike (2011), *Understanding phonology*. 3. kiadás. Hodder, London.
- Harris, John (1994), *English sound structure*. Blackwell Publishers, Oxford.
- Helgason, Pétur – Ringen, Catherine O. (2004), Distinctive [voice] does not imply regressive assimilation. Evidence from Swedish. *International Journal of English Studies* 4(2): 53–71.
- Helgason, Pétur – Ringen, Catherine O. (2008), Voicing and aspiration in Swedish stops. *Journal of Phonetics* 36.4: 607–628.
- Honeybone, Patrick (2001/2002), Germanic obstruent lenition. Some mutual implications of theoretical and historical phonology. Doktori értekezés, University of Newcastle. Benyújtás éve: 2001, fokozatszerzés: 2002.
- Honeybone, Patrick (2005), Diachronic evidence in segmental phonology. The case of obstruent laryngeal specifications. In: van Oostendorp, Marc – van de Weijer, Jeroen (eds.), *The internal organization of phonological segments*. Mouton de Gruyter, Berlin. 319–354.
- Honeybone, Patrick (2011), *Lost in linguistics: A guide to the current landscape of linguistic theory*. Phonology. Az Oslói Egyetemen tartott minikurzus kiosztmánya, 2011. október.
- Huber Dániel – Balogné Bérces Katalin (2010), [voice] and/versus [spread glottis] in the modified Leiden model. In: *Acta Linguistica Hungarica* 57.4: 444–457.
- Huszthy Bálint (2017), Az olasz mint zöngésségi hasonulást nélkülöző zöngenyelv. In: Gécseg Zsuzsanna (szerk.), *Lingdok 16. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai*. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged. 41–64.
- Huszthy Bálint (2018/előkészületben), How can Italian phonology lack voice assimilation? Doktori értekezés, PPKE, Budapest.
- Iverson, Gregory K. – Salmons, Joseph C. (1995), Aspiration and laryngeal representation in Germanic. *Phonology* 12: 369–396.
- Iverson, Gregory K. – Salmons, Joseph C. (1999), Glottal spreading bias in Germanic. *Linguistische Berichte* 178: 135–151.
- Iverson, Gregory K. – Salmons, Joseph C. (2003a), Laryngeal enhancement in early Germanic. *Phonology* 20: 43–74.
- Iverson, Gregory K. – Salmons, Joseph C. (2003b), Legacy specification in the laryngeal phonology of Dutch. *Journal of Germanic Linguistics* 15: 1–26.
- Iverson, Gregory K. – Salmons, Joseph C. (2008), Germanic aspiration. Phonetic enhancement and language contact. *Sprachwissenschaft* 33: 257–278.
- Kaye, Jonathan D. (2005), GP, I'll have to put your flat feet on the ground. In: Broekhuis, Hans – Corver, Norbert – Huybregts, Riny – Kleinhenz, Ursula – Koster, Jan (eds.), *Organizing grammar*. Studies in honor of Henk van Riemsdijk. Mouton de Gruyter, Berlin. 283–288.

- Nasukawa, Kuniya (1998), An integrated approach to nasality and voicing. In: Cyran, Eugeniusz (szerk.), *Structure and interpretation. Studies in phonology.* Folium, Lublin. 205–225.
- Nasukawa, Kuniya (2005), A unified approach to nasality and voicing. Mouton de Gruyter, Berlin.
- van Rooy, Bertus – Wissing, Daan (2001), Distinctive [voice] implies regressive voicing assimilation. In: T. A. Hall (szerk.), *Distinctive feature theory.* Mouton de Gruyter, Berlin. 295–334.
- Siptár Péter (2016), 3. A mássalhangzók. In: Kiefer Ferenc (szerk.), *Strukturális magyar nyelvtan 2: Fonológia. Digitális verzió, Magyar Elektronikus Referenciaművek Szolgáltatás (MERSZ),* <https://mersz.hu/?kdid=26>. (2017. 12. 21.) Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Silverman, Daniel (2003), On the rarity of pre-aspirated stops. *Journal of Linguistics* 39: 575–598.
- Szigetvári Péter (2017), 'Spread' won't spread. Előadás, 47th Poznań Linguistic Meeting, Poznań, 2017. szeptember 18–20.
- Voeltzel, Laurence (2016), Preaspiration of singletons in Faroese. In: Bellamy, Kate – Karvovskaya, Elena – Kohlberger, Martin – Saad, George (szerk.), *ConSOLE XXIII: Proceedings of the 23rd conference of the Student Organization of Linguistics in Europe (7-9 January 2015, Paris).* Leiden University Centre for Linguistics, Leiden. 530–553.
- Wells, John C. (1982), *Accents of English.* Cambridge University Press, Cambridge.

SZIGETVÁRI PÉTER

Az angol magánhangzó-rendszer egyszerűbb, mint gondolnánk¹

Varieties of English are often quite different in their vowel inventories. This paper discusses Current British English. Descriptions of British English usually mention three types of vowels: short and long vowels and diphthongs. We show that (i) these three groups of vowels are clearly separable by very simple phonotactic constraints (short vowels only occur preconsonantly, long ones also word finally, and it is only diphthongs that occur prevocally too) and that (ii) diphthongs and long vowels are better analysed as vowel+consonant sequences. Arguments for the latter claim include phonotactic patterns, schwaepenthesis resolving glide+liquid clusters, and the environment of T-flapping in varieties of English. As a consequence, we claim that the vowel system of British English comprises no more than six short vowels.

Keywords: vowel inventory of English, diphthongs, phonotactics, glides, epenthesis

Kulcsszavak: angol magánhangzó készlet, diftongusok, fonotaktika, siklóhangok, epentézis

Amikor egy nyelv hangrendszerét leírjuk, a legelső feladat leltárt készíteni arról, hogy milyen hangok vannak az adott nyelvben. Valójában nem ezt soroljuk fel, hanem azt, hogy mely hangcsoportok – ezeket egy-egy hanggal (igazából betűvel) képviseltetjük – képesek arra, hogy a nyelv jelei (szavai, morfjai) között különbségeket tartsanak fenn, azaz mik a fonémák. Ez azonban korántsem egyértelmű feladat. Egyrészt vannak olyan különbségek, amelyek gyakorisága nagyon kicsi: a magyar *u–ú* jelmegkülönböztető szerepére alig találni példát (azért van ilyen: *zug–zúg, nyulunk–nyúlunk*). Másrészt vannak esetek, amikor az sem könnyen eldönthető, hogy egyetlen hanggal vagy egy hangkapcsolattal állunk szemben: az *edz* végén egy egységes [d͡z] affrikátát is feltételezhetünk (így tesz például az MHSz a 11. kiadása óta), de azt is gondolhatjuk, hogy itt egy [d] és egy [z] kapcsolatáról van szó. Ez utóbbi mellett erős érv, hogy a [dz] általában hosszú (*bodza*), csak olyan helyzetekben lehet rövid, ahol egyébként sem állhat hosszú mássalhangzó (szó elején – *Dzurinda* – és egy további mássalhangzó mellett –

¹ Köszönettel tartozom a cikk névtelen bírálóinak, az NKFI-nek (119863), valamint Soros Györgynek.

brindza), azaz a feltételezett [d͡z] affrikáta, a magyar mássalhangzók között egyedülállóan, alapvetően csak hosszú lehetne. Akkor viszont valószínűbb, hogy mégiscsak [d] plusz [z].

Természetesen az angolban sem jobb a helyzet. Az, hogy a *prints*² 'ő nyomtat' végén külön [t] és [s] van, jól megindokolható: itt a *print*- tőhöz járul a -s E/3 jelen idejű toldalék, vagyis hasonló a helyzet a magyar *látasz* esetéhez, amiről szintén azt feltételezzük, hogy két mássalhangzóra, egy [t]+[s] kapcsolatra végződik.³ Ráadásul a magyarban a *látasz* végi [ts] hosszú is (szemben például a *pác* végével). Viszont jóval vitathatóbb, hogy mi van az angol *prince* [prints] 'herceg' végén: ezt a szót sokan ugyanúgy ejtik, mint a *prints*-et, viszont azzal szemben nincs benne morfémahatár. Nem világos tehát, hogy itt ugyanaz a [t] és [s] van-e vagy pedig egy amúgy nagyon korlátozott előfordulású [ts] affrikáta. A legtöbben az előzőt feltételezik, mondván felesleges további taggal bővíteni a hangkészletet, ha az elemzés egyszerűbben, kevesebb elem felhasználásával is megoldható.⁴ Viszont akkor a *fitch* [fitʃ] 'görény' végére sem kell feltétlenül affrikátát elemeznünk, hiszen az angolban [t] (*fit* 'illik') is és [ʃ] (*fish* [fiʃ] 'hal') is van. Zárhang+réshang kapcsolat is állhat morf végén, sőt azok a környezetek, ahol például [kʃ] vagy [ks] előfordulhat, jelentősen átfednek azokkal, ahol [tʃ], az egyetlen kivétel a szó eleje, ahol csak [tʃ] állhat, [kʃ] és [ks] nem. Azaz ha az utóbbiakat két hangnak tartjuk, akkor akár az előbbivel is tehetnénk így. Azonban a mássalhangzókat most magukra hagyjuk, ebben a cikkben csak az angol magánhangzókkal fogunk foglalkozni.

Mielőtt belekezdenénk, röviden tisztáznunk kell, mit is értünk azon, hogy „angol”. Ezzel a címkével nyelvváltozatoknak egy olyan csoportot szokták illetni, amelyek beszélői azt tartják magukról, hogy ők „angolul beszélnek”. Valójában egymástól nagyon sok mindenben eltérő nyelvváltozatokról van szó. Ha csak a nyelv hangzó részét nézzük, a két legismertebb képviselője az angolnak az Egyesült Államok (és Kanada) nagy részén használt, leginkább *General American*nek – röviden amerikaiinak – nevezett változat, valamint a főleg Anglia délkeleti részén elterjedt, de más részein is használt változata, a korábbi *Received Pronunciation* népiesebb folytatója, aminek ma több elnevezését is használják, pl. *Standard Southern British English* (Harris 1994), *General British* (Crutten-

² Az angol szavakhoz átírást csak akkor adunk, ha az eltér a helyesírási alaktól.

³ Mindez abból a vágyunkból fakad, hogy a morfokat egymástól hangtanilag is elkülönülőknek képzeljük, pedig jócskán akadnak példák arra, hogy ez nem valósul meg: a *gyere* viszonya a *jön*- tőhöz egyáltalán nem nyilvánvaló. A *mond* és a *mondj* [moŋj] kapcsolata is többlépcsős levezetéssel teremthető csak meg, ha a helyesírás által sugallt *mond+j* alakból indulunk ki.

⁴ A magyarban ez azért nem volna járható út, mert a [ts] (pl. *játszi*) hosszú, a [t͡s] (pl. *náci*) viszont rövid.

den 2014), *Current British English* (Lindsey – Szigetvári 2013). Itt ez utóbbi – az egyszerűség kedvéért brit angolnak nevezett – nyelvváltozatról lesz szó, ezt értjük a továbbiakban „angolon”.⁵

Amellett az állítás mellett fogunk érvelni, hogy az angol magánhangzó-rendszer jóval kevesebb elemet tartalmaz annál, amit a szokásos leírásai feltételeznek. Ahogy a *prince* [prints] ’herceg’ vagy *quartz* [kwo:ts] ’kvarc’ [ts]je kedvéért nem érdemes egy külön affrikátát felvenni a listánkra, úgy az angol diftongusokat (és talán a hosszú magánhangzókat is) érdemes két részre bontani, hiszen ezeknek mindkét felét egyébként is megtaláljuk már a hangkészlet elemei között. Ennél azonban nyomósabb érveket is találunk a diftongusok létének tagadására. Végeredményben arra jutunk, hogy az angol magánhangzó-rendszer kimerítő leírásához a hat rövid magánhangzón kívül nincs semmi másra szükség.

1. A magánhangzók fajtái

Az angolban hat rövid magánhangzót különböztethetünk meg: *pit* ’gödör’, *pet* ’kedvenc’, *pat* ’vereget’, *pot* ’fazék’, *put* ’tesz’, *putt* [pət] ’gurít’. Az itt használt – pontosabban jobbra nem használt, hiszen a helyesírás itt láthatóan jól betölti a hangjelölő szerepét – átírási jelekkel nem törekszünk arra, hogy az adott magánhangzót fonetikailag pontosan visszaadjuk, hiszen kategóriákról van szó, nem egyedi, egyszeri hangokról.⁶

Fontos hangsúlyoznunk, hogy amikor „rövid” magánhangzóról beszélünk, akkor nem a hang fizikai hosszára utalunk, hiszen az angol magánhangzók tényleges hossza függ az utánuk következő mássalhangzótól is. Az egyszerűség kedvéért „zöngétlenek”⁷ besorolt mássalhangzók (tehát [p], [t], [tʃ], [k], [f], [θ], [s], [ʃ]) előtt a magánhangzók jóval rövidebbek, mint egyéb helyzetekben. A nyílt magánhangzóknál a legfeltűnőbb ez a hosszúságbeli különbség, de minden esetben megvan. Tehát a *pad* ’párna’ vagy a *pod* ’hüvely’ magánhangzója jóval hosszabb, mint a fentebb sorolt *pat*-é és *pot*-é, de jelentős különbség van a *bid* ’ígér’ – *bit* ’darabka’, *bed* ’ágy’ – *bet* ’fogad’, *bud* [bəd] ’rügy’ – *but* [bət] ’de’, *good* [gud] ’jó’ – *foot* [fut] ’lábfej’ párok magánhangzóinak hosszúsága között is

⁵ A „brit” elég szerencsétlen megnevezése az adott nyelvváltozatnak, hiszen az épphogy nem brit, hanem kifejezetten dél-kelet angliai. Ennek ellenére követjük az elterjedt szóhasználatot.

⁶ Idézzük Bloomfieldet: „Az átírási jelek alakja alig igényel említést. Annak az olvasónak, aki inkább a [æ] jelet választja ott, ahol én az [ɛ]-t, nem kell a választását tényekre alapozva igazolnia” (1935: 98; a szerző fordítása). Cruttenden szavaival erősen „románizált” átírást adunk (2014: 103).

⁷ Az angolban valójában mindegyik mássalhangzó, sőt a magánhangzók is lehetnek bizonyos helyzetekben zöngétlenek, de ez most messze vezetne.

(Cruttenden 2014: 98, 100). A „rövid” ezek szerint nem fizikai, azaz fonetikai, hanem viselkedésbeli, azaz fonológiai kategória, amint azt a 2. pontban részletesebben megmutatjuk.

Az angolnak sok olyan leírása létezik (pl. Jones 1918; Gimson 1962), amelyekben van egy hetedik rövid magánhangzó is. Az ilyen rendszerekben csak hangsúlytalan helyzetben áll [ə], hangsúly alatt egy másik jelet használnak, az [ʌ]-t. Tehát *putt* [pʌt] ’gurít’ és *putter* [pʌtə] ’gurító’, az utóbbi szóban az első, hangsúlyos magánhangzót más jellel írja a jonesi hagyomány, mint a második, hangsúlytalan. Ez szükségtelen, hiszen az „egyik” magánhangzó csak hangsúlyos, a „másik” pedig csak hangsúlytalan helyzetben fordulhat elő, azaz nem tudnak szembenállni, jeleket megkülönböztetni, továbbá a „két” magánhangzó ejtése átfedi egymást. Az [ʌ] és az [ə] tehát valójában ugyanannak a magánhangzónak a két változata. Indokolatlan a hangsúlyos és a hangsúlytalan változatára különböző jeleket használni.⁸

A magánhangzók következő csoportját a diftongusok alkotják. A már említett 20. századi leírások (Jones 1918; Gimson 1962) kétféle diftongusról beszélnek, a záródóakról, amelyek [j]-re vagy [w]-re,⁹ és a középre tartókról, amelyek [ə]-ra végződnek. Ez az utóbbi fajta azonban a múlt század folyamán fokozatosan eltűnt, hosszú magánhangzókra eredményezve. Ezekről alább lesz szó.

Az angol általunk vizsgált változatában hét záródó diftongus van: *beat* [bi:t] ’ütem’, *bait* [bejt] ’csali’, *bite* [bajt] ’falat’, *bout* [bawt] ’viadal’, *boat* [bəwt] ’csónak’, *boot* [buwt] ’csizma’ és *doit* [dojt] ’csekélyesség’. Ugyan vannak olyan változatok, ahol a *beat* és a *boot*, sőt olyanok is, ahol a *bait* és a *boat* magánhangzója is monoftongus, mint később látni fogjuk, ez a hét magánhangzó is a viselkedése alapján tartozik egy csoportba. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy Jones (1918) a *beat* [bi:t] és a *boot* [bu:t] jelölésére a hosszúságjelet vezeti be, ez azonban csak egy átírási hagyomány, már Jones elődje, Sweet (1900) is az itt használt jeleket – [ij] és [uw] – alkalmazza. A két hang(kapcsolat) ma egyértelműen diftongusnak hangzik (szó végén mindenképp), de látjuk, hogy Sweet már a 19. század végén is így érzékelték őket. Mindenesetre az, hogy egy osztályba soroljuk őket, elsősorban nem a kiejtésükön múlik.

⁸ Illetve ha indokolt, akkor ugyanígy kétféle jelet kellene használnunk a hangsúlyos és hangsúlytalan [i]-re és [u]-ra is, mint például a *mimic* [mímik] ’utánzó’ és *mutual* [mjúwtʃuə] ’kölcsonös’ szavakban. Bolinger (1986) azon kevesek egyike, aki így tesz, hangsúlyos helyzetben az [i] és [u], hangsúlytalanban az [i̥] illetve [u̥] jeleket használva.

⁹ El kell árulnunk, hogy a legtöbb átírási rendszer magánhangzójeleket használ, Jones például az [i]-t és az [u]-t, Gimson az [ɪ]-t és az [ʊ]-t. Ettől itt azért térünk el, mert – amint bemutatjuk – ezek az elemek nem magánhangzóként, hanem mássalhangzóként viselkednek, tehát nem magánhangzók, hanem mássalhangzók.

A magánhangzók harmadik csoportjába a hosszú monoftongusok tartoznak. Ezek egy része úgy jött létre, hogy a szóvégi és mássalhangzó előtti [r]-ek pótlónyúlással kiestek: pl. *bar* [bar] > [ba:] 'korlát', *bard* [bard] > [ba:d] 'bárd', *for* [for] > [fo:] 'nak', *ford* [ford] > [fo:d] 'gázló', *stir* [stər] > [stə:] 'kever', *bird* [bɜrd] > [bɜ:d] 'madár'. Egy másik részük a feljebb említett középre tartó diftongusokból simult ki. Leghamarabb az [oə] esett egybe a korábbi hosszú [o:] -val: pl. *soar* [soə] > [so:] 'lebeg', mint *saw* [so:] 'fűrész'. Az [eə] ugyanígy „kismult”, de nem esett egybe más, korábban már létezett magánhangzóval: pl. *chair* [tʃeə] > [tʃe:] 'szék'. A beszélők nagy részénél a másik két középre tartó diftongus is hosszúvá vált: pl. *here* [hiə] > [hi:]¹⁰ 'itt' és *sure* [ʃuə] > [ʃo:] 'biztos'. Ez utóbbi tehát a már korábban egybeeső [oə] és [o:] magánhangzójával egyesül, vagyis mára a *shore* (korábbi [ʃoə]) 'tengerpart', a *Shaw* (korábban is [ʃo:]) név és a *sure* (korábbi [ʃuə]) 'biztos' ejtése egyaránt [ʃo:] lett. Hosszú magánhangzót eredményeztek más folyamatok is (pl. *saw* [saw] > [so:] 'fűrész', *last* [last] > [la:st] 'utolsó'). Ezek ugyanúgy egybeestek az [r] kiesése, illetve a simulás által létrejött hosszú magánhangzókkal: nincs okunk másképp kezelni őket.

Az angol magánhangzó-rendszer itt bemutatott változatát az alábbi ábrán foglaljuk össze. A hosszú magánhangzók közül az [u:] -t – amit eddig nem is említettünk – kevesen használják. Akadnak beszélők, akiknek a korábbi [uə] palatális mássalhangzó után nem [o:] -ba, hanem [u:] -ba simult: pl. *cure* (korábban [kjuə]) [kju:] (sok beszélőnek [kjo:]) 'gyógyít', *jury* (korábban [dʒuəri]) [dʒu:ri] (sok beszélőnek [dʒo:ri]), míg a *poor* (korábban [puə]) 'szegény' vagy *tour* (korábban [tuə]) 'túra', ahol nem palatális előzi meg a magánhangzót, mindenkinek [po:], illetve [to:]. Mivel tehát a beszélőknek csak egy kis része használja, az [u:] -t zárójelbe tettük, és a továbbiakban figyelmen kívül hagyjuk. A diftongusok közötti lukakat jelenleg éppen feltölti a brit angol, ahogy azt a 4. pontban még részletesen tárgyaljuk.

1. ábra. A brit angol magánhangzók egy hagyományos elemzésben

rövid	diftongus	hosszú
i	ij	i:
e	ej	e:
a	aj	aw
ə		əw
o	oj	o:
u		uw
		(u:)

¹⁰ Ne tévesszen meg minket az átírásunk elnagyoltsága: az [i:] jóval nyíltabb, mint a magyar í, sokkal közelebb áll a magyar é-hez. Fonetikailag pontosabb jele az [ɪ:] volna. Ugyanez áll a rövid [i]-re is.

2. Magánhangzófonotaktika

Amint azt korábban is sugalltuk, ha hangokat egy adott nyelv rendszerén belül osztályozni akarunk, nem csak – sőt főleg nem – a fizikai tulajdonságaikat kell figyelembe vennünk, hanem a viselkedésüket, például azt, hogy milyen környezetekben fordulnak elő és milyenekben nem. Úgy tűnik, hogy a magánhangzókra az őket megelőző környezet egyáltalán nincs hatással: mindegyik magánhangzó előfordulhat akár egy mássalhangzó, akár egy magánhangzó után és szó elején is.¹¹ Ezzel szemben a magánhangzók egy része az őket követő környezetre érzékeny. Egészen általános szabályszerűségeket állíthatunk fel, amint a 2. ábrán mutatjuk.

2. ábra. A brit angol magánhangzók eloszlása

	__C	__#	__V
1. i e a ó u	✓	✗	✗
2. i: e: a: ə: o: ə	✓	✓	✗
3. ij ej aj aw əw oj uw	✓	✓	✓

Mássalhangzó előtt (__C) minden magánhangzó előfordul. Szó végén (__#) azonban már nem. A legkevésbé „magánhangzóbarát” helyzet az, amit egy másik magánhangzó követ (__V).¹²

A rövid magánhangzók (1. sor), legalábbis a hangsúlyosak, csak mássalhangzó előtt fordulnak elő, vagyis – ahogy korábban ígértük – ezt a csoportot a viselkedése alapján határozzuk meg. A hangsúlytalan [ə] előfordulhat szó végén is. (Vagyis a hangsúlyos és a hangsúlytalan [ə] eloszlása különbözik. Ez azonban továbbra sem ok arra, hogy más jelet használjunk rájuk.) Korábban a hangsúlytalan [i] és [u] is előfordulhatott szó végén – erre azonnal visszatérünk –, a többi rövid magánhangzó viszont csak hangsúlyos helyzetben, ebből következőleg csak mássalhangzó előtt állhatott. Ma ez a hangsúlytalan [i]-re és [u]-ra is áll, tehát egyedül a hangsúlytalan [ə]-t nem kell mássalhangzónak követnie.

Ugyanígy a hosszúként átírt magánhangzókat (2. sor) is az eloszlásuk teszi egy csoportba: ezek azok, amelyek szó végén igen, magánhangzó előtt azonban nem fordulnak elő. A hangsúlytalan [ə]-t tehát ebbe csoportba kell sorolnunk, hiszen az szó végén állhat. A beszélők nagy részénél annyira erős az a kényszer, hogy magánhangzó előtt ne álljon hosszú magánhangzó, hogy ezt akkor is elkerülik, ha egy szó végi hosszú magánhangzót egy toldalék vagy a következő szó eleji magánhangzó követ. Például a *boring* [bo:riŋ] ’unalmas’ szóban a *bore*

¹¹ Az [u] és az [uw] szó elején ritka, de azért előfordul: *umlaut* [umlawt] ’umlaut’, *ooze* [uwz] ’szivárog’.

¹² Ez alighanem általános tendencia: más nyelvekben – így a magyarban is – csak mássalhangzó előtt állhat bármilyen magánhangzó, szó végén és magánhangzó előtt már vannak megszorítások. Az angolban, mint látjuk, egészen kategorikusak ezek az osztályok.

[bo:] 'untat' tövet követi az *ing* toldalék, a kettő közötti [r]-t a beszélők azért toldják be, hogy elkerüljék a hosszú magánhangzó+magánhangzó-kapcsolatot. Figyeljük meg, hogy ugyan itt a helyesírás is tartalmaz egy *r* betűt, ez azonban nem feltétele a [r] megjelenésének, az ugyanúgy betoldódik a *sawing* [so:riŋ] 'fűrészelés' (*saw* [so:] 'fűrész' + *ing*) esetében is. A [r] nem csak toldalék előtt, hanem két szó között is rendszeresen megjelenik: pl. *saw ice* [so:rajs] 'jeget fűrész'. Természetesen az ebbe az osztályba tartozó, szó végén előforduló hangsúlytalan [ə] ugyanúgy viselkedik: *sheltering* [ʃeltəriŋ] 'oltalmazás', *shelter apes* [ʃeltərejs] 'majmokat oltalmaz', és ez ismét független attól, hogy a helyesírás tükröz-e [r]-t vagy nem: *polkaing* [pɒlkəriŋ] 'polkázás', *vanilla ice* [vənɪlərajs] 'vaníliafagyi'.

A 3. sorban azokat a magánhangzókat soroltuk fel, amelyek bármelyik környezetben előfordulhatnak, akár magánhangzó előtt is. Ezek a magánhangzók pontosan azok, amit korábban diftongusnak neveztünk. Említettük, hogy a brit angolban korábban, az angol más változataiban még ma is állhat hangsúlytalan rövid [i] és [u] is szó végén és magánhangzó előtt: pl. *happy* [hápi] 'boldog', *alien* [éjliən] 'idegen', *value* [válju] 'érték', *ritual* [rítʃuəl] 'szertartás'. Ezek a magánhangzók az angol itt tárgyalt változatában mára mind diftongussá váltak (Wells 1982: 165; Lewis 1990): [hápi] > [hápij], [éjliən] > [éjlijən], [válju] > [váljuw], [rítʃuəl] > [rítʃuəl]. A hangsúlyos és a hangsúlytalan [i] és [u] eloszlása tehát már nem különbözik, mindkettő csak mássalhangzó előtt állhat. Egyedül a hangsúlytalan [ə] szóvégi előfordulása tér el a 2. ábrában adott „főszabálytól”.

3. A diftongusok

Az angol hangrendszernek alig akad olyan leírása,¹³ amely ne sorolna fel diftongusokat. Legalább három magánhangzót, az [aj]-t, az [aw]-t és az [oj]-t szinte mindenki, de a brit hagyomány az [ej]-t és az [əw]-t is ennek tekinti, sőt, mint láttuk, fonológiaiilag mindenképp, fonetikailag sok előfordulásában az [ij] és az [uw] is diftongusnak tekinthető.

Ez a hagyomány több forrásból fakad. Az egyik, hogy a ma diftongusnak elemzett hang(kapcsolat)ok jó része korábbi hosszú magánhangzókból alakult ki. Az angolnak több változatában a mai napig így ejtik ezek némelyikét, ráadásul a végletekig hagyománytisztelő angol helyesírás is ezt a korábbi nyelvéllapotot tükrözi. A 3. ábra néhány példával szemlélteti mindezt.

¹³ Talán a legismertebb kivétel Trager – Bloch (1941) és a nyomában Trager – Smith (1957).

3. ábra. Közéangol magánhangzók

	közéangol	mai brit
<i>hide</i> 'rejt'	hi:d	hajd
<i>meet</i> 'találkozik'	me:t	mijt
<i>meat</i> 'étel' '>'hús'	mɛ:t	mijt
<i>shade</i> 'árnyék'	ʃa:d	ʃejd
<i>go</i> 'megy'	gɔ:	gəw
<i>goose</i> 'liba'	go:s	guws
<i>south</i> 'dél'	su:θ	sawθ

A mai diftongusok felmenői között nem csak a közéangol hosszú magánhangzókat találjuk, van közöttük olyan, ami akkor is diftongus volt. Míg a *moan* [mɔwn] 'nyög' a *go*-hoz hasonlóan hosszú magánhangzót tartalmazott ([mɔ:n]), a ma ugyanígy ejtett *mown* 'lekasálva' korábban is diftongus volt ([mɔwn]). Több tucat korábbi hosszú–rövid váltakozás öröklődött a mai angolba, ezek ma diftongus–rövid magánhangzó váltakozásként jelennek meg. Ilyenekre mutatunk példát a 4. ábrában.

4. ábra. Hosszú > diftongus–rövid váltakozások

	közéangol	mai brit
<i>hide</i> – <i>hid</i> 'rejt', m.i.	hi:d–hid	hajd–hid
<i>meet</i> – <i>met</i> 'találkozik', m.i.	me:t–met	mijt–met
<i>read</i> – <i>read</i> 'olvas', m.i.	rɛ:d–red	rijd–red
<i>shade</i> – <i>shadow</i> 'árnyék', ua.	ʃa:d–ʃadow	ʃejd–ʃadəw
<i>go</i> – <i>gone</i> 'megy', igenév	gɔ:–gon	gəw–gon
<i>goose</i> – <i>gosling</i> 'liba', 'libácska'	go:s–gozling	guws–gozliŋ
<i>south</i> – <i>southern</i> 'dél', 'déli'	su:θ–suðən	sawθ–səðən

Láthatjuk, hogy ami ma egy diftongus és egy rövid magánhangzó véletlenszerű váltakozása, az korábban nagyjából szabályos hosszú–rövid váltakozás volt. (Azért csak nagyjából, mert hosszú magánhangzóból több volt, mint rövidből: a középső nyelvállású [e:] és [ɛ:], valamint [o:] és [ɔ:] ugyanazzal a rövid magánhangzóval váltakozott.) Az iskolai hagyomány a mai napig „hosszú í”nek nevezi az [aj]-t, „rövid i”nek az [i]-t stb. Ebbe az elképzelésbe csak az fér bele, hogy az [aj] egyetlen magánhangzó, tehát csak diftongus lehet.

Egy nyelvészeti elemzés azonban, ha szükséges, túllép az ilyesfajta hagyományon. Tehát valami más okot kell keresnünk, ha érvelni akarunk az [aj], [aw] és társaik diftongus volta mellett. Cruttenden (2014: 99sk) három érvet hoz fel emellett, hogy a diftongusok második eleme magánhangzó, nem pedig siklóhang,

azaz mássalhangzó. Az első, hogy nem minden magánhangzó+siklóhang kapcsolat lehetséges, azaz lukak vannak az 1. ábrában a diftongusok között. Ez a legkomolyabb érv, erre részletesen visszatérünk a 4. pontban. A második, hogy az [aj], [aw] stb. siklóhangjának artikulációja gyengébb, mint a magánhangzó előtt előforduló [j]-é és [w]-é (pl. *yak* [jak] 'jak', *wag* 'csóvál'). Ez azonban nem bizonyítja, hogy a kétfajta hang kategorikusan különbözne, hiszen ugyanez igaz a kétfajta [r]-re vagy [l]-re is: a *lap* 'öl' magánhangzó előtti [l]-jének más az artikulációja, mint a *pal* 'pajtás' szóvégijének. Továbbá a két szó [p]-i is egészen mások, önmagában emiatt azonban nem tartjuk indokoltnak, hogy a két [l]-t vagy [p]-t fonológiaiilag különböző hangoknak tekintsük. Cruttenden harmadik érve tulajdonképpen ugyanaz, mint a második, és ugyanannyira komolytalan is: a magánhangzót követő siklóhangnak nincsen olyan zöngétlen változata, mint a zárhangot követőnek. Ez valóban így van, a *pure* [pjo:] 'tisztá' [j]-je zöngétlen, írhatnánk [ç]-vel, és ugyanígy zöngétlen a *queen* [kwijn] 'királynő' [w]-je is. Azonban semmi meglepő nincs abban, hogy a siklóhangok zárhang utáni változatát nem találjuk meg magánhangzók után. Ismét elmondhatjuk, a *pal* 'pajtás' (vagy akár a *lap* 'öl') [l]-je nem olyan, mint a *play* [plej] 'játsszik' szóban levő, ez utóbbi ugyanis szintén zöngétlen. Azaz a kétféle – a magánhangzó és a mássalhangzó után álló – siklóhang közötti fonetikai különbség nem érv arra, hogy ezeket fonológiaiilag is eltérő elemeknek tartsuk. A fonológiai elemzés soha nem így jár el.

A diftongusos elemzés melletti egyetlen érvünk tehát az lehet, hogy nem minden magánhangzó+siklóhang kombináció létezik. Itt jegyezzük meg, hogy ugyan cikkünk legfőbb üzenete az, hogy az angolban diftongusok nem léteznek, az egyszerűség kedvéért a magánhangzó+siklóhang kapcsolatokra továbbra is gyakran a „diftongus” megjelölést használjuk.

4. A hiányzó „diftongusok”

Első megközelítésben igaznak látszik, hogy van [aj] is és [aw] is, de az [ej] mellett nincsen [ew], az [əw] mellett pedig nincsen [əj]. Úgy tűnhet, ezt azzal magyarázhatjuk a legegyszerűbben, ha ezeket a kapcsolatokat egy egységnek, diftongusnak tartjuk. Ebben az esetben a hiányzó diftongusok kérdése ugyanaz, mint például az, hogy van labiális zárhang is ([p]) és labiális réshang is ([f]), de a veláris zárhang ([k]) mellett nincs veláris réshang ([x]). Az ilyen megfigyelést nem feltétlenül akarjuk magyarázni, egyszerűen felsoroljuk, ami van, és kihagyjuk, ami nincs.¹⁴

¹⁴ Egy komolyabb elemzés már természetesen kereshet magyarázatot a hangkészleten belüli aszimmetriákra is, a fonotaktikai viszonyokat nem csak hangok, de azok tulajdonságai között is értelmezhetjük.

Az érvt az onban jelentősen gyengíti az a tény, hogy ugyanilyen hiányokat fedezhetünk fel mássalhangzók között is. Hasonlítsuk össze a következő ábra magánhangzóval kezdődő bal és mássalhangzóval kezdődő jobb felét.¹⁵

5. ábra. Magán- és mássalhangzó kezdetű kapcsolatok

ej	*	aj	pj	*	kj
*	əw	aw	*	tw	kw

Csillaggal jelöltük a nem létező kapcsolatokat. Láthatjuk, hogy teljesen párhuzamos hiányokat tudunk kimutatni a magánhangzó- és a mássalhangzó-kapcsolatok között is. Ez azonban nem indít senkit arra, hogy az angolban a [pj] vagy [tw] kapcsolatokat egységes, diftongus-szerű mássalhangzónak elemezze.¹⁶

A mássalhangzó-kapcsolatok tagjai együtt is és külön-külön is előfordulnak: *pure* [pjɔ:] 'tisza', *poor* [pɔ:] 'szegény', *your* [jɔ:] 'tiéd'; *twin* 'iker', *tin* 'bádóg', *win* 'győz'. Ugyanez ugyanígy elmondható a magánhangzós kapcsolatokról is: *ripe* [rajp] 'érett', *wrap* [rap] 'burkol', *rye* [raj] 'rozs'; *boat* [bəwt] 'csónak', *but* [bət] 'de', *bow* [bəw] 'íj'. Nincs tehát okunk másként kezelni a mássalhangzó és a magánhangzó-kapcsolatokat.

Említettük, hogy a magánhangzót megelőző [l]-ek másképp hangzanak, mint azok, amelyek után nem áll magánhangzó. Az utóbbiak a brit angol beszélőinek egyre nagyobb hányadában már el is veszítette lateralitását, azaz [l] jellegét, és [w]-vé vált. Ez a más nyelvekben (pl. lengyel, portugál) is lezajló folyamat az angolban igen fontos hatással van a diftonguskészletre, ugyanis ennek eredményeképp a korábbi három [w]-végű kapcsolat kiegészül: minden magánhangzó után előfordulhat már ez a siklóhang. Példákkal mutatjuk az így megjelenő „diftongusokat”, amelyeket árnyékolással emelünk ki.

6. ábra. Az új diftongusok

ij <i>bee</i> 'méh'	iw <i>bill</i> 'számla'
ej <i>bay</i> 'öböl'	ew <i>bell</i> 'harang'
aj <i>bye</i> 'viszlát'	aw <i>bow</i> 'hajol'
	əw <i>bow</i> 'íj'
oj <i>boy</i> 'fiú'	ow <i>ball</i> 'golyó'
	uw <i>boo</i> 'fujol'

¹⁵ A tárgyalt nyelvváltozatban a korábbi [tj] kapcsolatok mára mind [tʃ]-vé váltak: *tube* [tʃuwb] > [tʃuwb] 'cső', tehát a [tj] kapcsolat nem létezik.

¹⁶ Más megfontolások természetesen vezethetnek ilyen feltételezésre, l. pl. Lowenstamm (2004).

A folyamatot hagyományosan L-vokalizációnak nevezik, de ebben a cikkben épp amellel érvelünk, hogy itt nem vokalizációról van szó, hiszen az eredménye, a [w], éppúgy mássalhangzó, mint a kiindulópontja, a [ɪ]. Ennek ellenére a bevett megnevezést fogjuk használni.

Az L-vokalizáció eredményeképpen létrejövő [w] nem különbözik a diftongusvégi [w]-tól: a *Cal* [kal] > [kaw] név ejtése egybeesik a *cow* [kaw] 'tehén' szóéval.¹⁷ Egy a 6. ábra szerinti nyelvváltozatban tehát vagy diftongusnak tartjuk az újonnan létrejött [iw], [ew] és [ow] csoportokat, vagy az [aw] diftongus voltát is tagadjuk. Ha az első megoldást választjuk, akkor elkezdjük felszámolni a diftongusok két tagja közötti megszorításokat, ezzel a mellettük szóló egyetlen komoly érvet gyengítjük. Ha a másodikat, akkor egyből eltüntetjük a diftongusokat, legalábbis a [w]-végűeket.

Altendorf – Watt (2004: 191) az általunk tárgyalt nyelvváltozatnak egy további hangváltozásáról is beszámol: az [əw] második eleme is¹⁸ előre csúszik, [əj]-t eredményezve: *goat* [gəwt] > [gəjt] 'kecske', *moment* [məwmənt] > [məjmənt] 'pillanat'. Mivel ez csak a korábbi [əw]-val történik csak meg, az L-vokalizáció által létrehozottakkal nem (pl. *gulf* [gəlf] > [gəwf] 'öböl'), továbbra is marad [əw] a rendszerben.

Ezek után már csak egyetlen lehetséges magánhangzó+siklóhang kapcsolat hiányzik, az [uj]. Egyrészt vannak nyomai annak, hogy az [əw] mintájára az [uw] második tagja is előretolódik: *goose* [guws] > [gujs] 'liba', *two* [tuw] > [tuj] 'kettő' (Geoff Lindsey személyes közlése). Ha ez így van, elmondhatjuk, hogy a diftongusok melletti egyetlen érvünk megsemmisült, hiszen így mind a hat rövid magánhangzó után előfordulhat mindkét siklóhang. De mindez – mint fentebb láttuk – egyáltalán nem szükséges, a nyelvekben gyakran előfordulnak bizonyos hangkapcsolatokat tiltó korlátozások. Az [u] egyébként is ritka magánhangzó az angolban, számtalan folyamat dolgozott az eltüntetésén. Ezek közül itt egyet ismerkedtünk meg: a korábbi [uə] diftongus csak kevés beszélőnél simult [u:] -ba, a többség [o:] -val helyettesíti. A középanyol rövid [u]-k nagy része pedig teljesen kinyílt,¹⁹ csak az utóbbi időben kezdett záródni abba a hangba, a-

¹⁷ Az egyik bíráló kérdezi, hogy ugyanígy egybeesik-e a *pool* [puwl] > [puw] 'medence' és a *poo* [puw] 'kaki' ejtése. Itt eddig elhalgattuk, hogy az [əw]-nak szótagvégi [ɪ] előtt egy másik változata, az [ow] jelenik meg: *goat* [gəwt] 'kecske', de *goal* [gowl] 'cél'. Ez az [ɪ] előtti hátrahúzóadás az [uw]-t is érinti, azonban az egyszerűsített átírásunk ezt nem tükrözi. Tehát a *poo* valójában [puw], a *pool* viszont [puwl], L-vokalizáció után pedig [puw].

¹⁸ Az [əw] más nyelvváltozatokban [ow]-nak hangzik, láttuk, hogy középanyol hátsó magánhangzók, az [ɔw] és az [ɔ:] folytatója. Az első eleme már korábban centralizálódott a brit angolban.

¹⁹ Ez a nyílás eredményezte azt, hogy a 19–20. században az angolok *u* betűvel írják át az indiai nyelvek hangsúlyos [a]-ját, pl. *Punjab*, *Calcutta*, *bungalow* stb.

mit mi [ə]-nek, sokan [ʌ]-nak írják át. Így aztán ma az angolban számos egyéb mássalhangzó előtt vagy után sem fordulhat elő [u], nincs pl. [ub], [udz], [uv], [uθ] vagy [uð] és [vu] vagy [θu] sem. Ennek fényében az [uj] hiányát is írhatjuk az [u] ritkaságának a számlájára.

5. Érvek a diftongusok ellen

Miután láttuk, hogy a diftongusos elemzés mellett felhozható egyetlen érv meglehetősen gyenge lábakon áll, lássuk, milyen érvek szólnak egy ilyen elemzés ellen. Háromfajta érvet sorolunk fel. Több esetben fonotaktikai megszorításokat tesz érthetővé az, hogyha a diftongusokat magánhangzó+mássalhangzó-kapcsolatnak vesszük. Ugyanez a feltételezés magyarázza az angol sok változatában előforduló [ə]-epentézist is. Végül egy mássalhangzógyengülés környezetének egyszerű megfogalmazását adjuk, természetesen ez is akkor működik, ha a diftongusok nem egységes magánhangzók, hanem magánhangzó+mássalhangzó-kapcsolatok.

5.1. Egy furcsa hiány

Vizsgáljuk meg az angol nemnazális szonoránsok, a [l], a [r], a [j], a [w] és a [h] eloszlását. Ha tartjuk magunkat a hagyományos elemzéshez, amelyben a magánhangzó+siklóhang kapcsolatokat diftongusnak számítanak – tehát az *eye* [aj] 'szem' szóban a [j] nem egy nemnazális szonoráns, hanem a magánhangzó része –, akkor azt mondhatjuk, hogy ezek a mássalhangzók a [l] kivételével kizárólag magánhangzó előtt fordulnak elő.²⁰ Az L-vokalizáció eredménye éppen az, hogy az addig kivételesen viselkedő [l] is csatlakozik a többiekhez: eltűnik, pontosabban [w]-vé válik olyankor, amikor nem magánhangzó követi. A csoport tagjai viselkedésük szerint viszont ketté oszlanak, de csak az előző magánhangzó hosszúsága, illetve hangsúlyos vagy hangsúlytalan volta szerint. A következő ábrában soroljuk az adatokat.²¹

²⁰ Az egyszerűség kedvéért eltekintünk attól, hogy [j] előtt hangsúlyos szótagban a [h], hangsúlytalanban a [l], sőt, van, akinek a [r] is előfordulhat: *hue* [hjúw] 'színárnyalat', *value* [vájluw] 'érték', *virulent* [vír(j)ulənt] 'fertőző'. A brit beszélőkre kevésbé jellemző a [hw] kapcsolat, ez is csak hangsúlyos szótagban állhat: *what* [hwot] (brit [wot]) 'micsoda'.

²¹ A szavak jelentései: 'fektet', 'sugár', 'még', 'vizes', 'fej'; 'agyag', 'szürke', 'aranyos', 'távozik'; 'enyhít', 'sor', 'túl', 'el', 'előre'; 'árpa', 'tündér', 'fűrészelő', 'narvál', 'tahó'; 'szövegszerű', 'nyíl'.

7. ábra. A nemnazális szonoránsok eloszlása

	l	r	j	w	h
#_V	<i>lay</i> [lej]	<i>ray</i> [rej]	<i>yet</i> [jet]	<i>wet</i> [wet]	<i>head</i> [hed]
C_V	<i>clay</i> [klej]	<i>grey</i> [grej]	<i>cute</i> [kjuwt]	<i>quit</i> [kwit]	–
V_Ű	<i>allay</i> [əláj]	<i>array</i> [əráj]	<i>beyond</i> [bəjond]	<i>away</i> [əwáj]	<i>ahead</i> [əhéd]
V:_V	<i>barley</i> [ba:líj]	<i>fairy</i> [fe:ri:]	<i>sawyer</i> [so:jə]	<i>narwhal</i> [na:wəl]	<i>yahoo</i> [ja:huw]
Ű_V	<i>ally</i> [álaj]	<i>arrow</i> [árəw]	–	–	–

Nem könnyen magyarázható, hogy a két siklóhang (és a [h]) miért nem fordulhat elő épp hangsúlyos rövid magánhangzó után, miközben hangsúlytalan rövid vagy hosszú magánhangzó után igen (vö. Polgárdi 2015). Azonban ahelyett, hogy magyarázatot keresnénk erre a hiányra, egy jóval egyszerűbb megoldást is választhatunk. Tegyük fel, hogy nincs ilyen hiány, valójában előfordul hangsúlyos rövid magánhangzó után a két siklóhang, csak ezt azért nem vettük észre, mert az ilyen szavakban eddig mindenhol diftongust feltételeztünk.

Vagyis a hiányzó rubrikákba a következő szavak közül válogathatunk: *neon* [níjon] 'neon', *crayon* [kréjon] 'zsírkréta', *lion* [lájən] 'oroszlán', *royal* [rójəl] 'királyi', *vowel* [vávəl] 'magánhangzó', *Noah* [nəwə] név, *fuel* [fjúwəl] 'üzemanyag'. Mivel az eddig diftongusnak elemzett hangkapcsolatok bárhol – mássalhangzó előtt, szó végén és magánhangzó előtt is előfordulnak – azt találjuk, hogy a két siklóhang, nemcsak magánhangzó előtt, hanem mássalhangzó előtt és szó végén is előfordulhat: *wipe* [wajp] 'töröl', *way* [wej] 'út'; *house* [haws] 'ház', *how* [haw] 'hogyan', szemben az imént ismertetett eloszlással.

Az angolban morfémán belül nincsenek gemináták, azaz két azonos mássalhangzó nem fordulhat elő egymás mellett. Ennek megfelelően az átadó nyelvben geminátát tartalmazó jövevényszavakban is rövidül ez a mássalhangzó-kapcsolat: pl. olasz *Anna* > angol [ánə], olasz *spaghetti* > angol [spəgétij]. Csak úgynevezett álgeminátákat találunk az angolban, ebben az esetben az azonos mássalhangzókat morfémahatár választja el: pl. *un#nerved* [ənnə:vd] 'elbátortalanítva', *mean#ness* [mijnnəs] 'kegyetlenség', *out#take* [awttejk] 'filmes baki', *night#time* [najtajm] 'éjszakai' (Harris 1994: 38).

A következő két lista az összes olyan szót tartalmazza a 103 ezer tételes CUBE kiejtési szótárból (Lindsey – Szigetvári 2013), amelyben egy [j]-re végződő diftongust egy további [j], illetve egy [w]-re végződő diftongust egy további [w] követ. Ezek ugyanis gemináták, amennyiben a diftongus második tagját mássalhangzónak tekintjük.

8. ábra. [jj] és [ww] kapcsolatok

jj *dasyure* [dásijjo:] 'erszéyesnyest', *diuresis* [dájjeríjsis] 'vizeletbőség', *maieutic* [mejjúwtik] 'bábáskodó', *pyuria* [pajjó:rijə] 'gennyvizelés', *Shijiazhuang* [šijja:džwán] város, *sukiyaki* [súwkijja:kij] japán leves, *Taiyuan* [tájjuwán] város, *triune* [trájjuwn] 'háromság'

ww *Beowulf* [béjəwwulf] név, *Hluhluwe* [ɬluɬlúwwej] város, *powwow* [páwwaw] 'indián gyűlés'

Láthatjuk, hogy gyanúsán kevés ilyen szó van, ráadásul ezek közül is jónéhány valószínűleg több morfémából áll, tehát algeminátát tartalmaz (pl. *dasyure*, *diuresis*, *pyuria*, *sukiyaki*, *Beowulf*). A lista többi elemében pedig arról lehet szó, hogy ezeknek az egyébként is igen ritka szavaknak a kiejtését a szótár a helyesírásukból vezeti le (*mai-* [mej]+*eutic* [juwtik]), de a valóságban itt a *mai-* végén csak egy rövid [e] található. Az ilyen szavak általános hiánya következik a gemináták tiltásából.

El kell ugyanakkor ismernünk, hogy a siklóhang+siklóhang kapcsolatok (ahogy a likvida+likvida vagy orrhang+orrhang kapcsolatok is) eleve kedvezőtlenek, nemcsak az angolban, hanem más nyelvekben is. Ezért nem meglepő, hogy ha egymás mellett álló, nem azonos siklóhangokat keresünk, akkor is viszonylag rövid listákat kapunk.

9. ábra. [jw] és [wj] kapcsolatok

jw *Awacs* [éjwaks] betűszó, *Blawith* [bléjwiθ] falu, *Chichewa* [tʃitʃéjwə] nyelv, *Ewok* [íjwok] fiktív nép, *Iwo* [íjwəw] város, *kiwi* [kíjwij] 'kivi', *pewit* [píjwit] 'bíbic', *Taiwan* [tajwón] ország, *Tewa* [téjwə] nyelv

wj *alleluia* [álələwjə] 'alleluja', *bouillon* [búwjon] 'húsleves', *cocoyam* [kəwkəwjam] növény, *Gruyere* [grúwje:] sajt, *Kikuyu* [kikúwjuw] nyelv, *thuya* [θúwjə] 'tuja', *yoyo* [jəwjəw] 'jojó'

Viszont az a tény, hogy a két siklóhang viszonylag ritka diftongusok után is, arra utal, hogy a diftongusok második tagja mássalhangzó, hisz épp ezért vonatkoznak rá és az öt követő mássalhangzóra megszorítások.

5.2. Epentézis

Az angolban vannak szóvégi mássalhangzó-kapcsolatok (pl. *lamp* 'lámpa', *sink* [siŋk] 'süllyed', *list* 'lista', *risk* 'rizikó', *li* 'emel', *act* [akt] 'cselekszik'). Azonban nem minden mássalhangzó-kapcsolat fordulhat elő szó végén. A mássalhangzó-kapcsolatokat irányító egyik elv a szonoritási rendezés: az első mássalhangzónak magasabb szonoritási fokúnak kell lennie a másodiknál. Amikor az angol olyan nyelvből vett át szavakat, ahol ez az elv sérthető volt, javításként a

két mássalhangzó közé egy magánhangzót, a hangsúlytalan szótagokra jellemző [ə]-t toldotta be: pl. a francia *titre* [titr] 'titer' az angolban [tɪjtər] lett (majd később az itt tárgyalt változatban a [r] elmaradt). Ugyanígy az ófrancia *temple* [templ] 'templom' az angolban [tempəl] lett (ebből épp napjainkba tűnik el a [l]), a *prisme* [prizm] 'prizma' pedig [prizəm]. Olyankor is [ə]-epentézist találunk, amikor a két szóvégi mássalhangzó nem különbözik egymástól eléggé, pl. a *match* [matʃ] 'gyufa' plusz a többes szám [z] toldaléka, vagy a *fit* 'illik' plusz a múlt idő [d] toldaléka között: [matʃəz], illetve [fitəd].

Még olyankor is előfordul, hogy egy mássalhangzó-kapcsolatot epentézissel javítunk, amikor a két tag szonoritási sorrendje rendben van, de nem elég nagy közöttük a szonoritási különbség. Ez a helyzet az angolban csak szonoránsok között áll elő.²² Ilyen esetben nagy a variáció, egyes beszélők megtartják a mássalhangzó-kapcsolatot, mások javítják: *film* [film] vagy [filəm] 'film', *farm* [farm] vagy [farəm] 'farm', *girl* [gərl] vagy [gərəl] 'lány'²³ (Trawick – Smith 2015; Wells 1982: 435). Ha számszerűsítjük a szonoritást (mondjuk az obstruenseké 1, nazálisoké 2, a [l]-é 3, a [r]-é 4), akkor olyasmit köthetünk ki, hogy nem elég, hogy az első tag szonoritási indexe nagyobb legyen, mint a másodiké, bizonyos különbségnek is kell lennie a két tag között (Greenberg 1978; Steriade 1982; Selkirk 1984). Az nyilvánvaló, hogy a különbséget nem adhatjuk meg egyszerűen úgy, hogy „nagyobb, mint 1”, mert az itt megadott indexekkel a legjobb szóvégi mássalhangzó-kapcsolat, a nazális+zárhangban a különbség csak 1, éppen annyi, mint a sok beszélő által javított [lm] vagy [rl] kapcsolatban, sőt kevesebb, mint a szintén javított [rm]-ben. A különbség pontos megfogalmazását azonban itt mellőzzük.

A két siklóhang, a [j] és a [w] szonoritási indexe valószínűleg a [r]-é fölött van, valószínűleg eggyel. Ezért egy siklóhang és az azt követő [r] között szóvégen epentézist várunk (vö. Kristó 2015: 192sk.). Az angolnak nagyon sok változatában ezt meg is találjuk, a brit angolban azonban ezt némileg elfedi egy már említett későbbi fejlemény: a szóvégi [r] törlése, továbbá sok esetben a siklóhang is kiesik és az előtte álló magánhangzó összeolvad az [ə]-vel, hosszú magánhangzót eredményezve. Ezért a következő, 10. ábrán többféle változatot adunk, amelyekből egyfajta kronologikus sor is kialakul.

²² A többes szám és a múlt idő toldaléka előtt csak látszólag ez a helyzet, valójában itt eltérő képzési helyű mássalhangzók már állhatnak egymás mellett: pl. *mouths* [mawðz] 'szájak', *lives* [lajvz] 'életek', *begged* [begd] 'koldult', *robbed* [robd] 'rabolt'.

²³ Az utóbbi két szóban természetesen csak azoknál fordulhat elő epentézis, akik a [r]-t ejtik – ilyenek például az írországi beszélők –, a brit angolban ezekben nincs [r]: [fa:m], ill. [gə:l]. A *film* esetében sincs epentézis, ha a [l] „vokalizálódott”: [fiwm].

10. ábra. Siklóhang+r epentézis

	amerikai		brit	
<i>fear</i> 'félelem'	fɪr	fijə	fiə	fi:
<i>poor</i> 'szegény'	pʊr	puwə	puə	po:
<i>fair</i> 'vásár'	fɛr		feə	fe:
<i>four</i> 'négy'	fɔr		foə	fo:
<i>fire</i> 'tűz'	fajər	fajə	faə	fa:
<i>hour</i> 'óra'	awər	awə	aə	a:
<i>coir</i> 'kókuszrost'	kɔjər	kojə		

Az ábra ugyan az sugallja, hogy az amerikaiak egyféleképpen ejtik ezeket a szavakat, ez természetesen nem így van. Az első oszlop csak a szóvégi [r]-ek miatt van itt. Az epentézis tisztán csak az utolsó három példában látszik, ezekben van az a három magánhangzó, amiről korábban azt mondtuk, hogy minden elemzés diftongusnak tekinti őket. Ha például [t] követi ezt a diftongust, akkor nem történik epentézis: *white* [wajt] 'fehér', *out* [awt] 'ki', *quoit* [kwojt] 'karika'. A háromféle brit kiejtés közül az első azt mutatja, hogy először megtörtént az epentézis, majd a [r] eltűnt. A *coir* kivételével²⁴ az összes többi esetben további változások mentek végbe. A középső oszlop alakjaiban az epentézis által betoldott [ə] előtti siklóhang kiesett, az utolsó oszlopban pedig a magánhangzó és a [ə] „összeszesimult”.

Az [ə]epentézis még látványosabb [l] előtt, mivel ez a mássalhangzó még nem minden beszélőnél tűnt el. A 11. ábrában olyan kiejtésekre adunk példákat, ahol még megvan a [l].

11. ábra. Siklóhang+l epentézis

<i>feel</i> 'érez'	fijəl
<i>fool</i> 'bolond'	fuwl
<i>fail</i> 'elbukik'	fejəl
<i>foal</i> 'csikó'	fowl
<i>file</i> 'akta'	fajəl
<i>fowl</i> 'szárnyas'	fawl
<i>foil</i> 'fólia'	fojəl

Megfigyelhetjük, hogy nem minden diftongus, csak az [ij], [ej], [aj] és [oj] után van epentézis. Ezt azzal magyarázhatjuk, hogy a [w]-nek és a [l]-nek van közös tulajdonsága, a képzési helyük labiovelaritása, emiatt a [wl] kapcsolat stabil szó

²⁴ A *coir* kivételes viselkedését az magyarázza, hogy gyakorlatilag nincs más olyan szó, ami-
ben az [oj]-t [r] követné.

végén, annak ellenére, a két tag közötti szonoritási különbség kicsi. A lengyelben például az egyébként legstabilabb mássalhangzó-kapcsolat, a nazális+zárhang kapcsolat is felbomlik szó végén, ha a két tagjának eltér a képzési helye: *zqb* [zɔmp] 'fog', *rzqd* [zɔnt] 'sor', *pstrąq* [pstrɔŋk] 'pisztráng'; de a *zamek* [zamek] 'vár' nem lehet *[zamk], pedig *zamkowy* [zamkɔvi] 'vári', a *szynek* [ʃinɛk] 'sonka, tsz. birt.' pedig nem lehet [ʃɪnk], pedig egyes alanyesetben *szynka* [ʃinka].

Ahogy a lengyel nemhomorgán nazális+zárhang kapcsolatai magánhangzó előtt előfordulhatnak, úgy az angol kis szonoritási különbségű [jr], [wr], [jl] kapcsolatai is előfordulhatnak ilyen helyzetben: *hero* [hijrəw] (vagy [hi:rəw]) 'hős', *siren* [sajrən] 'sziréna', *tourist* [tuwrist] (vagy [to:rist]) 'turista', *dowry* [dawrij] 'hozomány'; *alien* [ejlijən] 'idegen', *Ely* [ijlij] város, *toilet* [tojlət] 'vécé', *lilac* [lajlək] 'orgona'. Mássalhangzó előtt viszont epentézis van: *iron* [ajən] (amerikai [ajərn]) 'vas', tehát itt korábban a [jr] kapcsolatot [n] követte: [ajrn], a helyesírás o-ja etimológiailag alaptalan), *child* [tʃajəld] 'gyerek', *field* [fijəld] 'mező'.

Összefoglalva tehát: ha a szó végén, vagy ritkábban mássalhangzó előtt [jl] vagy egy korábbi nyelvéllapotban [jr], [wr] állt akkor a két hang közé [ə] toldódott be. Ennek az epentézisnek a feltételei teljesen azonosak más mássalhangzók közötti epentéziséivel. Ez erős érv mellett, hogy a [j] és a [w] itt is mássalhangzó, vagyis az [ij], [ej], [aj], [oj], [aw], [əw], [uw] hangkapcsolatok az angolban nem diftongusok, hanem egy rövid magánhangzó és az azt követő siklóhang kapcsolatai.

5.3. Lebbentés

A diftongusok léte elleni harmadik típusú érvünk egy gyengülési folyamathoz kapcsolódik. A britre épp kevésbé jellemző, de a legtöbb egyéb angol változatban egy hangsúlytalan magánhangzó előtti [t] zöngéssé válik, tehát egybeesik a [d]-vel (a jelenséget ezért nevezik [t]-zöngésedésnek is, pl. Wells 1990). Így a *metal* [metəl] 'fém' és *medal* [medəl] 'érem' vagy az *atom* [atəm] 'atom' és *Adam* [adəm] név kiejtése azonos lesz.

Azonban nem csak a [t] és a [d] egybeeséséről van szó: a *renter* [rentə] 'bér-lő' [t]-je teljesen eltűnhet a kiejtésből, a *sender* [sendə] 'küldő' [d]-je viszont nem. Ezért érdemes a jelenséget nem egyszerű zöngésedésnek nevezni, a legelterjedtebb neve angolul *flapping*, Siptár Péter magyarításában lebbentés. Az eredménye pedig nem [d], hanem [ɾ], azaz a *metal* és a *medal* lebbentett kiejtése egyaránt [merəl], az *atom* és az *Adamé* pedig [arəm].

Mint említettük, a lebbentés egy szón belül csak hangsúlytalan magánhangzó előtt történik meg, de a szó végi [t]-k egy hangsúlyos magánhangzóval kezdődő szó előtt is lebbenthetők. Azonban itt most csak a szó belseji esetekkel foglalkozunk, a [t] előtti környezetet figyeljük meg. Az adatok a 12. ábrában találhatóak, az új-zélandi két változatáról Bye – de Lacy (2008: 195sk.) számol be.

12. ábra. A lebbentés környezetei

	amerikai	új-zélandi	
		informális	formális
<i>fatter</i> 'kövérebb'	farər	farə	farə
<i>farter</i> 'fingó'	fərər	fa:rə	fa:tə
<i>fighter</i> 'küzdő'	fajrər	fajrə	fajtə
<i>Fanta</i> márka	fan(r)ə	fantə	fantə
<i>faster</i> 'gyorsabb'	fastər	fastə	fastə
<i>factor</i> 'tényező'	faktər	faktə	faktə

Azokat a kiejtéseket, ahol lebbentés van, árnyékkoltuk. Láthatjuk, hogy a lebbentés a három változat közül az „amerikaiban” a legtágabb körű, még nazális után is előfordul, csak obstruens után nem (Vaux 2000).²⁵ Az új-zélandi két változata látszólag abban tér el, hogy az informálisban minden magánhangzó után lebben a [t], a formálisban csak a rövidek után. Kérdés, hogy miben kell eltérnie egy rövid és egy hosszú magánhangzónak vagy diftongusnak ahhoz, hogy ezt a különbséget magyarázni tudjuk. Ugyan vannak erre jobb és rosszabb javaslatok (Balogné Bérces 2015; Bye – de Lacy 2008),²⁶ a legegyszerűbb mégis azt feltételezni, hogy a formális új-zélandiban a lebbentés csak magánhangzó után történik meg, az informális változatban és az amerikaiban viszont mássalhangzók után is, azok szonoritásának függvényében. Minél nagyobb egy mássalhangzó szonoritási indexe, annál valószínűbb, hogy lebbentés történik utána. A *fighter*-ben levő [j] siklóhang, nagyobb a szonoritási indexe, mint a *Fanta*-ban levő nazálisnak, az informális új-zélandi itt húzza meg a határt a lebbentés és annak hiánya között. A formális új-zélandiban viszont semmilyen mássalhangzó után nem lehet a [t] lebbenteni. Ebből azt az önmagának ellentmondani látszó következtetést is levonhatjuk, hogy a hosszú magánhangzó is valahogy mássalhangzóra végződik. Erre még visszatérünk a 7. pontban.

A lebbenthető [t] előtti környezet vizsgálata tehát nem kényszerít arra, hogy a diftongusok – és a hosszú magánhangzók (!) – végét mássalhangzónak tekintsük, de ez mégis nagyon egyszerűen megfogalmazhatóvá teszi az informális és formális új-zélandi közötti különbséget.

²⁵ A lebbentés lehetősége [l] után változó (Adam Albright személyes közlése), ezt itt figyelmen kívül hagyjuk. Azt sem jelöljük, hogy a *Fanta* és a *faster* első magánhangzója sok amerikaianak jóval zártabb és hosszabb.

²⁶ Be kell vallanunk, hogy az itt javasolt elemzés jelenleg nem tud mit kezdeni azzal, hogy hangsúlytalan magánhangzó után sincs lebbentés a formális új-zélandiban (*hospital* [hóspətəl], [hóspə*rəl]). Bye – de Lacy átszótagolást tartalmazó megoldását azonban elfogadhatatlannak tartjuk (vö. Harris 1994: 184).

6. Hangsúlykijelölés

Láttuk, hogy az angol magánhangzó-készlet diftongusos elemzése ellen jónéhány érvet fel tudunk sorolni, mellette viszont egyetlen gyenge érv szól, ráadásul az azt támogató rendszer is épp felszámolódik a brit angolban. A hagyományos elemzés mellett esetleg még felhozhatjuk azt is, hogy ha a diftongusokat magánhangzó+mássalhangzó-kapcsolatnak elemezzük, az megváltoztatja mindazt, amit az angol hangsúlyszabályokról szokás gondolni (pl. Chomsky – Halle 1968; Hayes 1982; Fudge 1984; Burzio 1994). Most röviden megvizsgáljuk azt a három esetet, amelyekben borul a hangsúly kijelölésének hagyományos algoritmus.

Az angolban alapvetően egy zárt szótag (VC) és egy hosszú magánhangzójú szótag (VV) egyaránt nehéz. A szó végi mássalhangzó azonban extrametrikus, azaz a hangsúlykijelölő szabály igékre vonatkozó része nem látja. A *develop* [dɛvéləp] 'fejlődik' hangsúlya az utolsó előtti magánhangzón van, mert a szó végi [p] nélkül az utolsó szótag ([lə]) könnyű, a *deny* [dɛnáj] 'tagad' esetében viszont a [náj] nehéz, ezért hangsúlyos. Ha a diftongusokat VC-nek elemezzük, akkor a *deny* végi [j] sem számíthat, és nem oda, hanem az előtte levő szótagra várjuk a hangsúlyt. Vagyis szó végén másképp kellene viselkedjen egy VV szekvencia, mint egy VC, ahol a C-t nem vesszük figyelembe. Azonban már a szabály eredeti megfogalmazásában is ki kellett kötni, hogy a szó végi hosszú – itt „diftongusnak” tekintett – [uw] nem számít hosszúnak, azért, hogy a *continue* [kəntínjuw] 'folytat' vagy az *argue* [á:gjuw] 'vitat' hangsúlya ne az utolsó szótagra essen (Chomsky – Halle 1968: 198sk.). Ugyanez áll a szó végi [əw]-ra is: *borrow* [bórəw] 'kölcsonöz'. Közben a korábban rövid szó végi [i] is megnyúlt (1. 2. pont végén), tehát újabb kivételt kapott a szabály. Csakhogy a helyzet még rosszabb: azok a szóvégi [ij]-k és [uw]-k, amik korábban is hosszúak voltak, továbbra is nehéznek számítanak. Az *agree* [əgríj] 'egyetért' ige ezért véghangsúlyos, a *study* [stúdi] 'tanulmányhoz' igének ezzel szemben az első szótagján van a hangsúly, az *argue* [á:gjuw] mellett pedig véghangsúlyos az *imbue* [imbjúw] 'áztat'. Ráadásul nem csak a [j] és a [w] ilyen kétarcú, más mássalhangzóra végződő igék hangsúlya is gyakorlatilag kiszámíthatatlan: *vomit* [vómit] 'hány', de *omit* [əmit] 'kihagy'; *cancel* [kánsəl] 'lefúj', de *excel* [əksəl] 'kiemelkedik'. Chomsky – Halle (1968) egyre bonyolultabb feltételezésekbe kényszerül, hogy ezeket a kivételeket magyarázza. Pedig talán csak arról van szó, hogy a szóhangsúly helye az angolban a lexikonban meg van adva, a szó hangalakjából nem számolható ki.

Chomsky – Halle (1968: 72, 78) azt is állítja, hogy ha egy szó utolsó szótagjában a magánhangzó „hosszú” – azaz diftongus van benne – akkor az mindenképp hangsúlyos. Ebből az következik, hogy a főnevekben is hangsúlyos az utolsó szótag, jóllehet a főnevek utolsó szótagja extrametrikusnak számít (Hayes 1982). Ezzel magyarázhatjuk a *stipend* [stájpend] 'illetmény' és *arcade* [a:kéjd]

'árcád' közötti hangsúlybeli különbséget: ugyan mindkét szó nehéz szótagra végződik, az utóbbiban az [ej] „hosszú” ezért hangsúlyos, az előbbinek viszont az egész utolsó szótagja nem számít. Ha az *arcade* [ej]-ét a *stipend* [en]-jével azonos módon, magánhangzó+mássalhangzóként kezeljük, akkor nem fogunk tudni különbséget tenni a kétféle hangsúlymintát hordozó szó között. Erre azonban valójában nincs is szükség, hiszen a véghangsúlyos *arcade* mellett például a *decade* [dékejd] 'évtized' főnévnek az elején van a hangsúly, az élhangsúlyos *stipend* mellett a *defense* [dáféns] 'védelem' főnévnek pedig a végén, jöllehet ugyanaz az [ej] és [en] hangsor található az utolsó szótagjukban (és ezek nem egyedi kivételek). Ahogy Burzio bemutatja: „nincs [...] ok azt feltételezni, hogy egy hosszú magánhangzó az utolsó szótagban mindig hangsúlyos” (1994: 48–52; a szerző fordítása). Ismét arra kell gondolnunk, hogy a hangsúly helyét nem tudjuk kiszámolni, az előre meg van adva.

A harmadik lehetséges ellenvetés a diftongusok VC elemzése ellen az olyan főneveket és a mellékneveket érinti, amelyeknek az utolsó előtti szótagjában olyan diftongus áll, amit közvetlenül egy magánhangzó követ. Már említettük, hogy alapesetben a főnevekben (és a melléknevek egy csoportjában) az utolsó szótagot nem látja a hangsúlyszabály. Ha az utolsó előtti szótag nehéz, akkor hangsúlyos, ha könnyű, akkor az előtte álló szótag hangsúlyos (feltéve persze, hogy van olyan). Például a *European* [jú:rəpijən] 'európai' melléknévben az utolsó előtti szótag [ij] diftongusa nehéz, ezért azon van a hangsúly,²⁷ a *regimen* [rédzimən] 'életmód' [m]-je viszont az utolsó szótaghoz tartozik, ezért az utolsó előtti szótag ([dʒi]) könnyű, ezért az az előtti szótagra esik a hangsúly. Csakhogy ha az [ij]-t magánhangzó+mássalhangzó-kapcsolatnak elemezzük, akkor a [j] ugyanúgy az utolsó szótagba kell hogy kerüljön, hiszen egy intervokális mássalhangzó mindig a következő szótag elejét alkotja. Vagyis ha a [j] mássalhangzó, akkor nem lehet az [ijən] és az [imən] hangsorok között különbség. Ahogy a korábbi két esetben, ismét csak azt mondhatjuk, hogy nincs is ilyen különbség: tucatjával lehet sorolni olyan szavakat, amelyekben az [ijən] előtt van a hangsúly (pl. *Utopian* [juwtówpijən] 'utópisztikus', *scorpion* [skó:pijən] 'skorpió'). Olyan [imən] végű szó is van, amelyikben a hangsúly az utolsó előtti szótagra esik (pl. *persimmon* [pəsímən] 'datolyaszilva').

Összefoglalva tehát elmondhatjuk, hogy az angol hangsúlyszabályok egyáltalán nem alkalmasak arra, hogy érvként használjuk őket akár a diftongusos, akár a VC elemzés mellett, mindenesetre az utóbbi nem lehet velük cáfolni. Ezek a hangsúlyszabályok ugyanis az angolnak egy korábbi stádiumában működtek, a mai nyelvváltozatban már nem tudják magyarázni, hogy miért oda esik a szóhangsúly, ahova (vö. Szigetvári 2018).

²⁷ A szó első szótagján levő hangsúly automatikusan kerül oda, mert az angolban semmilyen szó nem kezdődhet két hangsúlytalan szótaggal.

7. A hosszú magánhangzók

A 5.3. pontban láttuk, hogy létezik olyan változata az angolnak – a formális új-zélandi –, ahol rövid magánhangzó után előfordul a [t] lebbentése, de hosszú magánhangzó, és semmilyen mássalhangzó után nem: tehát *fatter* [farə] ’kövérebb’, de *farter* [fa:tə] (*[fa:rə]) ’fingó’, *fighter* [fajtə] (*[fajrə]) ’küzdő’. A *fighter* esete jól mutatja, hogy a [j] mássalhangzó, a formális új-zélandiban lebbentés kizárólag magánhangzó után történhet. Ha fenn akarjuk tartani ezt az általánosítást, akkor azt kell állítanunk, hogy a *farter*-ben a [t] nem intervokális, azaz a hosszú magánhangzó második eleme is mássalhangzó.

Fonetikailag egy hosszú magánhangzó második eleme természetesen magánhangzó, hiszen az első elemmel mindenben megegyezik. Ha a jelölést nézzük, a [ː] jel eloszlása az angolban két mássalhangzóval komplementer, ezek a [r] és a [h]. A 2. pontban láttuk, hogy hosszú magánhangzó nem fordulhat elő magánhangzó előtt, [h] viszont csak magánhangzó előtt állhat. Az itt tárgyalt brit angolban [r] is csak ilyen helyzetben lehet. Ez tulajdonképpen nem meglepő, az 1. pontban említettük, hogy a mai hosszú magánhangzók egy része épp a [r] eltűnését kísérő pótlónyúlás eredménye. Az angolnak egy korábbi változatában a [h]-k is eltűntek, ez is hosszú magánhangzót eredményezett. Például a homonim [fo:t] hangalak egyik előzménye a [fort] (*fort* ’erőd’), a másik az óangol [foht]²⁸ (*fought* ’küzdött’).

Az amerikai angolt leíró Trager – Bloch (1941) a hosszú magánhangzókat valóban Vh kapcsolatnak elemzi, mivel az ő nyelvváltozatukban a [r] erre a szerepre alkalmatlan, mert előfordul szó végén és mássalhangzó előtt is. A [h] fonetikailag valóban magánhangzó, kizárólag a viselkedése miatt elemezzük mássalhangzónak. Tehát ha a [fa:tə] hangsort [fahtə]-nek vesszük, ugyanezt mondhatjuk el: a viselkedése miatt, hogy ti. nem engedi az utána álló [t] lebbentését, mondjuk a [h]-t mássalhangzónak, fonetikai szempontból egyébként magánhangzó.

Sajnos azonban két oka is van, hogy nem fogadhatjuk el a hosszú magánhangzóknak ezt az ábrázolását. Az első érv ellene az, hogy hosszú magánhangzó után állhat [h], még ha ez nem is gyakori: pl. *maharaja* [má:hərá:dʒə] ’maharadzsa’, *mahoe* [má:həwɪj] fafajta, *Tahiti* [ta:hítij] ua., *yahoo* [já:huw] ’tahó’. Ha az [aː]-kat [ah]-nak elemeznénk, akkor ezekben a szavakban gemináta állna ([máhhəráhdʒə], [máhhəwɪj], [táhhítij], [jáhhuw]), márpedig a 5.1. pontban láttuk, hogy ilyen morfémán belül az angolban nem lehet.

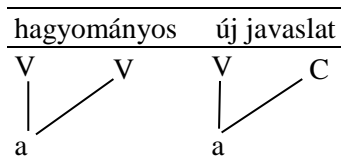
A másik ok, ami óvatosságra int, az, hogy ha a hosszú magánhangzókat így jellemeznénk, akkor a [h]-nek nagyon furcsa eloszlása állna elő. Ez a mássalhangzó szó elején és hangsúlyos magánhangzó előtt állhat. Hangsúlytalan magánhangzó

²⁸ Ebben az esetben a középangolban diftongizáció is történt: [foht] > [fow(h)t] > [fo:t] (Minkova 2014: 207).

előtt nagyon ritkán fordul elő (igaz, ennek egyik példáját épp az imént említettük: *maharaja* [má:hərá:dʒə]). Ha a hosszú magánhangzók végére is [h]-t képzelünk, akkor szó végén és mássalhangzó előtt igen gyakorivá válik, hangsúlytalan magánhangzó előtt viszont továbbra is elenyésző marad a gyakorisága. Ez nagyon szokatlan eloszlás, és arra utal, hogy rossz úton járunk.

Ennek ellenére nem kell elvetnünk azt a javaslatot, hogy a hosszú magánhangzókat is VC kapcsolatként ábrázoljuk. Erre például egy autoszegmentális keret jó lehetőséget kínál. A 13. ábrában mutatjuk meg, hogy minimális változtatással a hosszú magánhangzóknak olyan modelljéhez jutunk, amiben ezek vége mássalhangzónak néz ki, anélkül, hogy egy konkrét mássalhangzót tétéleznénk ott fel.

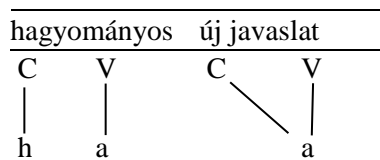
13. ábra. Egy hosszú magánhangzó lehetséges ábrázolásai

Valójában a diftongusokról is éppen ennyit állítunk: a második felük nem V, hanem C pozícióhoz van csatolva. A fentiekben ennek a következményeit vizsgáltuk.

Azt sem tartjuk elképzelhetetlennek, hogy minden [h]-t így ábrázoljunk, hiszen a *hit* 'üt', *hen* 'tyúk', *hat* 'kalap', *hut* [hət] 'kunyhó', *hot* 'forró', *hook* [huk] 'kampó' elején található hang fonetikailag a következő magánhangzó zöngétlen változata. Azaz például a [hat] hangsort írhatjuk akár így is: [ʔat]. Ennek autoszegmentális ábrázolását a 14. ábrán mutatjuk.

14. ábra. A [ha] kapcsolat lehetséges ábrázolásai

Elmondhatjuk tehát, hogy a [h] jellel azt jelöljük, hogy egy magánhangzó fonetikai tartalma egy mássalhangzós pozícióban is értelmeződik. Azt is megértjük most már, hogy miért kell egy [h]-nak mindenképp magánhangzó mellett állnia.

Természetesen felmerülhet a kérdés, hogy akkor miért nem kerül [h] az elejére minden olyan szónak, amelyik nem mássalhangzóval kezdődik, azaz miért nem terjed egy szó első magánhangzója automatikusan az őt megelőző üres C pontra. Ennek vizsgálata azonban messzire vezetne és nem is tartozik szorosan a tárgyhoz. Egy további, súlyosabb probléma az, hogy vajon mi a különbség a zárt hosszú magánhangzók és diftongus párjaik ábrázolása között (azaz az [i:] és az

[ij], illetve az [u:] és az [uw] között). Ugyan az utóbbi megkülönböztetés, mint láttuk, sok ember beszédére már nem jellemző, erre valamit ki kell találni.

8. Összefoglalás

Miután bemutattuk a mai brit angol hagyományosan felsorolt 18 magánhangzó fonémáját, amellett érveltünk, hogy a magánhangzó-rendszer ennél jóval egyszerűbb, se a diftongusok, se a hosszú magánhangzók nem önálló tagjai a magánhangzó-rendszernek. Mindkét csoport a hat rövid magánhangzó, [i], [e], [a], [ə], [o] és [u], valamint három mássalhangzó [j], [w] és “[h]” kombinációiból áll össze. Ezzel a 2. pontban ismertetett eloszlások is jelentősen leegyszerűsödnek: a diftongusok nélküli magánhangzó-rendszerrel magánhangzó egyáltalán nem fordulhat elő magánhangzó mellett – azaz az angolban nincs hiátus – és szó végén is csak a hangsúlytalan [ə] állhat, minden más szó mássalhangzóra végződik.²⁹

A leglátványosabban talán a hangsúlytalan szótagok magánhangzói igazolják az egyszerűsített magánhangzó-rendszert. Hangsúlytalan helyzetben nem minden magánhangzó fordulhat elő. A hagyományos leírások szerint a rövidiek közül három, az [ə] (*comma* [kómə] ’vessző’), az [i] (*comic* [kómik] ’komikus’) és az [u] (*accurate* [ákjurət] ’pontos’), de ez utóbbi szinte minden előfordulásában helyettesíthető [ə]-val ([ákjərət]). A másik három rövid magánhangzó, az [e], az [a] és az [o] viszont nem állhat hangsúlytalan helyzetben, ezekre mindig hangsúly esik. Hosszú magánhangzó egyáltalán nem fordulhat elő hangsúlytalanul. „Diftongus” viszont igen, a következő három: [əw], [ij] és [uw]. Az [əw] csak szó végén (pl. *motto* [mótəw] ’mottó’), az [ij] szó végén (pl. *city* [sítij] ’város’) és magánhangzó előtt (pl. *meteor* [míjtijə] ’meteor’), az [uw] pedig szó végén (pl. *value* [váljuw] ’érték’), magánhangzó előtt (pl. *ritual* [rítjuwəl] ’szertartás’) és hangsúlyos szótag előtt (pl. *stimulate* [stímjuwlejt] ’ösztönöz’). Az angolban nem teljesen triviális azt megállapítani, hogy egy magánhangzó hangsúlyos-e (vö. Szigetvári – Törkenczy 2011; Szigetvári 2018), de például az itt felsorolt szavakban az [uw]-sok kivételével lehet a [t] lebbenteni (pl. *city* [sítij] > [sírij], *meteor* [míjtijə] > [míjrjə], *motto* [mótəw] > [mórəw]), márpedig láttuk, hogy a lebbentés szón belül csak hangsúlytalan magánhangzó előtt fordul elő. A lényeg mindenesetre az, hogy éppen azok a „diftongusok” fordulhatnak elő hangsúlytalan szótagban, amelyeknek az első eleme is előfordulhat ilyen helyzetben. Ez azt mutatja, hogy a két csoport között kapcsolat van. Ezt a kapcsolatot legegyszerűbben úgy magyarázhatjuk, hogy az [əw], [ij] és [uw] nem más, mint az [ə], [i] és [u] és a [w], illetve [j] kombinációja. Q. E. D.

²⁹ Az L-vokalizáció azonban további hangsúlytalan rövid magánhangzóra végződő szavakat hoz létre: *little* [litəl] > [lito] ’kicsi’, *mental* [mentəl] > [mento] ’bolond’ (Wells 1982, 259).

Irodalom

- Altendorf, Ulrike – Watt, Dominic (2004), The dialects in the South East of England: Phonology. In: Kortmann, Bernd – Schneider, Edgar W. (eds), *A Handbook of Varieties of English*, 178–203. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Balogné Bérces Katalin (2015), A hangsúlyfüggő mássalhangzó-gyengülés alrendszeri. In: É. Kiss et al. (2015), 25–42.
- Bloomfield, Leonard (1935), The stressed vowels of American English. *Language*, 11(2): 97–116.
- Bolinger, Dwight (1986), *Intonation and its Parts: Melody in Spoken English*. Edward Arnold, London.
- Burzio, Luigi (1994), *Principles of English Stress*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Bye, Patrick – de Lacy, Paul (2008), Metrical influences on fortition and lenition. In: Brandão de Carvalho, Joaquim – Scheer, Tobias – Ségéral, Philippe (eds), *Lenition and Fortition*, pages 173–206. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Chomsky, Noam – Halle, Morris (1968), *The Sound Pattern of English*. Harper & Row, New York.
- Cruttenden, Alan (2014), *Gimson's Pronunciation of English* (8th ed.). Routledge, London – New York.
- Fudge, Erik C. (1984), *English Word Stress*. George Allen & Unwin, London.
- Gimson, Alfred Charles (1962), *Introduction to the Pronunciation of English*. Edward Arnold, London.
- Greenberg, Joseph H. (1978), Some generalisations concerning initial and final consonant clusters. In: Greenberg, Joseph H. (ed), *Universals of Human Languages*, Vol. 2: Phonology, 243–277. Stanford University Press, 1978.
- Harris, John (1994), *English Sound Structure*. Blackwell, Oxford.
- Hayes, Bruce (1982), Extrametricality and English stress. *Linguistic Inquiry*, 13(2):227–276.
- Jones, Daniel (1918), *An Outline of English Phonetics* (1st ed.). Teubner, Leipzig, 1918.
- É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) (2015), *Nyelvelmélet és dialektológia 3*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba.
- Kristó László (2015), Az /r/ disztribúciója és annak eredete az angol nyelv akcentusaiban. In: É. Kiss et al. (2015), 181–195.
- Lewis, Jack Windsor (1990), HappY land reconnoitred: the unstressed word-final -y vowel in General British pronunciation. In: Ramsaran, Susan (ed), *Studies in the pronunciation of English: A commemorative volume in honour of A. C. Gimson*, 159–167. Routledge, London.
- Lindsey, Geoff – Szigetvári, Péter (2013), CUBE: Current British English searchable transcriptions. <http://cubedictionary.org>. (2017. 12. 21.)

- Lowenstamm, Jean (2004), Remarks on *mutæ cum liquidā* and branching onsets. In: Ploch, Stephan (ed), *Living on the edge: 28 papers in honour of Jonathan Kaye*, 339–363. Mouton de Gruyter, Berlin – New York.
- Minkova, Donka (2014), *A Historical Phonology of English*. Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Polgárdi, Krisztina (2015), Vowels, glides, offglides and onglides in English: A Loose CV analysis. *Lingua*, 158:9–34.
- Selkirk, Elizabeth O. (1984), On the major class features and syllable theory. In: Aronoff, Mark – Oehrle, Richard T. (eds), *Language Sound Structure: Studies in phonology dedicated to Morris Halle by his teacher and students*, 563–605. MIT Press, Cambridge, Mass.
- Steriade, Donca (1982), *Greek prosodies and the nature of syllabification*. PhD thesis, Massachusetts Institute of Technology, Cambridge, Mass.
- Sweet, Henry (1900), *A New English Grammar: Logical and Historical*. Clarendon Press, Oxford.
- Szigetvári, Péter (2018), English stress is binary and lexical. In Lindsey, Geoff – Nevins, Andrew (eds), *Sonic Signatures*. John Benjamins, Amsterdam.
- Szigetvári, Péter – Törkenczy, Miklós (2011), A thistle, or how to tell a reduced vowel. In: Gárdos, Bálint – Ruttkay, Veronika – Timár, Andrea (eds), *Rare Device: Writings in Honour of Ágnes Péter*, Department of English Studies, Eötvös Loránd University, Budapest. 503–513.
- Trager, George L. – Bloch, Bernard (1941), The syllabic phonemes of English. *Language*, 17(3):223–246.
- Trager, George L. – Smith, Henry Lee (1957), *An Outline of English Structure*, volume 3 of *Studies in Linguistics: Occasional Papers*. American Council of Learned Societies, Washington.
- Trawick-Smith, Ben (2015), “fillum” in England.
<http://dialectblog.com/2015/02/26/illumination/> (2017. 12. 21.)
- Vaux, Bert. (2000), *Flapping in English*.
https://www.academia.edu/300591/Flapping_In_English (2017. 12. 21.)
- Wells, John C (1982), *Accents of English*. Cambridge University Press.
- Wells, John C. (1990), *Longman Pronunciation Dictionary* (1st ed.). Longman, Harlow.

Szemle, ismertetések

Evdokija Ivanovna Rombandeeva (1928–2017)

2017. január 3-án hanti-manszijszki otthonában elhunyt a legjelentősebb manysi (vogul) nyelvész, Evdokija Ivanovna Rombandeeva. Halálával olyan szakember távozott el, aki még hagyományos kultúrájú családban nőtt fel, gazdag, változatos anyanyelvet és élő folklórt örökölt, mely örökséget később hűségesen ápolt és tudományos vizsgálat tárgyává is tett.

1928. április 22-én született a Szigva-menti Hoszloh faluban (*χōslōχ pāwəl*), manysi vadászcsaládban. Elemi és középiskolába Sekurjában és Szoszvában járt, 1944–1947 között pedig elvégezte a hanti-manszijszki tanítóképzőt. Ezután két évig szülőfalujában tanítószkodott, majd 1949-ben megkezdte tanulmányait a leningrádi egyetem finnugor tanszékén. Amikor először utazott Leningrádba, csónakkal-hajóval-vonattal Szaranpaulon, Berjozovón és Tyumenyen át 21 napig tartott az útja. 1954-ben, az egyetem elvégzése után aspiránsként folytatta tanulmányait, majd a Szovjet Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének munkatársa lett. Előbb Leningrádban dolgozott, majd 1968-tól 1990-ig Moszkvában, az intézet finnugor osztályán. Már nyugdíjkorú volt, amikor 1990-ben meghívták Hanti-Manszijszkba, hogy szervezze meg az obi-ugorok saját tudományos műhelyét. Először egy ún. laboratóriumot hozott létre, melyből 1991-ben kinőtt az Obi-ugor népek újjászületésének tudományos kutatóintézete, melynek Nyelvi, Irodalmi és Folklorisztikai Osztályát vezette. Az intézet azóta számos átalakításon és átnevezésen esett át, de Evdokija Ivanovna szinte a halála napjáig itt tevékenykedett. Saját alkotómunkája mellett részt vett a fiatalabb nemzedékek nevelésében is.

Leningrádi tanulóévei alatt Evdokija Ivanovna előtt kinyílt a világ. Gyorsan alkalmazkodott a nagyvárosi életkörülményekhez, és minden lehetőséget kihasználta a tanulásra. Itt találkozott három magyar tudóssal, akik nagy hatással voltak életútjára. 1952-ben Lakó Györggyel ismertették meg, akinek manysi nyelvmentere lett. A közös munka eredménye lett Lakó György: Északi manysi nyelvtanulmányok című könyve (Nyelvtudományi Értekezések 8. 1956). Miközben megosztotta anyanyelvével kapcsolatos ismereteit, a fogékony nyelvészpalánta el is tanulta a magyar tudóstól a nyelvleírás módszereit. 1957-ben Kálmán Bélával dolgozott hasonló módon együtt – a *Wogulische Texte mit einem Glossar* (Budapest, Akadémiai Kiadó 1976) szövegeinek nagy része tőle származik. A közös munka mindkettejük számára hasznos volt. Rombandeevában ekkor alakult ki a fonémák pontos jelölésének igénye. 1958-ban Diószegi Vilmostal is-

merkedett meg, aki többször bízatta, írjon a manysi nép szellemi hagyományairól, kultúrájáról is. Az első, a gyermek születésével kapcsolatos szokásokat bemutató tanulmányt (németül 1963, magyarul 1975) aztán több más követte.

Nem feledkezhetünk meg egy negyedik magyarról, aki nagy hatással volt Rombandeevára. Ő Munkácsi Bernát, akinek négykötetes Vogul Népköltési Gyűjteményével (VNGY) Evdokija Ivanovna Leningrádban ismerkedett meg. Elmondása szerint először azokat a szent regéket olvasta el, melyeket a szertartások idején a nők nem hallhatnak – s nagyon elcsodálkozott, amikor rájött, hogy nincs bennük semmi különös titkolni való. Mindenesetre Munkácsi Bernát gyűjtése egész életre szóló szellemi táplálékot jelentett számára, s ösztönzést arra, hogy a 19. században gyűjtött kincs visszakerüljön oda, ahonnan származik, a manysi néphez.

Természetesen a többi, Leningrádban megfordult magyar is jó kapcsolatokat ápolt Rombandeevával, vagy ahogyan ők nevezték, Duszjával. Mindig is jó szívvvel emlegette őt Hajdú Péter, Bereczki Gábor, Rédei Károly, Gulya János, hogy csak a már eltávozottakat említsem.

E. I. Rombandeeva munkásságának négy, egymással sok ponton érintkező területe van: 1. nyelvreírás és nyelvészeti kutatások; 2. alkalmazott nyelvészet; 3. néprajz, folklórsztika; 4. a magyar és finn gyűjtések újrakiadása. Az alábbiakban ebben a csoportosításban vázoljuk életművét.

Kandidátusi disszertációját Rombandeeva a vogul műveltető igékből írta (1964). Amikor a Szovjet Tudományos Akadémia moszkvai intézetének munkatársa volt, írt egy máig érvényes, részletes manysi nyelvtant (1973), majd egy mondattant (1979), melyet később németre is lefordítottak (1984). Ezeknek a műveknek egyik erőssége, hogy nem az orosz nyelvtan rendszerét próbálja ráerőltetni a nyelvre – ami sajnos előfordult más szovjetunióbeli nyelvtanok esetében –, hanem finnugor nyelvként tekint a manysira. Ebben a megközelítési módban bizonyára része volt a moszkvai „finnugor szektor” munkatársi közösségének, s talán konkrétan Klara Majtinskajának, aki a magyar nyelvreíró hagyományt képviselte munkahelyén. K. Majtinskaja és Wolfgang Veenker dolgozta ki azt az egységes szempontrendszert is, melynek alapján számos uráli nyelvnek a nyelvtana megjelent Hamburgban, köztük a vogul nyelv szigvai nyelvjárásáé is (1995). Rombandeeva nagydoktori disszertációjában is a manysi nyelv rendszerét írta le (1998). Kisebbségi tanulmányai többek között a szóképzésről, a határozottság kifejezési módjairól és a logikai hangsúlyról szólnak, de foglalkozott névtannal is: helyneveket, nemzetségneveket gyűjtött, és ezek etimológiáját kutatta.

Nyelvi-nyelvészeti ismereteit Rombandeeva szótárak, tankönyvek, különböző oktatási segédanyagok összeállításakor, valamint ismeretterjesztő cikkek írásakor is kamatoztatta. Egyik első, nagy munkája volt a 10 800 szót tartalmazó orosz–manysi szótár (1954), melynek javított és bővített változata fél évszázaddal később jelent meg (2005c). Az 1950-es években még számtankönyvet is fordított

manysira, valamint a szovjet ifjúsági irodalom néhány darabját. Az 1980-as és '90-es években több kiadásban jelentetett meg I–III. osztályos tankönyveket, valamint ehhez kapcsolódó olvasnivalót, mese- és találóskérdés gyűjteményeket. Tanítóképzősök számára írt gyakorlati nyelvtant (Rombandeeva – Vahruševa 1984), és a nyelvet visszat tanulni szándékozók számára társalgási szótárt (Rombandeeva – Popova 1993). Egész életében vívta – nem eredménytelen – harcát a hosszú magánhangzók jelölése érdekében. Az ő tekintélyének köszönhető, hogy ma viszonylagos konszenzus uralkodik a manysi írástudók körében a helyesírásról. Ez az, amit a hanti ortográfiairól nem lehet elmondani. Igaz ugyan, hogy mára – sajnos – egyetlen manysi nyelvjárás maradt, melynek a helyesírásáról döntenünk kell, a hantiban viszont legalább hat, még élő nyelvjárás egymástól sokban különböző fonémarendszerét kellene írásba foglalni. A tudományos ismeretterjesztés terén a leginkább figyelemre méltó teljesítménye Rombandeevának az a több mint negyven, a manysi nyelvet, folklórt és művelődést érintő szócikk, mely a háromkötetes Jugoria című enciklopédiában jelent meg (Hanti-Manszijszk – Ekaterinburg, 2000).

Evdokija Ivanovna adatközlőből fokozatosan gyűjtővé vált, szűkebb és tágabb rokonságában szorgalmasan jegyezte fel az énekeket, meséket, hagyományokat. Egyik legfontosabb adatközlője saját édesanyja volt. Számos kiadványban közölte ezeket a gyűjtéseket, melyek közül a legnagyobb szabású a szibériai és távol-keleti népek folklóráját bemutató sorozatban jelent meg (2005a). A szövegközlések értékesek, az elemzéseket viszont fenntartásokkal kell kezelni, ugyanis a szerző a mítoszokat egy az egyben történeti forrásként kezeli, s a nemzetközileg ismert mese-motívumokat konkrét földrajzi helyekhez köti (1993, 2005b).

Munkácsi Bernát Vogul népköltési gyűjteményének gazdagsága nemcsak Rombandeevát bővölte el. Többen voltak, akik megpróbálták az orosz nyelvű olvasóközönség számára is elérhetővé tenni ezt a folklórkincset. Juvan Sesztalov a hanti-manszijszki Jugor Egyetemen alapított kutatócsoportot e célból. Egy kiadványt készített el a VNGY II. kötetének anyagából, melyben a manysi szöveg cirill betűs átírása, a magyar fordítás újraközlése, valamint orosz szó szerinti és műfordítás szerepel (Šestalov 2010). Diana Gerasimova a VNGY reprintjét közölte orosz fordítással (2013). A legkövetkezetesebb és legtöbbször jutó vállalkozás azonban Rombandeevái volt, aki előbb a hősénekeket közölte (2010), majd a medveénekeket a kommentárokkal együtt, helyenként kiegészítve őket (2012). Különös figyelmet fordított az adatközlők személyének azonosítására, amennyire az Munkácsi jegyzeteiből kideríthető volt. A teremtésmondákat már korábbi kiadványában (2005a) közölte. A sorsénekeket bemutató kötet viszont már nem az ő, hanem unokahúga, egyben tanítványa és munkatársa neve alatt jelent meg (Slinkina 2015). Ő ugyanis addigra már egy másik nagy falattal, Artturi Kannisto Wogulische Volksdichtung (WVd) sorozatával foglalkozott. Annál is inkább, mert a Rombandeev családban sokat emlegettek egy Artturi nevű idegent, aki megéne-

keltette a nagyszülők nemzedékét. Rombandeevának arra volt ideje, hogy az első kötetből kiadjon 31 északi nyelvjárású szöveget (a Szoszva, a Szigva és a Felső-Lozva partján gyűjtöttek közül) a tőle megszokott apparátussal (2016). A IV. és V. kötet anyaga, (medveénekek és medveünnepi színjátékok) ugyanebben az évben látott napvilágot egy másik vállalkozás keretében, de csak orosz nyelven, azaz a német fordítást ültette át oroszra N. V. Lukina (Kannisto 2016 és Kannisto – Liimola 2016).

Evdokija Ivanovna apró termete ellenére valódi nagyasszony volt. Egyszemélyes intézmény, akit látva azt gondolhatta az ember, hogy amíg ő van, nincs veszélyben a manysi nyelv és kultúra. Többen őrzünk emlékeket vendégszeretetről, önzetlen segítőkészségéről, de vitakészségéről is. Nem kímélte magát és vitapartnereit sem, amikor tudatlanságot, felületességet tapasztalt egy-egy, a népével kapcsolatos témában. Hiányozni fog.

Irodalom¹

- Gerasimova, D. V. [Герасимова, Д. В.] (2013), Мансийский (вогульский) фольклор. Юграфика, Ханты-Мансийск.
- Kannisto, A. [Каннисто, А.] (2016), Мансийские песни о медведе в записи Артура Каннисто. Перевод с немецкого языка Н. В. Лукиной. Издательство Томского университета, Томск – Ханты-Мансийск. (WVd. IV.)
- Kannisto, A. – Liimola M. [Каннисто, А. – Лиимола М.] (2016), Драматические представления на медвежьем празднике манси. Перевод с немецкого языка Н. В. Лукиной. Печатный мир, Ханты-Мансийск. (WVd. V.)
- Purtova, T. V. [Пуртова, Т. В.] (2013), Ромбандеева Евдокия Ивановна. Библиографический указатель научных трудов и литературы о жизни и деятельности. Печатный мир, Ханты-Мансийск. (<http://ouipir.ru>)
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (1954), Русско–мансийский словарь для мансийской школы: ок. 10 800 слов. Учпедгиз, Ленинград.
- Rombandeeva, E. I. (1963), Einige Sitten und Brauche der Mansen (Wogulen) bei der Geburt der Kinder. In: Diószegi Vilmos (Hrsg.), Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker. Akadémiai Kiadó, Budapest. 85–92.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (1964), Каузативные глаголы в современном мансийском языке: диссертация на соискание кандидата филологических наук. АН СССР, Институт языкознания, Ленинград.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (1973), Мансийский (вогульский) язык. Наука, Москва.

¹ E. I. Rombandeeva szinte teljes bibliográfiája megtalálható a 85. születésnapjára kiadott ünnepi füzetben (Purtova 2013).

- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (1979), Синтаксис мансийского (вогульского) языка. Наука, Москва.
- Rombandeeva, E. I. (1984), *Wogulische Syntax. Ars Ob-Ugrica 4. Congregatio Ob-Ugrica*, München.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (1993), История народа манси (вогулов) и его духовная культура: по данным фольклора и обрядов. Северный дом, Сургут.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (1995), Сыгвинский диалект мансийского (вогульского) языка. *Einheitliche Beschreibung der Dialekte uralischen Sprachen 4. Mitteilungen der Societas Uralo-Altaica Heft 14*. Hamburg.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (1998), Структура современного мансийского (вогульского) языка: диссертация на соискание доктора филологических наук. Марийский государственный университет, Йошкар-Ола.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (2005a), Мифы, сказки, предания манси (вогулов) в записях 1889, 1952, 1958–60, 1968, 1978, 1992, 2002 годов. Памятники фольклора народов Сибири и Дальнего Востока 26. Наука, Москва – Новосибирск.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (2005b), Отражение истории народа манси (вогулов) в его фольклоре. Вестник угроведения I: 73–79.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (2005c), Русско–мансийский словарь, ок. 11 000 слов. Миралл, Санкт-Петербург.
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (2010), Героический эпос манси (вогулов) – песни святых покровителей. Принт-Класс, Ханты-Мансийск. (VNGY II)
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (2012), Медвежья эпические песни манси (вогулов). Принт-Класс, Ханты-Мансийск. (VNGy III)
- Rombandeeva, E. I. [Ромбандеева, Е. И.] (2016), Мансийская (вогульская) народная поэзия. Тексты мифологического содержания, молитвы. Печатный мир, Ханты-Мансийск. (WVd. I)
- Rombangyejeva, E. I. (1975), *Az asszonyi élet*. In: Gulya János (szerk.): *A vízimadarak népe*. Budapest, Európa. 299–310.
- Rombangyejeva, Je. I. (1984), *Adatok az ősök szellemeinek kultuszához a voguloknál (szigvai vogul anyag alapján)*. NyK 86: 101–112.
- Rombandeeva, E. I. – Kuzakova, E. A. [Ромбандеева, Е. И.–Кузакова, Е. А.] (1982), Мансийско–русский и русско–мансийский словарь, ок. 4000 слов. Просвещение, Ленинград.
- Rombandeeva, E. I. – Vahruševa, M. P. [Ромбандеева, Е. И. –Вахрушева, М. П.] (1984), Мансийский язык : учеб. пособие для пед. училищ. Просвещение, Ленинград.
- Rombandeeva, E. I. – Poroва, S. A. [Ромбандеева, Е. И. – Попова, С. А.] (1993), Русско–мансийский разговорник. Просвещение, Санкт-Петербург.
- Šestaloу, Juvan [Шесталов, Ю.] (2010), Именитые богатыри Обского края. Югорский государственный университет, Ханты-Мансийск. (VNGY II)

Slinkina, T. D. [Слинкина, Т. Д.] (2015), Мәнси мӕхум пӕс йис ӕрхыт. Старинные песни народа манси. В записи Берната Мункачи, 1888–1889 гг. Югорский формат, Ханты-Мансийск. (VNGy IV)

CSEPREGI MÁRTA

Dömötör Adrienne és Haader Lea (szerk.), „Halandó, ezeket megmondjad!”: Magyar nyelvű imádságok a XV–XVI. századból

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2012. 208 o.

Nem túlzás azt állítani, hogy a Dömötör Adrienne és Haader Lea gondozásában megjelent imakötettel hiánypótló munkát tart a kezében az olvasó. A kötet 12 tematikus csoportba rendezve közli számos XV–XVI. századból származó ima szövegét, mai helyesírással, ugyanakkor az eredeti szövegek minél több ma már archaikusnak számító sajátosságát megőrizve. A kötet azon ritka esetek egyike, amikor mind a szakmabeli, mind pedig a laikus olvasó számára értékes gyűjteményt kapunk, amely felépítését tekintve a régi imakönyvek elrendezését követi. A szövegek természetesen sokfélék, azonban a tematikai szűkítés (imák, illetve valamely szigorú műfajjelölőnél kicsit tágabb értelemben vett imádságok) illetve az azonos korszak révén mégis olyan szövegekről van szó, amelyek értelmes módon egymás mellé rendezhetők. Mindent egybevetve az 1416 és 1541 közötti időszak szövegeiről van szó, azonban ha azt is figyelembe vesszük, hogy a XV. század elejéről származó kódexek (az úgynevezett „Huszita Biblia” három darabjából jelen esetben kettő, a Müncheni kódex és az Apor-kódex) a XV. század második feléből származó másolatokban maradtak fenn, akkor valamivel kevesebb, mint egy évszázad szövegtermékeivel van dolgunk.

A szélesebb szakma és a művelt olvasóközönség számára a szövegek hozzáférhetősége részben a válogatás és elrendezés milyenségében, részben pedig az eredetihez képest egyszerűsített helyesírásban keresendő. Mindkét vonatkozásban megemlítendő ugyanakkor, hogy a szerkesztők eljárása nem nélkülözi a filológiai pontosságot. Az átirás ugyanis meglehetősen következetes – a korabeli hangállapot visszaadása vonatkozásában, mint a szerkesztők a bevezetőben maguk is megemlítik (pp. 6–7), teljes bizonyosságot nem lehetséges elérni, ugyanakkor kellő odafigyeléssel meglehetősen jó közelítést lehet adni, ami meglátásom szerint jelen esetben sikeresnek mondható. Az egyes szövegek lelőhelye minden esetben az adott szöveg alatt pontosan (kódex neve, lapszám) meg van adva, vagyis mindegyik szöveg eredeti kontextusában és eredeti helyesírással is visszakereshető.

A szerkesztők a bevezetőben (pp. 5–6) kitérnek arra is, hogy a kötetben szereplő imák a korabeli imakincs bevett darabjai, vagyis Európa egészében számos vál-

tozatban és fordításban léteztek, illetve nemcsak kézi másolás, hanem élőszó útján is terjedtek. Ez részben természetesen, ahogy a szerkesztők is megjegyzik (p. 6), sok esetben egyértelműen szövegromláshoz vezetett, másrészt azonban azt is fontos látni, hogy a korabeli kódexek és imakönyvek készítői nem feltétlenül törekedtek az autenticitásra, és a fordítás illetve a másolás során a szövegek bizonyos fokú szabadon kezelése, különösen ami a helyesírás átalakítását illeti, teljes mértékben bevettnek számított. A korabeli kódexek és imakötetek (a kor egyházi irodalmának más szövegeihez hasonlóan) kompilációs munkák: a bennük szereplő szövegek (néhány kivételtől eltekintve) nem eredetiek, hanem másolatok, illetve fordítások, az eredetiség pedig a fentebb említett relatíve szabad szövegkezelésen túlmenően pedig elsősorban a szövegek kiválasztásában és elrendezésében keresendő. A magyar nyelvű kódexek zöme meghatározott funkcióval (pl. imádságoskönyv) meghatározott közönségnek (jórészt latinul nem tudó apácáknak, p. 6) készült, és a válogatás nyilvánvalóan ezt figyelembe véve történt meg.

Érdekes ebből a szempontból, hogy a jelen kötet maga is kompilációs mű, hiszen korábbi szövegeket válogat össze meghatározott (bár kétségkívül igen tág) közönségnek alapvetően azzal a céllal, hogy ezeket a korábbi szövegeket hozzáférhetővé tegye. A funkció tehát mindenképpen változott annyiban, hogy itt nem az imádságok elsődleges funkciója kerül előtérbe (hiszen arra számos modern imádságos kötet áll rendelkezésre), hanem egy olyan metakulturális gesztusról van szó, amelynek révén az olvasó átélhető formában kaphat betekintést a régiség egyik fontos irodalmi terméktípusába. Ez pedig nem utolsósorban annak köszönhető, hogy a kötet felépítésében és szerkezetében imitálja és ezzel plasztikussá teszi a korábbi hagyományt.

Mint korábban is említettem, a hagyomány élővé tételének fontos záradéka a helyesírás legalább részleges normalizálása, amely tehát jelen esetben a mai helyesírás szabályainak megfelelően, de az egykori hangállapot minél teljesebb megőrzésével (részben rekonstruálásával) együtt. Ennek következményeképpen a közölt szövegekben számos, a mai standard normától eltérő hangalakú szót találunk, így *bínét* 'bünét' (p. 31), *gyenyerkedő* 'gyönyörködő' (p. 69), *édös* 'édes' (p. 123). Azonban a pusztán hangalaki eltéréseken túlmenően morfofonológiai sajátosságokat is felfedezhetünk, így különösen gyakori az *-ít* képző *-ejt/-ojt* alakváltozata, pl. *megújojtod* 'megújítod' vagy *tanejtád* 'tanítád' (p. 45). A variációval kapcsolatban a szerkesztők a bevezetőben kitérnek arra, hogy a kései ómagyar korban a magyar nyelv még csak nyelvjárásokban élt, vagyis nem beszélhetünk standard változatról, valamint egy-egy szövegben is keveredhetnek a különböző nyelvjárások (p. 6). A pontosság kedvéért talán nem ártott volna ugyanakkor világosabban kiemelni, hogy számos alak a ma élő nyelvjárásokban is létezik, vagyis előfordulásuk nem vagy nem feltétlenül azért mutatja a szöveg régiségét, mert az alakok régiek, hanem azért, mert olyan korból származnak, amikor nem alakult ki nyelvjárások feletti standard. A nyelvjárások keveredésé-

nek kérdése kapcsán pedig azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az egyes hangváltozások az ómagyar kor során a változás gócpontjától távolabb eső nyelvjárások esetében lexikai különbségeket is mutathatnak. Az átírás kérdéseivel kapcsolatban megemlítendő még, hogy sajnálatos módon a bevezető említést sem tesz a központosítás kérdéséről: az ómagyar korban az írásjelhasználat ugyanis igen nagy mértékben eltért a maitól (de a kis- és nagybetűk használata is különbözik), és a közölt szövegek ebben a tekintetben egységesen a mai helyesírási szabályokat követik. Ugyancsak ide tartozik a sortörések használata, amely számos esetben szintén nem a kódexlapok elrendezését követi. Az eljárás természetesen indokolt, hiszen a mai olvasó számára a szövegek így hozzáférhetőek, ugyanakkor a kérdés érintése a filológiai pontosság jegyében szükséges lett volna, különösen hogy a helyesírás hangtani összefüggéseiről a szerkesztők bővebben is írtak.

Az eredeti és a mai írásmód közti átmeneteket szemlélteti a következő példasor (Peer-kódex 282; XVI. század első negyede):

(1) a.	<i>wl mendenhato at'a ystennek jogya felol</i>	(eredeti)
b.	<i>wl mendenhato at'a ystennek yogya felol</i>	(paleográfiai egyszerűsítés)
c.	<i>ül mendenható Atyaistennek jogja felől</i>	(itt alkalmazott, p. 12)
d.	<i>ül mindenható Atyaistennek jobbjá felől</i>	(normalizált)

Az (1c) mutatja a jelen esetben alkalmazott írásmódot, amely értelemszerűen eltér az eredetitől, (1a), ugyanakkor több a puszta paleográfiai egyszerűsítésnél is, (1b). Az (1a) és az (1b) különbsége jelen esetben az *y* és az *y* használatában áll, mindkét betű jelölhetett ugyanis /i/ vagy /j/ hangot is, és mivel a két karakter ebben az értelemben felcserélhető, a ma már nem használatos *y* egyszerűsíthető *y*-ra. Mivel ez minden esetben igaz, a paleográfiai egyszerűsítés géppel is végezhető, hiszen a karakter kicserélése nem igényel további mérlegelést. Ugyanez nem mondható el például a *w* esetében, amely a mai *u*, *ú*, *ü* vagy *ű* megfelelője is lehet, itt tehát minden esetben egyedi elbírálást kell alkalmazni. Ezt mutatja az (1c), ahol is tehát a szerkesztők döntésén múlik, hogy rövid vagy hosszú magánhangzót rekonstruálnak. További eltérés, hogy az eredetileg különírt alakok egybeíródnak, illetve a ma nyilvánvalóan nagy kezdőbetűvel írandó szavak sem kezdődhetnek kisbetűvel (ezt mutatja az *Atyaistennek* alak).

Mindezekon túlmenően azonban teljes normalizálásról nem beszélhetünk, ott ugyanis a standard nyelvhasználat morfológiai sajátosságainak megfelelően egységesülnek a különböző variánsok. A jelen kötet szempontjából azonban mindenképpen az (1c) típusú szövegközlés az optimális, hiszen a ma nem használt karakterek kiiktatásával könnyen olvashatóvá teszi a szövegeket, azonban nem veszi el azoknak az adott korra és nyelvjárássra utaló jellegzetességeit sem.

Az első tematikus egységben úgynevezett általános imák szerepelnek (Miatyánk, Hiszekegy), amelyek széles körben ismertek, és éppen ezért a ma ismert variánsokkal való összehasonlítás alapján a kései ómagyar kor nyelvhasználatá-

nak bizonyos sajátosságait igen könnyű észrevenni. Az itt közölt 4 szöveg közül 3 a Peer-kódexből (XVI. század első egyede) származik, vagyis a mai olvasó egy olyan szövegcsoporthoz kap, amely az egykori olvasó számára is részben összetartozott: a jelen kötetben közölt Miatyánk (p. 11) és Hiszekegy (Apostoli hitvallás, pp. 12–13) a Peer-kódexben is közvetlenül követte egymást. A Credonak összesen 3 variánsa szerepel ebben a részben (Apostoli hitvallás, Nicea-konstantinápolyi hitvallás, illetve Athanasius-féle hitvallás), ebből az első kettő a Peer-kódexből származik. Ez a két szöveg nyilvánvalóan az eredeti szövegek különbségeiből adódóan is mutat eltéréseket, azonban a nagyfokú hasonlóság miatt bizonyos helyeken nyilvánvalóan nyelvi variánsokról van szó (pp. 12–14):

(2) a. *Hiszek [...] Jézus Krisztusba, ő fiába, mi egy Uronkba.*

b. *Hiszek [...] egy Urunkban, Jézus Krisztusban, Istennek egyetlen fiában.*

A *-ba/-be* és a *-ban/-ben* közötti ingadozás egy adott ima szövegén belül is feltűnhet a mai olvasó számára, azonban a párhuzamos szöveghelyek eltérő felhasználata egyértelműen mutatja, hogy a variáció nem szintaktikailag és/vagy lexikailag kondicionálható. Ehelyett arról van szó, hogy a korban még nem alakult ki olyan írott standard nyelvváltozat, amelyben a *-ba/-be* fonológiai forma csak az illativus, a *-ban/-ben* pedig csak az inessivus esetet jelölheti.

A második tematikus egységben a napszakok imái kaptak helyet; itt reggel illetve este mondandó imákra kell gondolni. Különösen szép példa a két „Hálákat adok neked, Uram...” kezdetű ima (pp. 24–25), amelyek a Lázár-kódexben (XVI. század első negyede) eredetileg is egymás utáni kódexlapokon szerepelnek, és olyan egymást kiegészítő, egymásra felelő szövegpárt alkotnak, amelyek mentén a hívő ember (idealizált) napja kirajzolható.

A harmadik rész különböző dicsőítő imákat tartalmaz, amelyek az általános imákhoz hasonlóan jórészt széles körben ismertek. A Lukács evangéliumából származó Magnificat két változatban is szerepel (pp. 37–38): az első a Münchener kódexből (1416 után/1466), a második a Czech-kódexből (1513). A két szöveg érdekessége, hogy bár az eredeti keletkezési dátumok között mintegy száz év differencia van, számos ponton éppen a korábbi változat az, amelyik a mai standard nyelvhasználathoz közelebb áll. Tekintsük a következő párokat:

(3) a. *Én lelkem felmagasztatja Urat* (Münchener kódex)

b. *Nagyjejtja én lelköm Urat* (Czech-kódex)

c. *Mert tekéntette ő szolgáló lányának alázatosságát* (Münchener kódex)

d. *Mert tekénté ő szolgáló leányának alázatosságát* (Czech-kódex)

A (3a) és (3b) példa esetében lexikális különbségről van szó, amely természetesen részben visszavezethető fordítói megoldásra is, vagyis nem feltétlenül egyes dialektusok közötti szisztematikus lexikai eltérést kell feltételezni. Azonban ettől függetlenül is igaz, hogy a Czech-kódex fordítója számára a *nagyít* ’felmagasz-

tal' értelemben lehetséges forma volt, míg a későbbiekben kiveszett az irodalmi nyelvből, nem utolsósorban azért is, mert az egyházi irodalomban a dicsőítés bevett szavává a *felmagasztal* vált. Az ómagyar korban azonban még nem alakult ki az a törekvés, hogy az újabb fordítások a korábbiakat figyelembe veszik, és bizonyos archaikusabb megoldásokat érintetlenül hagynak, ebben az értelemben tehát a példák jól mutatják, hogy nem kifejezetten elkülönülő biblikus regiszterről van szó. Ugyancsak a lehetséges variációk sokféleségét mutatja az igealak különbsége: a (3c) a mai nyelvhasználatnak megfelelő, *-t*-vel képzett múlt, míg a (3d) a mára archaikussá vált elbeszélő múlt. A különbségek jól mutatják, hogy a nyelvjárási eltérései és a standardizáció hiánya miatt az időben egymást követő szövegek mai nyelvtől való eltérése nem megjósolható.

A negyedik tematikus egységet három, a Szentlélekhez való ima alkotja: az első kettő (pp. 45–46) egy ima két szövegvariánsa a Winkler-kódexből (1506) és a Keszthelyi kódexből (1522), amelyek időben meglehetősen közeliek, és ezért különbségeik elsősorban is a nyelvjárási különbségekre hívják fel a figyelmet – a Winkler-kódex a Nyulak szigetén élő apácák számára készült, míg a Keszthelyi kódex Lékán (ma: Lockenhaus, Ausztria). A harmadik szöveg (pp. 47–48) egy bensőséges hangvételi imádság, amely a költői értékeket sem nélkülözi.

Az ötödik tematikus egységben úgynevezett bánatimák kaptak helyet, amelyek hosszabb terjedelmükénél fogva egyrészt a hívő és Isten közötti kapcsolat egyik személyes aspektusát részletesebben ki tudják bontakoztatni, másrészt a korabeli nyelvhasználat olyan morfoszintaktikai sajátosságai is megfigyelhetők, amelyek az egyszerűbb mondatszerkesztésű rövidebb szövegeknél csak korlátozott mértékben vannak jelen. Ilyen az összetett kötőmódú alakok használata (p. 61):

(4) *hogy heába ne fáradtál légyön énérttem*

Akárcsak a kijelentő módú alakok (*mész vala, mentél vala*) vagy a feltételes mód (*mentél volna*) esetében elmondható, hogy az összetett múlt idejű alakoknál a szám és a személy, valamint az igeidő a lexikális igeen van kódolva, a segédige (*legyen*) szerepe a mód kijelölése. A (4)-es típusú, összetett kötőmódú alakokra a szakirodalomban is meglehetősen kevés figyelem esett, és ezért is különösen fontos, hogy a szöveg olyan formában jelenik meg, amely a morfoszintaktikai értelmezést a helyesírás egyszerűsítésével lényegesen megkönnyíti.

A hatodik rész kérő imákat tartalmaz, amelyek legnagyobb részben Jézus Krisztushoz szólnak, és tipikusan általános érvényűek, azonban van közöttük olyan is, amelyben a bűnök bocsánatára és az örök életre való törekvés konkrétabb helyzetet feltételez: ilyen a haldoklók előtt mondandó ima (p. 69), amelynek funkcióját az eredeti, ima elé írt utasításszöveg adja meg.

A hetedik tematikus egységben úrfelmutatási–áldozási imák szerepelnek, mind a XVI. század első negyedéből, vagyis a kötet egészének merítéséhez képest is egy kisebb intervallumról van szó. Az első szöveg (Uram, nem vagyok

méltó...) a Gömör-kódexből (1516) származik: érdekessége, hogy a jelen kiadás harmadik sora után egy szöveghiányt tartalmaz. Talán szerencsés lett volna a vonatkozó lábjegyzetben egyértelművé tenni, hogy milyen szöveghiányról van szó, ugyanis nem a kódex sérülésével kell számolnunk, hanem sokkal inkább azal, hogy az egykori másoló (esetleg maga a fordító) véletlenül kihagyott egy részt, amely tehát a kódexben eleve nem szerepel. A kérdés azért is érdekes, mert a szerkesztők a bevezetőben (p. 6) foglalkoznak a szövegromlás kérdéseivel, illetve annak okaival, ugyanakkor a bevezetőben erre nem hoznak példákat, a konkrét példák felmerülésekor pedig nem részletezik annak hátterét (lévén hogy a lábjegyzetek egységesen csak a szómagyarázatok megadására, illetve a szöveghiány regisztrálására korlátozódnak). A szűkebb szakma számára az egyes esetek gyakran evidensek, azonban a kiadvány célja ennél szélesebb közönség megszólítása volna.

A nyolcadik tematikus egységben az egyik legfontosabb keresztény ünnepkörhöz kapcsolódó imák, a karácsonyi imák kaptak helyet. Itt összesen két hosszabb ima szerepel, az első a Winkler-kódexből (1506) származó szöveg (Vigasságnak ez napja..., pp. 103–106), amely nemcsak terjedelmével (200 sor), hanem meglehetősen szabályos szerkezetével is. A versszakok 10 sorosak (kivéve a 18. és a 19. versszakot, amelyek 9, illetve 11 sorból állnak), és az egyes sorok néhány kivételtől eltekintve 6 vagy 7 sorosak, sok esetben pedig egy 7-6-7-6 típusú váltakozás is megfigyelhető. Természetesen a szöveg versszakokra illetve sorokra tagolása ismét a szerkesztők munkája, hiszen az eredeti kódexben a szöveg nem így szerepel, ugyanakkor figyelemreméltó, hogy a latin eredeti alapján a magyar szöveg mennyire magától értetődő módon rendezhető szabályos formába, ami egyértelműen mutatja, hogy a korabeli fordítónak igénye volt a költői jellegű fordításra.

A kilencedik rész a kötet terjedelmében második leghosszabb része, és nagyobbítja imákat tartalmaz, vagyis a katolikus hagyomány legfontosabb ünnepköréhez, a húsvéthoz kapcsolódó szövegeket. Az egyes szövegek általában véve hosszabb terjedelműek. Kiemelendők a Winkler-kódexből (1506) származó (Emlékezzél, keresztény..., pp. 131–132) és a Czech-kódexből (1513) származó (Üdvöz légy, ez világnak üdvössége..., pp. 133–144) szövegek, amelyek a mai olvasó számára is élvezhető költői szépséggel bírnak.

A tizedik tematikus egység alkotja a kötet leghosszabb részét: ez különböző Mária-imákat tartalmaz, az olyan közismert, rövidebb szövegektől, mint az Üdvözlégy, egészen a komplex formájú rózsafüzérig eljutva. A Mária-kultusznak természetesen nemcsak a magyar kontextusban, hanem a katolicizmusban általában is kiemelt szerepe van. Ugyanakkor speciálisan a magyar irodalmi hagyományra vonatkoztatva a kérdés azért is fontos, mert a négy legkorábbi szövegemlék közül kettő (Ómagyar Mária-siralom, Königsbergi töredék és szalagjai) is a Máriához kapcsolódik, és a jelen kötetben szereplő szövegek ennek a hagyomány-

nak a továbbélése szempontjából is érdekesek, hiszen számos szöveg hely vagy nyelvi fordulat ismerős lehet az Árpád-kor szöveg emlékeiből is.

A tizenegyedik tematikus egység angyalokhoz és szentekhez való imákat tartalmaz. Az itt szereplő hét szöveg közül az első kettő (pp. 191–192) szól angyalokhoz, a maradék öt pedig mint a Keszthelyi kódexből (1522) származó, szentekhez szóló ima (pp. 193–197), melyeknek szerkezete is azonos: egy bevezető részt a vers, majd maga a szorosabb értelemben vett imádság követ. Bár az imák ismételt az európai imakincs általános tendenciáihoz kapcsolhatók, érdekesség, hogy az utolsó két ima (pp. 196–197) két magyar szenthez, Szent Istvánhoz és Szent Imréhez szól.

A tizenkettedik rész három óvó imát foglal magában, az első kettő ugyanannak az – egyébként Szent Ágostonnak tulajdonított – imának két variánsa, a Gömör-kódexből (1516) illetve a Czech-kódexből (1513), amelyek időben meglehetősen közel vannak egymáshoz. A konkrét nyelvi megformálást illetően is inkább apróbb különbségeket mutatnak, így például jól megfigyelhető, hogy a Czech-kódex szövegében (maga a szöveg Nagyvázsönyből származik) az ö-zés jóval erősebb, mint akár a Gömör-kódexben, akár a mai standard nyelvhasználatban.

A tematikus egységek egymáshoz képesti elrendezésén túlmenően kiemelendő, hogy a kötet kifejezetten szép kiállítású, beleértve a borítóterven és az egyes egységek elején szereplő címlapokat és a tördelést is. Több helyen is találkozunk azzal a jelenséggel, hogy egy szövegnek egymás után több fordítása, variánsa szerepel, és ezek szerencsés esetben ténylegesen egymás mellett jelennek meg (pl. Szent Brigitta negyedik imája, pp. 126–127, *O gloriosa virginum*, pp. 154–155, de akár az egymásra felelő reggeli és esti imádság is, pp. 24–25). Ez a variációk összeolvasását, ami a kötet egyik fő erénye, nagy mértékben megkönnyíti, illetve az olvasó figyelmét felhívja arra, hogy variánsokról van szó. Ezt a lehetőséget nyilvánvalóan korlátozza az, hogy egyes imák hosszabbak egy oldalnál, így ez az optimális elrendezés nem mindig lehetséges, van azonban olyan is, amikor kivitelezhető lett volna, ennek ellenére – érthetetlen módon – mégsem történt meg (ilyen a két *Magnificat*, pp. 37–38).

Igen dicséretes módon a kötet nagyon pontos jegyzéket ad (p. 8) az illusztrációkról. Ennek fényében viszont különösen fájó hiány a közölt szövegek alapjául vett szövegkiadások listájáé, ugyanis bár az egyes szövegek alatt a locus pontosan meg van adva, és így a kódexekben jártas olvasó számára az eredeti szöveg hely visszakereshető, a filológiai pontosság és a korrekt tudományos gyakorlat értelmében az elsődleges források megadása nélkülözhetetlen. Ez még olyan nyelvtudományi munkák esetében is fennáll, ahol a forrásokból csak néhány mondatnyi példa szerepel valamely jelenség illusztrációjaként, teljes szövegrészek feldolgozásánál fokozottan igaz. Ez részben természetesen a szerkesztők és a lektor felelőssége, ugyanakkor a kiadó részéről is meglehetősen felületességre u-

tal. Egyértelműen kiadói hanyagságra megy vissza viszont az, hogy a kiadás év-száma egy az egyben lemaradt a kiadványról.

Mindezen kritikai észrevételeket figyelembe véve is elmondható ugyanakkor, hogy összességében véve egyértelműen olyan munkát kapunk kézhez, amely a maga műfajában mind szakmai színvonalát, mind élvezhetőségét tekintve egyedülálló, és egyúttal azt a talán nem túl hiú reményt is felébreszti, hogy ezen a kiváló példán nekibátorodva a régi magyar irodalom nehezebben megközelíthető, a szélesebb olvasóközönség számára pedig éppen ezért eddig rejtve maradt érdeemes termékei is hasonló formában napvilágra kerülnek majd.

BACSKAI-ATKARI, JULIA

Katona Hajnal Tünde: Nyelvi attitűd és jogismeret erdélyi magyar közösségekben. Szociolingvisztikai vizsgálat

A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet kiadványai 10.

Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó, Sepsiszentgyörgy. 2016. 376. o.

Katona Hajnal Tünde doktori értekezésének kiadásra átdolgozott változata Nyelvi attitűd és jogismeret erdélyi magyar közösségekben címmel 2016-ban jelent meg az Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége Kiadó gondozásában. A monográfia egy szociolingvisztikai vizsgálat eredményeire alapozva arra keresi a választ, hogy milyen attitűdök fűződnek az anyanyelvhasználathoz illetve a kodifikált nyelvi jogokhoz, valamint mely tényezők befolyásolják az adatközlők viszonyulásmódját.

Az Előszót, valamint a Köszönetnyilvánítást követően a Bevezetés című fejezetben a nyelvhasználati szintér, nyelvi attitűd, nyelvi jogok kérdésköreiről olvashatunk. Szintén a bevezető fejezetben kerül bemutatásra a romániai magyar közösség nyelvi jogi helyzete a Regionális és kisebbségi nyelvek európai kartájának ratifikálást megelőző (1945–2007), valamint a ratifikálást követő (2007–2012) időszakban.

A következő fejezetben ismerteti a szerző a kutatás során megfogalmazott hipotéziseit, a kutatás körülményeit (minta, módszerek, eszközök, helyszínek, adatközlők), a felmerülő problémákat. A vizsgálat fő eszköze egy kérdőív volt, melynek lekérdezése 2012 februárja és 2013 áprilisa között történt három régió kilenc településén. Egy-egy régió a tömbben (Hargita megye) és a szórványban élő (Hunyad megye) magyarságot képviselte, egy régióban pedig a magyarság a lakosságnak megközelítőleg felét képezi (Maros megye). A kérdőív 42 kérdésből állt, nyitott és zárt kérdéseket egyaránt tartalmazott. A kérdőíves vizsgálat mellett az adatgyűjtés másik módszere a résztvevő megfigyelés volt.

A kérdőíves felmérés mintája nem reprezentatív. A vizsgálatban összesen 180 adatközlő vett részt (régióként 60, 30 városi és 30 falusi környezetben élő személy), mely két korcsoportba sorolható: 20–35 éves, valamint 45–60 éves. A szer-

zó a két korcsoportot azzal magyarázza, hogy a vizsgálat során fény derülhet a generációk közötti mentalitásbeli különbségekre, ugyanakkor nem tér ki arra, hogy a 36–44 közötti korosztály miért nem került be a mintába. Az adatközlők kiválasztásának szempontjaiként szolgált még a nem illetve a végzettség szerinti eloszlás is.

A harmadik fejezet Az adatközlők nyelvi környezete címet viseli. A fejezetben a kérdőív azon kérdéseire érkezett válaszokból nyert adatok elemzése olvasható, melyek a különböző élethelyzetekben leggyakrabban használt nyelvre, nyelvi tájképre vonatkoznak, valamint az olyan nyelvhasználati szituációkra terjednek ki, ahol legalább egy román anyanyelvű személy is jelen van. A kapott eredményeket a szerző a különböző nyelvhasználati színterek (család, munkahely, oktatás, vallás, hivatal stb.) mentén mutatja be. A vizsgálat által nyert adatok alapján a nyelvi tájkép vonatkozásában megállapítható, hogy a tömbmagyarságban élők a kérdőív által érintett legtöbb helyszínen láthatnak magyar nyelvű szöveget, a románok arányának növekedésével viszont csökken azoknak a tereknek a száma, ahol magyar nyelvű feliratok láthatók, Maros megye átmenetet képez a tömb és a szórvány között. A kérdőívre érkezett válaszok hasonló eredményt mutatnak a különböző nyelvhasználati színterek vonatkozásában is: minél kisebb a magyarság aránya a régióban, annál kevesebb helyzetben van alkalma anyanyelvét használni, Maros megye szintén átmenetet képez. A magánszférához tartozó nyelvhasználati szituációknál (család, barát, vallás stb.) azonban nincs nagy eltérés a régiók között. Különbözik az adatközlők kétnyelvűsége is: a Hargita és a Maros megyei adatközlők esetében az anyanyelv dominanciája a jellemző, Hunyad megyében a román nyelv irányába történő dominanciaváltás folyamata mutatkozik.

A negyedik fejezet az adatközlők nyelvi attitűdjét befolyásoló korábbi tapasztalataira tér ki, valamint vizsgálja, hogy anyanyelvhasználatuk tekintetében hogyan viselkednek románok jelenlétében. A 180 adatközlőből 120 egyszer sem került olyan helyzetbe, amely bármilyen irányba változtatná a magyar nyelvvel kapcsolatos nyelvi attitűdjüket. Azok az adatközlők, akik már magyarságuk, anyanyelvük miatt kerültek konfliktusos helyzetbe, nyelvi attitűdjeiket elsősorban az a nyelvi környezet határozza meg, amelyben szocializálódtak. Katona Hajnal Tünde megállapítja, hogy a román anyanyelvűek jelenlétében történő nyelvválasztás terén régióként különbség van az adatközlők nyelvi attitűdje között, azonban egyetlen térség sem homogén abban a tekintetben, hogy az ott élők hogyan viszonyulnak anyanyelvük használatához. A magyar nyelv legszélesebb használati tere Hargita megyében van, ahol az adatközlők számára természetes, hogy a legtöbb kommunikációs helyzetben használhatják anyanyelvüket.

A szórványban élők számára a magyar nyelv a család, az intimitás nyelve, ebből a környezetből kikerülve anyanyelvük használatára elég kevés tér marad. Ez legfőképp abból a helyzetből adódik, hogy a magánszférából kilépve legtöbbször román anyanyelvűekkel kerülnek kapcsolatba. A román nyelv használata egyfajta védettséget is jelent a számukra a lehetséges hátrányos megkülönböztetésekkel

szemben. A román nyelv gyakori használata miatt magyar beszédükben előfordulnak interferenciajelenségek, kódváltások. Emiatt, főleg a külső negatív vélemények hatására, csökken számukra az anyanyelv presztízse, a magyar nyelvet kevésbé értékesnek, a nyilvánosság előtt kevésbé felvállalhatónak tartják.

A Maros megyei válaszok átmenetet képeznek a tömbben és a szórványban felfedezhető nyelvi attitűdök között abban az értelemben, hogy mindkét típusal találkozhatunk. Általánosságban véve azonban sokkal közelebb áll a tömbmagyarságban tapasztaltakhoz. Ezt a szerző azzal magyarázza, hogy a szórványban élőkhez képest a Maros megyei adatközlőknek jóval több kommunikációs helyzetben van lehetőségük a magyar nyelv használatához.

A szerző az ötödik fejezetben azt vizsgálja, hogy az adatközlők tisztában vannak-e az általános, illetve a polgármesteri hivatalban, a postán és a rendőrségen érvényesíthető nyelvi jogaikkal. A kérdőív vonatkozó kérdéseire kapott válaszokból Katona Hajnal Tünde azt a következtetést vonta le, hogy jogismeret tekintetében az adatközlőknél elég nagy a bizonytalanság. A valósággal megegyező válaszok aránya elég magas, ugyanakkor sok válasz így kezdődött: „szerintem igen”, „szerintem nem”, „azt hiszem” stb., valamint a válaszból kiderült, hogy saját vagy mások által megélt tapasztalat által jutott arra a következtetésre. A jogismeret hiányát a szerző azzal magyarázza, hogy az adatközlők az anyanyelvhasználati jogokat inkább politikai kérdéskörnek tekintik, valamint úgy tudják, hogy az ezzel kapcsolatos jogszabályok folyamatosan változnak, másrészt nem jelentek garanciát az anyanyelv használatára.

A következő fejezet címe: Az anyanyelvhasználat fontossága, illetve a nyelvi jogok iránti igény. Az adatközlők válaszaiból a szerző arra a következtetésre jut, hogy az anyanyelvhasználat fontosságának megítélését, igényét leginkább az egyén nyelvi környezete határozza meg. Az, hogy az egyén mennyire ragaszkodik anyanyelvhasználati jogához a különböző nyelvhasználati színtereken, többnyire a tanult vagy kialakult szokásoktól, pozitív vagy negatív tapasztalatoktól, hiedelmektől, a román nyelvtudás szintjétől, illetve más nyelvi attitűdtől függ. Szűk családi körben, illetve a vallásos életben régióként nincs különbség az anyanyelvhasználat iránti igény tekintetében, azonban nagyobb családi körben, baráti összejöveteleken, magyarul társalogni ott bizonyul fontosabbnak, ahol a magyarok aránya jelentős.

A hetedik fejezet a tannyelvválasztást, illetve a hivatalos ügyek intézése során történő nyelvválasztást mutatja be. A tannyelvválasztást az anyanyelvi oktatási igény határozza meg, a nyelvi jogi ismerete nincs hatással az adatközlők döntésére. A hivatali ügyintézés során történő nyelvválasztást meghatározza az intézmény alkalmazottainak etnikai összetétele, a bevett gyakorlat, valamint az anyanyelvhasználati joggal kapcsolatban kialakult elképzelés. Döntéshozatalkor mindkét esetben fontos szerepet kap az, hogy az egyén önmagáról pozitív képet alakítson ki másokban. Oktatási intézmény választásakor ez a magyar közösség

elvárásaihoz történő igazodást jelenti, hivatalos szférában a nyelvválasztás a magyar lakosság arányától függ. Mindkét esetben meghatározó a nyelvi attitűd is: akik szemében a magyar nyelvnek magas a presztízse, lehetőségeikhez mérten gyakrabban élnek nyelvi jogaikkal, mint azok, akik anyanyelvüket bizonyos szempontból funkcióvesztettnek, akadálynak tekintik.

A nyolcadik fejezet A nyelvi jogokhoz való viszonyulás címet kapta. A szerző úgy véli, az egyén minél pozitívabban viszonyul saját anyanyelvéhez, annál inkább igényli használatának lehetőségét minél több nyelvhasználati szintéren. Olvashatunk arról, hogy a három régió adatközlői hogyan viszonyulnak nyelvi jogaikhoz például a magánszférában, hivatali ügyintézéskor, az oktatásban, a médiában, a szolgáltatói szférában. A fejezetből azt is megtudhatjuk, hogy az adatközlők mennyire tartják fontosnak, hasznosnak a nyelvi jogokért folytatott küzdelmet, valamint ők maguk részt vennének-e a nyelvi jogok bővítése érdekében szervezett mozgalomban. A vizsgálat eredményeiből megállapítható, hogy nyelvi jogaikkal a gyakorlatban leginkább a Hargita megyei adatközlők élnek: legtöbbjük nemcsak fontosnak tartják a magyar nyelv használatát, hanem a legtöbb helyzetben használják is anyanyelvüket. A nyelvi jogok igénylése iránti érzékenység viszont a Maros megyeiek körében a legmagasabb.

Az utolsó fejezetben a monográfia alapját képező kutatás összegzése olvasható, a szerző sorra veszi, ellenőrzi azokat a hipotéziseket, melyet kutatása megtervezése során megfogalmazott. Az első hipotézis szerint minél pozitívabb az egyén nyelvi attitűdje, annál pozitívabban viszonyul anyanyelvhasználati jogaihoz, s minél pozitívabban viszonyul az az egyén anyanyelvhasználati jogaihoz, annál pozitívabban értékeli anyanyelvét. A szerző megállapítja hogy minél pozitívabb valakinek a nyelvi attitűdje, annál valószínűbb, hogy ilyen helyzetben a magyar nyelv használata mellett dönt, ugyanakkor minél kevésbé tartja funkcionálisnak vagy elfogadottnak az adott helyzetben vagy környezetben, annál inkább hajlik a román nyelv használatára, akár annak ellenére is, hogy tudatában van törvény adta lehetőségeinek.

A második hipotézis szerint a romániai magyarok nyelvi attitűdjei, nyelvi jogokhoz való viszonyulásmódjai is különböznek annak függvényében, hogy tömbben vagy szórványvidéken élnek, ugyanakkor azok nyelvi attitűdjei, akik olyan településen, régióban élnek, ahol a magyarság a lakosságnak megközelítőleg felét teszik ki, e tekintetben átmenetet képeznek a tömbmagyarságban és a szórványvidéken élők között. Maros megye nem képez minden tekintetben átmenetet a tömb és a szórványvidék között. A magyar nyelvet Hargita megyében használják legtöbbször, az anyanyelvhasználat fontossága és lehetősége iránti érzékenység Maros megyében a legmagasabb, Hunyad megyében a legalacsonyabb.

A harmadik hipotézis szerint az egyén nyelvi jogokhoz való viszonyulása a nyelvi környezet mellett korrelációban van nemével, korával, végzettségével, illetve a település típusával, amelyen él. Ez a munkahipotézis csak részben igazo-

lódott. Egyetlen kommunikációs helyzet, illetve nyelvi jog esetében sincs szignifikáns attitűdbeli különbség nők és férfiak között, és a végzettség sem befolyásolja a nyelvi jogokhoz való viszonyulást. Nincs jelentősebb eltérés a városi és a falusi adatközlők attitűdjei között sem, a vizsgált korcsoportok között csak néhány nyelvi jog esetében fedezhető fel attitűdbeli eltérés.

Katona Hajnal Tünde olvasmányosan fogalmaz, eredményeit, következtetéseit nagyszámú példaanyaggal, táblázattal, ábrával támasztja alá. Talán az olvasónak még szemléletesebb lett volna, ha a nyelvi tájképpel kapcsolatos eredmények bemutatásánál a szerző a megfigyelés során szerzett tapasztalatait fotókkal is illusztrálja, ugyanakkor ez semmit nem von le a kötet érdemeiből.

TÓTH ENIKŐ

A 113. kötet szerzői

Balogné Bérces Katalin	PPKE BTK, Angol-Amerikai Intézet, Elméleti Nyelvészet Tanszék
Bacsikai-Atkari, Julia	Potsdami Egyetem
Csepregi Márta	ELTE BTK, Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet
Dömötör Adrienne	MTA Nyelvtudományi Intézet
Fodor István	Magyar Nemzeti Múzeum
Gugán Katalin	MTA Nyelvtudományi Intézet
Ittés Máté	ELTE, BTK Indoeurópai Nyelvtudományi Tanszék
Novák Attila	PPKE, Információs Technológiai és Bionikai Kar
Róna-Tas András	MTA – ELTE – SzTE, Selyemút Kutatócsoport
Szigetvári Péter	ELTE BTK, Angol Nyelvészeti Tanszék
Tóth Enikő	Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont
Varga Mónika	MTA Nyelvtudományi Intézet

A szerzők elérhetőségéről a szerkesztőségben, illetve a nyelvkozl@nytud.hu címen lehet érdeklődni.

Szerzőink figyelmébe

A Nyelvtudományi Közlemények évente megjelenő szakfolyóirat, amely elsősorban az uralisztika, altajisztika, indogermanisztika, valamint, az általános nyelvészet területéről közöl cikkeket, tanulmányokat, ismertetéseket magyar nyelven, de indokolt esetben idegen (angol, finn, francia, német, orosz) nyelven is. A közlést cikkek esetében legalább kétszeres, recenziók esetében legalább egyszeres anonim lektorálás előzi meg.

Szerzőinktől az alábbiakat kérjük:

A magyar nyelvű tanulmányokhoz mellékeljenek angol nyelvű összefoglalót (ez tartalmazza a cikk címét is), az idegen nyelvűekhez pedig magyar nyelvűt. Az összefoglaló terjedelme legfeljebb 1000 karakter lehet. Mellékeljenek továbbá 3–7 angol nyelvű kulcsszót is, valamint minden esetben egyértelműen tüntessék fel a szerző(k) elérhetőségét (ezt bizalmasan kezeljük), illetve munkahelyét (ez megjelenik az egyes kötetekben).

A kéziratokat az alább előírtakon kívül semminemű formázást nem tartalmazó, szerkesztetlen fájlként fogadjuk el a nyelvkozl@nytud.hu címen, .doc vagy .odt, valamint .pdf formátumban. A szükséges kiemeléseken kívül tehát ne legyen az elektronikus dokumentumban semmiféle formázás, továbbá ne használjanak automatikus számozást vagy keresztshivatozást. Amennyiben az általánostól eltérő, speciális karakterek (pl. cirill, mellékjeles, nyelvtörténeti szövegekben használt betűk) is vannak a szövegben, az ezeket tartalmazó fontfájl(oka)t (.ttf, .otf, .pfb, .pfm stb.) is kérjük. Ha a cikk tartalmaz grafikont, diagramot, képet vagy egyéb illusztrációt, mindenképpen mellékeljék ezeket, méghozzá a diagramokat, vonalas ábrákat szerkeszthető forrásukkal, adattáblájukkal együtt, a képeket, fotókat elektronikusan. Ezeknek, illetve az esetleges táblázatoknak a szélessége ne haladja meg a kiadvány szédéstükrének szélességét, azaz a 12,6 cm-t! Minden táblázatnak és ábrának legyen sorszáma, ez szerepeljen a táblázat felett található táblázaticímnek, illetve az ábrát követő képaláírásnak az elején, a folyó szövegben pedig jelenjék meg hivatkozásként.

Hivatkozások. A szövegbeli hivatkozás a szerzők vezetéknevét tartalmazza zárójelbe tett évszámmal vagy évszámmal és oldalszámmal, például: „Hajdú (1966: 35) szerint”. Ha egy szerzőnek több, azonos évben megjelent művére hivatkozunk, ezeket a latin ábécé kisbetűivel különböztessük meg egymástól, például: „Korhonen (1981a, 1981b)”. Idegen nyelvű idézetek közlésekor, ha az nem angolul, franciául, németül vagy oroszul van, a cikk szerzője gondoskodik a cikk nyelvének megfelelő fordításról.

Kiemelések. A nyelvi adatokat írjuk *dőlt betűvel*. A dőlt betűs szavakhoz tapadó központosági jelek ne dőljenek! Az értelmi kiemelések ritkítással jelölendők.

A cikk végén **Irodalom** cím alatt adjuk meg az említett művek adatait az alábbi példa szerint. A cirill betűs helyesírást alkalmazó nyelveken írt műveket az eredeti írásmód szerint tüntetjük fel az irodalomjegyzékben; a szerző nevét latin betűs átírásban, utána []-ben az eredeti írásmód szerint is közöljük. A cirill betűs írású személynevek, bibliográfiai leírások rögzítésére átbetűzést, azaz transliterációt használunk, tehát az egyes cirill betűknek feleltetünk meg latin megfelelőket, az aktuális kiejtéstől függetlenül. A nem egyértelműen átírandó betűpárok: д – d, е – e, ё – ë, ж – ž, и – i, н – n, т – t, х – h, ц – c, ч – č, ш – š, щ – šč, ь – ’, э – è, ю – ju, я – ja. Internetes források esetében vagy teljes URL-t, vagy teljes DOI-t kell megadni a hozzáférés dátumával együtt.

Példák szakirodalmi tételek leírására:

Hajdú Péter (1966), Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.

Korhonen, Mikko (1981a), Johdatus lapin kielen historiaan. SKST 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.

Korhonen, Mikko (1981b), Suomi ja unkari sukulaiskielineä: yhtäläisyyksiä ja eroja. In: Márk Tamás – Suihkonen, Pirkko (toim.), Folia Hungarica 1. Castrenianumin toimitteita 21. Helsinki. 47–57.

Mikola Tibor (1965), A -t tárgyrag eredetéhez. NytudÉrt 46: 57–62.

Rédei Károly (1992–1993), Az uráli/finnugor névszóragozás történetéből. A koaffixumok szerepe a névszóragozás kialakulásában. NyK 93: 79–94.

Serebrennikov, B. A. [Серебренников, Б. А.] (1974), Вероятностные обоснования в компаративистике. Наука, Москва.

A szerkesztőség fenntartja magának a jogot arra, hogy a fenti követelményeknek meg nem felelő cikkeket korrekció végett visszaküldje a szerzőnek.

A Nyelvtudományi Közlemények lapgazdája 1990 óta a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. Mivel az Intézet a terjesztést is magára vállalta, a folyóirat a szerkesztőség címén rendelhető és vásárolható meg:

MTA Nyelvtudományi Intézet
Budapest VI., Benczúr u. 33. 1068 / Budapest Pf. 360 1394
Számlaszám: MTA Nyelvtudományi Intézet 10032000–01731732–00000000

Egy kötet ára: 3000 Ft, előfizetőknek 2500 Ft, illetőleg egyedi példány külföldre küldve 30 euró, külföldi előfizetőknek 1–1 példány ára 25 euró.

From 1990 on, Nyelvtudományi Közlemények is going to be published by the Research Institute for Linguistics of the Hungarian Academy of Sciences. It will also be circulated by the institute; it can be ordered and bought at the following address:

MTA Nyelvtudományi Intézet
Budapest VI., Benczúr u. 33. 1068 / Budapest Pf. 360 1394
Bank account number at Magyar Nemzeti Bank (Hungarian National Bank)
232–90173–1738.

A single volume costs €30 (in case of subscription €25).

Felelős kiadó: Prószéky Gábor
Nyomtatott változat: HU ISSN 0029-6791
Online változat: HU ISSN 2060-7644
Nyomta a Vider Plusz Bt.
Felelős vezető: Lunczer Sándor